

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

International Multilingual Research Journal

V i d y a w a r t a

National Seminar on

Women Empowerment & Gender Equity

20th March 2018

Organized by
Maharashtra State Commission For Women
&
Shri Shivaji Shikshan Prasarak Mandal Barshi's
Shri Shivaji Mahavidyalaya Barshi

Special Issue

Editorial Board

Prin.Dr.P.R.Thorat,Ms.S.R.Lokhande,Dr.V.M.Gurame
Dr.S.D.Pawar,Dr.S.H.Gaikwad, Dr.R.C.Shinde, Dr.V.B.Waghmare,
Dr.P.M.Lawand,Dr.S.H.Mohite,Mr.S.B.Shinde, Mr.S.V.Yadav

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vaidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors

UGC Approved
Jr.No.62759

vidyawarta™

International Multilingual Research Journal

Govt. of India,
Trade Marks Registry
Regd. No. 2611690

Note : The Views expressed in the published articles, Research Papers etc. are their writers own. 'Printing Area' dose not take any libility regarding appoval/disapproval by any university, institute, acadademic body and others. The agreement of the Editor, Editorial Board or Publicaton is not necessary. Disputes, If any shall be decided by the court at Beed (Maharashtra, India)

<http://www.printingarea.blogspot.com>

❖ विद्यावार्ता : Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal Impact Factor 4.014 (IIJIF)

Dr. V. M. Gurame

Ms. S. R. Lokhande

Prin. Dr. P. R. Thorat

Message

Indeed it's a great pleasure for us that Maharashtra State Commission for Women and Shri Shivaji Mahavidyalaya Barshi are jointly organizing one day national seminar on "Women Empowerment & Gender Equity" (WEGE-2018) on 27th Feb. 2018. Shri Shivaji Mahavidyalaya Barshi was established in 1960 by Shri Shivaji Shikshan Prasarak Mandal Barshi founded by Karmveer Dr. Mamasahab Jagdale, Shri Shivaji Shikshan Prasarak Mandal Barshi is awarded with "best institution awards" by Maharashtra State Government and YCMOU Nashik.

The college is reaccredited in the 2nd cycle with 'A' grade by NAAC with CGPA 3.10. Ours is the only college in Solapur University which has been approved as Community College by UGC, New Delhi and STAR college by DBT, MST, Government of India. Solapur University Solapur has awarded A grade (273/300 marks) to our college in academic and administrative audit. NSS unit of the college is awarded with "Best NSS Unit" by State government and Solapur University Solapur. Out of twelve youth festivals of Solapur University, Solapur, our college has won the general championship nine times and one time runner ship.

The college offers a wide range of conventional courses in B.A., B.Sc., M. A., M.Sc. and nine recognized research centers. 51 students are doing Ph.D. in these research centers. UGC funded 21 minor research projects and DST funded two major research projects are ongoing and two students are working for PDF. The central library of the college includes 118000 books and 123 periodicals and journals. The college has 22 MOUs/collaborations/linkages with various organizations which help in quality enhancement as well as placements of the students. Our college has proved the excellence in academic, research and extension activities.

We feel the main theme and sub themes of this seminar are widely discussed and there was meaningful interaction and exchange of information during the course of the seminar and participants are richly benefitted from this event.

We take this opportunity to extend our gratitude towards all the trustees of Shri Shivaji Shikshan Prasarak Mandal Barshi for their guidance in organizing this seminar. We keep on record our deep sense of gratitude towards Hon. Vijaya

Rahatkar, Chairman, Maharashtra State Commission for Women, Hon. Manjusha Molwane, Member Secretary, Maharashtra State Commission for Women and all the members of “Maharashtra State Commission for Women” for their guidance, encouragement and economical support for this seminar. We are also grateful to authority of Solapur University Solapur, Joint Director (Higher Education, Solapur) and media reporters for giving the wide publicity to the seminar.

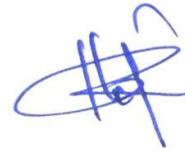
We are thankful to all the organizing committee members, teaching and non-teaching staff for their sincere efforts in organizing the conference. Last but not the least, we are thankful to all the resource persons, chair persons, participants, paper presenters for their contribution in making the seminar a grand success.

Organizing Secretary
WEGE-2018

Convener
WEGE-2018

Director
WEGE-2018

Index

Sr. No.	Title of Paper	Author(s)	Page No.
1	Role of Social Media in Women Empowerment: A Sociological Analysis	Jyotsna Verma	8
2	Domestic Violence in Mahesh Dattani's <i>Bravely Fought the Queen</i>	Dr. S. D. Pawar	12
3	Migration for Better Pastures: A Study of Indian Immigrant Women Writers	Dr. A. B. Kadam	16
4	Crimes against Women in India	Dr. A. P. Pol	22
5	Strengthening Women for the National Development	Dr. P. L. Suryawanshi	26
6	Role of Teacher Education for Women Empowerment	Dr. M. V. Mate	30
7	The New Women in <i>Virginia Woolf's To the Lighthouse</i> and <i>Thomas Hardy's Jude the Obscure</i>	Mr. R. B. Palke	32
8	Women Empowerment and Violence against Women	Dr. M. Y. Mane	40
9	Impact of Female Literacy on Sex Ratio in Aurangabad District: A Geographical Analysis	Dr. A. H. Nanaware	45
10	The Study of Schemes for Women Empowerment	Mr. S.B. Shinde	49
11	A Study on Issues and Challenges of Women Empowerment In India	Mrs. U. N. Kale Mr. R. V. Mane	59
12	Woman in Informal Sector	Prof. D.U. Kuntewad	63
13	A study on issues and challenges of women empowerment in India	B. R. Suryawanshi A. K. Jumare	68
14	Women participation in village development (Role of shgs as an Change Agent)	Dr. B. D. Khandagale	73
15	Women Empowerment: Challenges and Strategies	Dr. R. M. Ovhal	76
16	Benefits of Sports Participation for Women	Prof. V. S. Nimbalkar	78
17	Women and Sports	Prof. R. S. Nagtilak	83
18	A depiction of gender biased image of women in Indian novels (With special reference to Kamala Markandaya's <i>Nectar in a Sieve</i>)	Ms. N. B. Jadhav	87
19	Ecofeminism in Margaret Atwood's	Gangadhar Shinde	90

	The Handmaid's Tale		
20	Achievement Motivation of Day and Night College Students	Dr. G. V. Lokhande	95
21	Anxiety level of professional college girls and non-professional college girls	Prof. Dr. S. H. Mohite	98
22	Women entrepreneurs at global: with reference to India	Ms. S. R. Lokhande	102
23	Women Empowerment Through Rural Development in Karnataka (With Special Reference to Ramanagara District)	Srinivasa B. S. Siddappa M.	107
24	Women's empowerment in India: miles to go	Rubina Shertate Mahebob Khan Pathan	113
25	Women's Rights of Inheritance and empowerment	Prof. M. S. Mittha	117
26	महिला सबलीकरणात बचत गटांची भूमिका	डॉ. महादेव सदाशिव डिसले	121
27	दलित कवितेतील स्त्री	प्रा. डॉ. बिरा पारसे	126
28	महिला सबलीकरणाची दिशा: सद्यस्थिती	प्रा. विजयश्री विठ्ठल गवळी	129
29	महिला सबलीकरण: वास्तव आणि काळाची गरज	श्रीमती सारिका कल्याण विधाते	134
30	मानवी हक्क आणि महिलांचा विकास	सुनिल कल्याण विधाते	138
31	'स्व संरक्षण हेच आरक्षण' रुजवणूकीसाठी विविध उपक्रमांचे प्रशिक्षण—एक अभ्यास	डॉ. राठोड लाजवंती ईश्वरलाल,	141
32	भारतीय स्त्री आणि शिक्षण	बी. डी. गोरे	146
33	अहमदनगर जिल्ह्यातील लोकसंख्येचा तुलनात्मक अभ्यास: विशेष संदर्भ २००१ व २०११	रहाणे अशोक भाऊसाहेब	150
34	स्वयंसहाय्यता बचतगट आणि महिला सक्षमीकरण	प्रा. डॉ. सुरेखा वैजनाथराव दाडगे	153
35	महिला सक्षमीकरण व शासकीय योजना — एक दृष्टिक्षेप	प्रा. डॉ. सीमा रविंद्र चव्हाण,	157
36	आजच्या स्थितीतील महिलांचे सबलीकरण आणि सक्षमीकरण आवश्यक आहे	श्रीमती पाटील सविता वसंतराव	160
37	Violence against Women and Girls महिला आणि मुलींविरोधात हिंसाचार	श्री दत्तात्रय विष्वंभर जाधव प्रा. डॉ. महेश मोटे	166
38	नाषिक मधील स्त्री शिक्षणातील षांताबाई दाणी यांचे योगदान	प्रा. सुर्यवंशी संजय एस. प्रा. विघ्ने सोमनाथ एस	169
39	पारधी जमातीच्या महिलांचे जीवनमान आणि लिंगभाव विषमता	प्रा. ईश्वर लक्ष्मण राठोड	172
40	आजच्या बदलत्या परिस्थितीत महिलांनी कसे असावे	प्रा. काटकर तात्यासाहेब शिवाजी	175
41	आर्थिकदृष्ट्या कमजोरामध्येकौशल्य विकसन	प्राचार्या डॉ. पांढरे विदयुलता	178

	घरगुती काम करणाऱ्या महिलांमध्ये विकसित होणाऱ्या कौशल्यविकसनाचा अभ्यास	ज्ञानेश्वर प्रा. डॉ. संजय रणदिवे	
42	महिलांचे कलाशिक्षण	प्रा. अबोली सुलाखे	182
43	हिन्दी उपन्यास और स्त्री —पुरुष सम्बन्ध	डॉ. सुब्राव नामदेव जाधव	185
44	ललमानियाँ में नारी विमर्श	डॉ. अर्चना शिवाजीराव कांबळे	188
45	कमलेश्वर के उपन्यासों नारी विमर्श	प्रा. ए.एस. दळवी	189

Role of Social Media in Women Empowerment: A Sociological Analysis

Jyotsna Verma

Research Scholar, University of Kota,

=====

ABSTRACT:

Technologies are growing with a very fast pace since mid 1990s but nowadays internet based communication and information has become very popular with changing patterns of society by social media. Social media is playing a vital role in all sectors of society. Communication and information are essential features of social media. Our society is full of positive and negative aspects same is the case with social media. On one hand we have technology, sociability and sharing with our online friends but on the other hand we have virtual world, cyber bullying, and loneliness. In modern world women are coming out with their flying colourful wings in every sphere of work and proving themselves equal with the male counter parts and messaging world their hands full of opportunities with the help of social media. Technology has impact on women's development and made their voice self sufficient to reach out and to be viewed globally. It has helped them and made them more informed decisive in their day to day life. According, to a report released in June 13 titled "women & web study", total 150 million internet users in India, more than 60 million women use internet to manage their day to day activities.

Keywords: technology, communication, information, social media, society.

INTRODUCTION:

Gender is socially constructed and it is constructed by man on the bases of 'role determination' between male and female. Gender consists of two parts physical power and mental power, in physical power man is superior then woman and in mental power also women have no brains as tagged by male members. This creates gender discrimination. Now, it's time for gender sensitization which refers to the modification of behaviour by raising awareness of gender role. Gender sensitization has always remained a vital issue in India, where patriarchal society still exists. Women are always subject to risks whenever they want to move out freely. There are certain woman human rights listed are right to live free from violence, slavery, and discrimination; to be educated; to own property; to vote; and to earn a fair and equal wage.

The issue like Delhi gang rape shows the insensitivity of men towards women. The eve-teasing is a common phenomenon and adopted by Indian women. Sexual-harassment, eve-teasing and stalking is common issues which a woman faces every day. Icing on the cake, she is always suggested to behave herself in the manner of dressing, talking and she should not be get frank with the males in her surroundings. Society still seems not able to

understand the physical and mental condition of women, who faces such kind of misconduct. We can only stop all these misconduct in the society by mental mapping of male members in the society and try to change their mindset towards woman with the help of role exchange of male members and female members.

Social media has swiftly and widely spread feminism ideologies. Hashtags and online campaigns have given women around the world a voice. Social media has shed light on women's issues not covered by mainstream media. This new type of social media use by women brings along great opportunities with regard to gender equality and women's rights. However, it remains unclear to which extent social media can actually advance these issues in terms of influencing politics and decision-making processes. Today also, many women in developing countries still do not have access to these information technologies due to economical and political reasons such as infrastructure, lack of money and oppression. In our society there is a still gap between the male and female groups. In 21st century also females are expected to be part of limited space. There are some rules and norms which are expected to be followed up by her only e.g. the night jobs are still not popular among females. Thus, women are empowered is still having a big question mark in the society. But with the emergence of social media it seems that the scenario is changing today.

Underlined cases that show women empowerment through social media in society and making their own space in patriarchal world.

- 1) 'My body my choice' only these four letters creates an empowering atmosphere around us. It sounds so simple so empowering. Why is it even an argument whether or not a woman gets to chose what happens with her body? What gives people the right to try and restrict a woman from making decisions she feels are right for her? That being said it's obvious that my stance on this issue is pro-choice, and this will continue to stand by that and stand with Planned Parenthood. I believe that we women should have the final say on what happens with our bodies, no matter what any votes say. My body, my choice. We have to take a stand for our own choices for our own body either of being choose.
- 2) Beti Bachao beti padao scheme (Save girl child, educate a girl child) is a social campaign of the [Government of India](#) that aims to generate awareness and improve the efficiency of welfare services intended for girls. The scheme was launched with an initial funding of ₹100 crore. Recently it is becoming a concern of social media too and helping millions of girls in their education.
- 3) Hashtags '#' was a simple pound sign or hash mark. But then the social blue bird flew onto the scene and turned this mundane symbol into an online sensation. Today, whether on Twitter, Instagram, Facebook or any other social media channels hashtags are common in use. A hashtag is a keyword or phrase preceded by the hash symbol (#), written within a post or comment to highlight it and facilitate a search for it. Choosing the right hashtag can greatly broaden the reach of your social media posts to thousands of potential followers, fans or customers.
- 4) Delhi Gang Rape case within 10 days of the 16th Dec Delhi gang rape incident, Face book group 'Delhi for Women's Safety' created on December 18, 2012 received 174,430 'Likes'. Many other Face book Groups were also created such as Delhi Gang

Rape – Protest’, ‘another girl gang raped in Delhi – Can we stop it?’ came forward to fight such crimes against women in India. Such Groups on social media acted as platforms for empowering women and justice and to allow everyone to share their voice not only in India, but globally.

- 5) Triple Talaq validity case: A woman approached the Supreme Court in 2016, challenging the validity of the divorce practices against women followed by Muslims. In her petition, she asked the apex Court to declare talaq-e-bidat, polygamy and nikah halala illegal and unconstitutional on the grounds that they violate the rights guaranteed by the Constitution under Articles 14, 15, 21 and 25.

Today, internet is full of websites that focus on women empowerment, covering diverse spheres such as health, knowledge, lifestyle, education and more. With the help of social media, today it is possible to find any information related to women empowerment. When any incident occurs, social media becomes a faster media that helps people from round the world to participate and show their concern and sympathy towards such incidents. Women are now also getting more knowledge about their rights and powers that every woman in a society holds, with equal rights as men in every respect.

REVIEW OF LITERATURE:

According to “Naomi Wolf” in her book ‘The Beauty Myth’, she argues that women are oppressed by the pressure to fit into a myth or false ideal of beauty. Feminism may have won new rights but they are still held back by an obsession with physical appearance and a very narrow definition of beauty. For example, zero figure, white complexion, makeup, long hairs, soft skin etc. The beauty myth is socially constructed and helps to maintain patriarchy where men still have power in society.

After a very long fight with patriarchy today also we have to prove ourselves in every field of life. The first wave of feminism occurred in the time period of the 19th and early 20th century throughout the world focuses basically for education, employment, marriage loss and the plight of intelligent middle class single women. The second wave (1960-1970) favoured abortion rights, reproductive rights and other women health issues. The third wave (1990s) sees women equal to men, basically focussed on micro politics i.e. women reservation bill. At this stage it was assumed that there is no need of feminism or acceptance of post feminism in the world. But the need of feminism was again felt around 2012 which paved a way for fourth wave feminism, fourth-wave feminism refers to a resurgence of interest in feminism that began around 2012 and is associated with the use of social media. The focus of fourth wave is justice for women and opposition to sexual harassment and violence against women.

In the words of Josephine Donovan ‘female stereotypes symbolize either spiritual or material (good or evil). Under the category of good women are treated as Goddess (who served the interest of hero) and on the other hand women are treated as devil (who rejects the interest of hero). But who has given patriarchy the power to symbolise a woman goddess or evil? They have no right to symbolize a person in such a way as seen in above mentioned cases.

“Women have served all these centuries as looking glasses possessing the magic and delicious power of reflecting the figure of man at twice its natural size.”

-Virginia woolf (A Room of One’s Own)

Woolf sees that women are as creative, imaginative, and inventive as men. What is stopping them from making an equal impact on society is the lack of opportunity to develop and present these creative skills. She sees the opportunity to develop the creative energy of women is also linked to the ability to make money. The removal of oneself from the daily responsibilities places a creatively aspiring woman in a 'room' of her own. This is where a woman would be able to flourish and nurture their individual creative mind.

The above words all are fully focussed in empowering women in their particular area of interest. When a woman is strengthened financially she becomes more creative and responsible towards her work.

Conclusion: In recent era there is a quite great change have taken place due to technology/ social media this change has made a valuable remark on life of each and every human being whether male, female, children or old persons, technology has touched life of all in one or the other way and one can get connected with other very easily from any part of the world. But today it is changing and helping women in many ways i.e. helping them in their business, in their education, making them self dependant, making them entrepreneurs, in small cities they upload their interest's videos in get likes, shares and comments. If the equality between genders is maintained and given equal rights to woman also they will work with twice of their speed and produce more profit for herself and her family. There should not be any hurdle in their path which should stop them from moving forward and gain name, fame and money.

Bibliography:

- 1) Amichai-Hamburger, Y., & Schneider, B. H. (2014), Loneliness And Internet Use, R. J. Coplan & J. C. Bowker (Eds.), *The Handbook Of Solitude: Psychological Perspectives On Social Isolation, Social Withdrawal, And Being Alone*, (pp. 317–334), Chichester: Wiley Google Scholar.
- 2) Bowlby, J. (2005), *A Secure Base: Clinical Applications Of Attachment Theory*, (Vol. 393). New York: Taylor & Francis.
- 3) Brooke Erin Duffy & Joseph Turow (Ed.), 2009: *Key Readings In Media Today: Mass Communication In Contexts*, Routledge, London & New York.
- 4) David Hesmondhalgh and Janson Toynbee (Ed.), 2008: *The Media & Social Theory*, Routledge, London & New York
- 5) Donovan Josephine (2012), *Feminist Theory: The Intellectual Traditions*, Bloomsbury Academic
- 6) Langman, L. (2005), From virtual public spheres to global justice: A critical theory of interworked social movements. *Sociological Theory*, 23(1), 42–74.
- 7) Leung L., & Lee P. S., (2005), Multiple Determinants Of Life Quality: The Roles Of Internet Activities, Use Of New Media, Social Support, And Leisure Activities, *Telematics And Informatics*, 22(3), 161-180.
- 8) Susan Greenfield (2015), *Mind Change: How Digital Technologies Are Leaving Their Mark on Our Brains*, New York: Random House.
- 9) Turner, F. (2011), *Social Work Treatment: Interlocking Theoretical Approaches* (Fifth Edition), New York: The Free Press.
- 10) Wolf, Naomi (2002), *The Beauty Myth: How Images of Beauty Are Used Against Women*, Harper Perennial, New York.
- 11) Woolf, Virginia (1929), *A Room of One's Own*, Hogarth Press, Cambridge University

Domestic Violence in Mahesh Dattani's *Bravely Fought the Queen*

Dr. Samadhan Pawar
Shri Shivaji Mahavidyalaya, Barshi Dist. Solapur (MS)

Abstract

Mahesh Dattani is a contemporary playwright writing in English. His plays are concerned with the problems of the underprivileged sections of society including women, hijras and homosexuals. Like Ibsen and Shaw, Dattani deals with social issues such as forced arranged marriages, sex and gender discrimination, gender inequality and injustice, violence against women, communal differences and distrust, child sexual abuse etc. The present paper focuses on domestic violence which is a reality of Indian families. In Indian patriarchal set up, violence is often viewed as a tool or a means to exert power and maintain control over women. Because of gender role socialization, women would be more inclined to accept the role of the battered wife in a marriage. Being taught that they are less important than men; women expect less and demand less than equitable treatment in relationships. Mahesh Dattani, highlighting on domestic violence in his play *Bravely Fought the Queen*, brings out the plight of Indian women.

Key words: Domestic violence, Battered wives, Plight of Indian women, gender inequality etc.

Mahesh Dattani is "one of India's best and most serious contemporary playwrights writing in English" (IHT Quoted on cover page, CP). He is the "promising young playwright" of modern India (John Mc Rae). Dattani's plays are concerned with the problems of the underprivileged sections of society including women, hijras and homosexuals. Like Ibsen and Shaw, Dattani deals with social issues such as forced arranged marriages, sex and gender discrimination, gender inequality and injustice, violence against women, communal differences and distrust, child sexual abuse etc. He has "Ibsenite talent for revealing the secrets of family, but...Unlike Ibsen's plays, Dattani's are plays of healing rather than of destruction" (Mc Rae 57). His plays dealing with gender issues are: *Where There is a Will*, *Bravely Fought the Queen*, *Dance like a Man*, *Tara*, *Thirty Days in September*, *Seven Steps around the Fire*, *Do the Needful*, *Uma and the Fairy Queen*, *Clearing the Rubble*, and *Final solutions*.

Dattani's *Bravely Fought the Queen* underlines the gender-based violence against women in the patriarchal families. Violence against women is as old as civilization. It is a worldwide phenomenon. Many feminists claim that violence against women is deeply rooted in the patriarchal culture that encourages male domination. According to SNDT University Research Centre for Women Studies, "violence, in general, is a coercive mechanism to assert one's will over another, in order to prove or feel a sense of power. Those in power against the powerless can perpetuate it. Any individual, or group facing the threat of coercion, or being disciplined to act in a manner required by another individual or group is subject to

violence”(Bhatt:1993:67). Violence against women ranges from simple suppression to abuse, aggression, exploitation, and oppression. It also includes rape, wife-beating and physical and mental harassment. The United Nations General Assembly defines “Violence against Women” as “any act of gender-based violence that results in, or is likely to result in, physical, sexual or mental harm or suffering to women, including threats of such acts, coercion or arbitrary deprivation of liberty, whether occurring in public or in private life”. Del Martin, a noted feminist analyst of wife beating writes in *Battered Wives*: “The historical roots of our patriarchal family models are ancient and deep...New norms for marriage and family must be created, since the battering of wives grows naturally out of ancient and time honored traditions” (Martin 1981:26) Societal tolerance of wife beating is a reflection of patriarchal culture that supports male dominance in marriage. According to Del Martin “Marriage is the mechanism by which the patriarchy is maintained” (1981:37).

Dobash in “Violence against Wives” writes: “...men who assault their wives are actually living up to cultural prescriptions that are cherished in Western society—aggressiveness, male dominance, and female subordination—and they are using physical force as a means to enforce that dominance” (Dobash 1979:24). Law also plays a vital role in determining the violence against women. William Blackstone confirms: “By marriage the husband and wife are one person in law, that is the very being or legal existence of the women is suspended in marriage” (1966:442).

In *Bravely Fought the Queen* nearly all the women characters are victims of gender violence. In Trivedi household, violence is “the norm with which the actions of the women are controlled” (P. Nagpal 2007: 82). Dolly, the wife of Jiten Trivedi, is battered in her house by her husband as per the instigations of her mother-in-law. Jiten hits and kicks Dolly for her brother’s lie. Praful, the brother of Dolly and Alka, tells a lie to Baa about his father and marries his sisters to Jiten and Nitin. When Baa comes to know the truth regarding the father of her daughters-in-law, and the identity of their mother as a keep, she gets angry and goads her son Jiten to batter Dolly without considering her pregnancy. She provokes Jiten to throw Dolly out of the house and beat her up. “No! Jitu, hit her on the face but not on the ...stop it Jitu! On the face, only on the face! Enough! Stop!” (CP 311) This battering of Dolly results in the two-month premature birth of spastic Daksha. Apart from physical torture, Dolly is also tortured psychologically. She is humiliated in the house by her mother-in-law as the daughter of a whore. Physically challenged Daksha reminds Dolly her physical torture and it, in turn, tortures her mentally.

Alka too suffers from the brunt of domestic violence. Before her marriage, Alka was coerced and battered by her brother, Praful, to make her conform to the patriarchal code of conduct. Alka recollects with pain and pathos how her brother once battered her when she took the lift of her neighbour to come home. She reminds Dolly how her brother cruelly bullied her:

“I came home from school with the neighbour’s son on his scooter instead of walking with you. I told him to drop me before out street came. He didn’t understand and dropped me right at our doorstep. Praful saw. He didn’t say a word to me. He just dragged me into the kitchen. He lit the stove and pushed my face in front of it! I thought he was going to burn my face! He burnt my hair. I can still smell my hair on fire. Nitin was right behind us. Watching ! Just ...Praful said, ‘Don’t you ever look at any man. Ever.’ (CP 257)

Praful's behavior towards his sister Alka reminds the words of Clara Nubile who rightly says, "Sexual constraints on unmarried girls, control on their sexuality and the obsession with virginity are very common in India" (2003:23). Like the Western culture, the Indian culture, too, has always been "obsessed with controlling women's bodies" (Diane Roberts 1994: 3) thinking the woman's body "a site of conflict" (Peter Stallybrass 1986: 123-24). Due to her intimidation by her brother, Alka never looks at any man in her life; even she refuses to fantasize a relationship with a cook. When Dolly asks Alka whether she likes to have a relationship with a cook, she remarks, "No-o! I can't! (Sits on the sofa, crying.) Praful, your sister is good. She's good." (CP263).

After her marriage, Alka is ill-treated more by her mother-in-law and brother-in-law than her husband. When Alka insults Baa in her drunkenness, both Baa and Jiten provoke Nitin to throw her out of the house and Nitin does so. It is only after three months, she has been accepted in the house due to the entreaties of Dolly. Her husband is so insensitive and callous to her that it makes no difference to him whether she lives in the house or not. He says to Baa, "Alka can stay here, or go away, or drink herself to death, I don't care. It doesn't make a difference to me..." (CP 305) Every one blames Alka for her drinking but no one tries to understand her feelings and find out the reason behind her drinking.

The fate of Baa, the mother of Jiten and Nitin, is not different from that of her daughters-in-law. She is both "the persecutor and the victim" (Chaudhuri 2005:56). In her youth she too was ill-treated and bashed up by her husband who had married her for the sake of money that she would inherit being the only child of her parents. Though she inherits the property of her father, her status in the family remains inferior to her husband. Her husband was cruel and dark—"as dark as the night" (CP2). In her old age, in delirium, she cries out:

"You hit me? I only speak the truth and you hit me? Go on. Hit me again. The children should see what a demon you are. Aah! Jitu! Nitin! Are you watching? See your father! (Jerks her face as if she has been slapped.) No! No! Not on the face! What will the neighbours say? No on the face. I beg you! Hit me but not on

Ba ...aaaah! (Covers her face weakly as her scream turns silent as the light on her fades out.) (CP278)

riage with
ls how she
used to sing before her marriage. After her marriage when she expressed her desire to "sing for everyone", her husband became angry and asked her to sing for him only. Her desire to be a singer was crushed and she became the domestic servant to her husband despite her economic independence. After the death of her husband Baa regains her freedom that she had lost being the wife and becomes powerful mother and mother-in-law. Now, exercising the same patriarchal power over her daughters-in-law, Baa becomes the persecutor. The most shocking aspect of gender discrimination is that in most cases the same discriminated women perpetuate this unlawful discrimination from one generation to the next. It is an irony that the same discriminated women end up playing a male role in the perpetuation of gender discrimination.

Besides Dolly, Alka and Baa—women of Trivedi household, *Bravely Fought the Queen* also throws light on other women—Dolly and Alka's mother and the old beggar woman—

who are the victims of gender violence and exploitation. Dolly's mother has been deceived by her husband by keeping her in ignorance about his first marriage. As soon as the truth regarding his second marriage comes to light, he abandons Dolly's mother and disappears from her life leaving her to her fate. The old shriveled up beggar woman, who hides her bitter life under the tarpaulin in the backyard of Trivedi household, is mercilessly killed by Jiten under the wheels of his car.

Thus, Dattani would like to state that women are safe neither in patriarchal families nor in the patriarchal societies. There is a constant fear in their minds of being raped by the auto rickshaw drivers as Lalitha says, or being crushed under the wheels of cars that belong to chauvinistic, egotistical, insensitive and indifferent men. All women, rich or poor, are victims of gender violence. As long women are dependent on their husbands for their survival and they are viewed as sex objects; so long the gender violence will last.

References:

1. Choudhuri, Asha Kuthari. Mahesh Dattani: An Introduction. New Delhi: Foundation Books, 2005.
2. Martin, Del. Battered Wives. San Francisco: Vocano Press, 1981.
3. Nubile, Clara. The Danger of Gender: Caste, Class and Gender in Contemporary Indian Women's Writting. New Delhi: Sarup and Sons, 2003.
4. Mc Rae, John. "We Live in the Flicker: Reflections in Time on the Plays of Mahesh Dattani ." Mutani, Angelie. Mahesh Dattani's Plays:Critical Perspectives. New Delhi: Pencraft International, 2007.
5. Nagpal, Payal. "Consuming and Selling Women: An Analysis of Gender Play and the Politics of Capitalism in Mahesh Dattani's Bravely Fought the Queen." Mahesh Dattani's Plays: Critical Perspectives. Ed. Angelie Multani. New Delhi: Pencraft International, 2007. 76-98.
6. Stallybrass, Peter. "Patriarchal Terrotories: The Body Enclosed." Rewritting the Ranaissance: The Discourses of Sexual Difference in Early Modern Europe. Ed. Maureen Quilligan, and Nancy J. Vickers Margaret W. Ferguson. Chicago & London: University of Chicago Press, 1986. 123-142.

Migration for Better Pastures: A Study of Indian Immigrant Women Writers

Dr. Ashok Kadam

Shri Shivaji Mahavidyalaya, Barshi. Dist. Solapur

Introduction: People have been migrating since evolution in search of better living. The process of migration is a continuous one, whether it is within a nation or across nations. The migrants not only use their skill and expertise but also their culture, modes of life and ideologies to their destination. In the past they migrated as manual workers, highly qualified specialists, entrepreneurs, family members of previous migrants and so on. Migration develops links to areas of origin and destination and can change demographic, economic and social structures to create a new cultural identity. Indian migration however has been entirely peaceful and has left a tremendous cultural impact on many immigrants across the globe. History of Indian migration to the West does not go beyond 19th century. It began with British colonialism.

It appears that the nature of diaspora fleeing is governed by the type of migration an individual undergoes, whereas the migratory movements are governed by different types of forces in different times of history. Migration is commonly defined as a change of residence by individual or a group from one's origin to another distant land. It may be an internal migration with the nation or an international migration to another country. Broadly, these migrations can be classified into two classes: 1) forced migration and 2) voluntary migration.

The forced migration refers to the person moved either by the state or by some other agencies that wields power over them. The most stringent forms of forced migration are deportation and slave trade. Deportation has been employed by most governments at one time or other to get rid of criminals. Political opponents or other persons thought to be the threat to the state. During the 8th century A.D. Parsis were driven out of Persia by Arab invaders and during Second World War the Nazis deported millions of people, especially Jews. During British colonization millions of African slaves were forcibly taken to the parts of American continent as plantation or agricultural labors. The people in some cases willfully migrated to another place to seek prosperity and better life. It is a voluntary migration where the people move from one country to another for trade and commerce, and in search of jobs. Colonization began a process of such migrations all over the world.

Indian migration is a historical, political and economic phenomenon. History of Indian migration can be further understood by dividing into three broad phases. The first phase of migration began during the British colonialism. In the colonial period Indians were transported as indentured labourers to Britain's African and West Indies colonies. The second phase began in the first half of the Twentieth century. Indians went to Britain and Canada to supplement the war depleted workforce. The third and the modern migration began in the later half of the 20th century in the form of professionals, workers, teachers, researchers and IT professionals etc. In the present thesis, Indian migration to western countries especially to the USA and Canada is considered for study.

The first phase of large scale migration started in the Nineteenth century as indentured labourers under British imperialism. It was the direct consequence of colonial exploitation on the one hand and the abolition of slavery in 1838 in the West on the other. English colonialism needed cheap labour with which to exploit the resources of other lands. In this phase, British needed to fill the gap created by the abolition of slavery. Thousands of workers were taken to the sugar plantations of Fiji, the Caribbean and South Africa. They made railway in Africa, in Canada they worked at farming and Saw Mills. The first immigrant consisted of unprivileged and subaltern classes; forced alienation was a one way ticket to a distant diaspora settlement. The return to 'homeland' was next to impossible due to lack of proper means of transportation, economic deficiency and vast distances. As a result of it, the physical distance became a psychological alienation and the homeland became the sacred representation in the diasporic imagination.

The second phase of the migration consisted of traders. Merchants and traders catered to the workers daily needs of consumer products. It was the result of man's choice towards material and economical gains. It began in the first half of the twentieth century. This movement was directed towards mostly Britain, Canada and the USA for commercial purposes. Immigrants' inclination towards material, professional and business interests led them to these countries.

The third phase of migration speeded up after 1950. In this phase Indians migrated to Canada, the USA as Engineers, Teachers, Researchers, Managers, Doctors and IT Professionals. It is known as modern diaspora. It is the outcome of access to the contemporary advanced technology and communication. It was facilitated by the multiple visas and frequent flyer utilities. More significantly the migration acquired a commendable speed due to migration rules and the laws in Canada and the USA in late 60s and 80s respectively. This modern diaspora enriched both the soils. Educated South Asians set out to find their fortune in rich countries like Britain, Canada and the USA that were in need of brain power. In the 1960s, the highly qualified South Asian migrants staked their professional claims in various countries of the western world. The 1970s was the decade of reactionary forces. The Western world started being aware of the South Asian influx and reacted with opposition that varied in degree in different countries. Today, there are over 20 million people of Indian origin spread over across the world. They provide the best fully trained skilled human workforce that generates knowledge, wealth and service for them. These Indian immigrants popularly known as Diaspora, speaking different languages have different vocations and professions. The Indian Diaspora in the first world countries has done so well that in the US they are often referred to as the 'model minority'. The Indian Diaspora has shown great mobility and adaptability in assimilation to a host culture. Bhiku Parekh comments:

... like the banyan tree, the traditional symbol of the Indian way of life, he spreads out his roots in several soils drawing nourishment from one when the rest dry up. Far from being homeless, he has several homes, and that is the only way he has increasingly come to feel at home in the world (1993:106).

Today, Indian Diaspora seems to have come out of the shadows of uncertain past. There are new cultural forms, related to globalization and hybrid forms of social, political and cultural identity. The present day diasporic writers are nourished by the legacies of V.S.

Naipaul, Salman Rushdie, M.G.Vassanji, Amitav Ghosh, Anita Desai, Vikram Seth, Ved Mehta, Kamala Markandaya and many others from the literary galaxy of Indian diaspora. The writers chosen for the study are Indian immigrants residing in Canada and the USA. Today, the United States and Canada claim to have the largest Indian Diasporic population. **The Immigration and Naturalization Act** of 1965 made the migration of a vast number of Indians in the United States easier. According to 2001 census, there are about 1.007 million people of Indian origin living in USA. Some occupy prominent places in the professional fields, particularly medicine, sciences, computers and management. There are a number of Indian students, IT professionals, teachers, and researchers in Universities making a mark in the academic sphere. It is said that in every six people in Canada is an Indian immigrant, giving it the world's second largest population of immigrants. It became possible due to **Canadian Multiculturalism Act** of 1988. The act confirmed the right of ethnic groups in Canada, and to preserve and share their unique cultural heritage. It also guaranteed equal opportunity for Canadians of all origins. One of the important objectives of **Canadian Multiculturalism Act** is:... to promote the full and equitable participation of individuals and communities of all origins in the continuing evolution and shaping of all aspects of Canadian society and assist them in the elimination of any barrier to such participation (CMA,1988: 13).

As a result of it, today there are more than five lakh people of Indian origin living in Canada. They spread literally in every field from hotel management to writers and doctors. Although Indian community has occupied a privileged place in the USA and Canada, the fact that 'Indianness' and being 'American' and 'Canadian' do not happily coincide. In both the countries, Indians have been the targets and victims of racial and cultural discrimination. Indian women in their traditional attire and Indian men especially Sikhs with turbans are seen as an embodiment of sheer 'otherness' and they have to carry this burden throughout their stay in these countries.

The short story of second generation Indian immigrant women has been selected for the study. While each writer has a different story to narrate, there definitely emerge some common experiences and issues related to culture, race, ethnicity, gender and nationality. The experience of the first generation of diasporic community is evidently different from the second and subsequent ones. Canada and the USA now have an entire generation of diasporic Indians born and brought up in these countries. Whether it is a question of ethnic identity or emotional orientation to the ancestral land, the response to the social institution and cultural elements from India or socio-cultural orientation to America, there is a significant difference in approach and attitude between the first and second generation of diasporic Indians.

For the first generation, diaspora means strong feeling about the country of their origin and for second and subsequent generations it means ties with the homeland that get gradually replaced by those with the adopted country. The immigrant individuals and families who live at the crossroads of the two cultures can lay claim belonging to both. Yet, they are treated as marginal, very different from the norms set by the majority. And this marginality leads to the psychological conflict in immigrants. The 'borderline status' pushes these immigrants towards a kind of psychological 'exile'. This 'in-betweenness' creates dilemmas with regard to race, ethnicity, gender, language, nationality etc. With the loss of sense of security of a known historical past and of the shared geographical space, their need

‘to belong’ becomes a key issue. Most of these writers’ themes relate to younger generations, and their struggle, intergenerational relationships, the painful reality of racism. They suffer from the sense of feeling of peripheral, caught between their parents and mainstream culture. ‘Home’ for this generation is a space which they can counter only in their imagination, and not something which they can recollect nostalgically. It is a place which they can only fantasize. They try to reconstruct their homeland from the fragments of information they gather from their parents, newspaper clippings, news channels and the internet. They seem to be divided settlers who are neither here nor there.

In the past men were the pioneers of Diaspora literature. After acquiring education, Indian diasporic women came out of their routine household existence and gradually stepped out to voice their dilemmas, burden especially hostile circumstances. Now, they are not just wives and home makers as were portrayed by the male diaspora writers. The second and third generation diaspora are bold and outspoken in their expression of jeopardizes they face.

Comparatively Indian diasporic women’s writing is different in its thematic and stylistic concerns. Being immigrants and women, they carry a double burden on their shoulders. Their writing deals with various themes like the quest for identity, alienation, racial and gender discrimination, cross-cultural problems and it also displays features of immigrant sensibilities, nostalgia and ethnicity. It is interesting to observe how Indian women have tried to shape their own identity in a new culture through their writing. For most modern writers, the short story would seem a natural medium to express their feelings in words. They have adopted the short story form to capture the energy of a country, its people and its language. This presupposes, of course, a deep understanding and sympathy on the part of the writer for the destiny of their protagonists, who find themselves trapped between the new country and the one they left behind. Uma Parameswaran uses the mythical King *Trishanku* as a symbol of the diasporic predicament. *Trishanku*, who desires to reach heaven in his corporeal form, manages the ascent with the help of sage *Vishwamitra*. But he is refused admission in heaven and remains suspended between heaven and earth, an aerial surveyor looking at the two worlds and belonging to neither. To stay back and struggle for a place in the new world often becomes the inevitability of diasporic existence.

In recent times, considerable attention is paid to the women immigrants who accompany their husbands overseas. But the problems of second and third generation immigrants who are born and brought up there are sidelined. The select immigrant writers’ short stories narrate the tales of female protagonists who left their roots and face multiple problems in adapting a new culture. Their experiences reveal how they undergo many transformations when they attempt to assimilate with the host culture. The literature of diaspora includes writers of both old and new generations who left India and settled abroad. Bharati Mukherjee, an Indian born American novelist and short story writer, has made a deep impression on the literary canvas. Her novels and short stories honestly depict the issues of her own cultural location in West Bengal in India, her displacement from her land of origin to Canada where she was ‘simultaneously invisible’ as a writer and ‘overexposed’ as a racial minority and her final re-location to a naturalized citizen in the USA. She has been acknowledged as a ‘Voice’ of expatriate-immigrant sensibility. She, in her work explores the problem of nationality, location, identity and historical memory in Canada and the USA. She was born in a Bengali Brahmin family of Calcutta. Her father was a pharmaceutical chemist. She spent her first eight years as a member of a large extended family. Shortly after Indian

Independence the family moved to London and there she lived with her parents and two sisters for about three years, where she became fluent in English. In 1951 the family returned to Calcutta and Mukherjee joined the convent school run by Irish nuns. In 1959, she received a B A in English from the University of Calcutta; two years later she earned her Masters degree in English and Ancient Indian Culture from the University of Baroda. In 1961 Bharati Mukherjee received a scholarship to study writing at the University of Iowa's writer's workshop where she first earned a Master of fine Arts and the Ph.D in Comparative Literature in 1969. While at Iowa she met the Canadian writer and journalist Clark Blaise, whom she married in 1963 against the wishes of her Bengali family. In 1966, the couple moved to Canada Montreal, where she taught English at Gill University and lived there as a Canadian citizen till 1980. However, the couple took a bold decision to move to the USA in 1980 due to racial discrimination and since then they have been living there as US citizens.

The fictional and nonfictional writing of Bharati Mukherjee concentrate on the theme of expatriation and immigration. Her early novels *The Tiger's Daughter* and *Wife* tell the stories of isolated Indian expatriates. Bharati Mukherjee deals with the expatriate sensibility in these novels. *The Tiger's Daughter* is a loosely autobiographical story about an East Indian immigrant who is unable to adjust to North American culture, but who at the same time is painfully aware that she will never again belong to the culture she has left behind. In 1972 a year after the publication of *The Tiger's Daughter* Mukherjee and Blaise went to live for a year in Calcutta, where they kept independent journals that were lately published under the title *Days and Nights in Calcutta*. Mukherjee's entries reveal her to be like her protagonist in *The Tiger's Daughter* ambivalent about her return to 'home' after living in the West for ten years. Her childhood innocence is shattered and she decries the lack of opportunity offered to women in her native land. Her return to Canada was not much better, however, and the personal hostility and racial prejudice Mukherjee experienced there, becomes the material for her next novel *Wife*. It is Mukherjee's second novel and finalist for Governor General's Award and it takes up a more complex dimension of the theme of immigrant experience. It centers round the life of a middle class married Bengali woman who migrates from Calcutta to New York. After a ten year sojourn in Canada Mukherjee returned to her native country in 1973 and encountered an India which she had never anticipated; a world for less innocent than the one she remembered.

Mukherjee's short story collections *Darkness* (1985) and *The Middleman and other Stories* (1988) express the wandering impulse of Indians, who in their deliberate search for materially better life, migrate to the West and consequently face tension of adoption and assimilation. She is at her best in the depiction of cross cultural conflicts and how her heroines take control over their destinies. She does not impose readymade solution to the problems facing immigrant Asian women. *Darkness* is a collection of twelve short stories about the difficulties that immigrants have in adjusting to life in Canada and the United States. Not only the immigrants, outsiders deal with the language issues and other cultural differences, but also they become the victims of racial prejudice and violence that limit their freedom and opportunity. The portrayal of racial hatred and violence in Canada is both severe and overt in these stories.

The Middleman and Other Stories cemented Mukherjee's position as an important literary figure in the United States. In this volume of short fiction, Mukherjee expands her narrative voice to explore not only the lives of immigrants but also those of European

Americans about which they have little knowledge. Several stories in this volume are narrated by European Americans who are forced for the first time to adjust their own lives and traditions because of relationships they form with foreigners. In this volume, Mukherjee displays a keen interest for American vernacular and presents subtle and often humorous descriptions of cultural barriers and misunderstandings. The stories in *The Middleman* have been called 'literary bridge of understanding' between North Americans and its newest Asian immigrants.

References:

1. Mukherjee, Bharati. *Darkness*. Penguin: Toronto Canada, 1985. *The Middleman and Other Stories*. New York: Grove Press, 1988.
2. Parekh, Bhiku. "Some Reflections on the Indian Diaspora." *Journal of Contemporary Thought*. Baroda. 1993. pp 45-56.
3. Sen, Asha. "From national To Transnational: Three Generations of South Asian American women writers." *Asiatic*, Vol. 3, No. 1. June 2009. pp. 34-40.
4. Sharma, Ram. "Portrayal of Women in the Novels and short stories of Bharati Mukherjee." *The Friday Times*. Dec. 31, 2004
5. Mukherjee." *The Friday Times*. Dec. 31, 2004
6. Tikoo, M. L. "The American Dream: The Middleman and Other Stories." *Indian Women Novelists*. Ed. R. K. Dhawan. New Delhi: Prestige, 1992.

Crimes against Women in India

Dr. Pol Anupama Prakash
K. N. Bhise, Arts and Commerce College, Kurduwadi.

=====

Abstract:

The present paper tries to focus on the crimes against women in India. We observe violence everywhere in our country. All women are facing too many problems today. It is the need of the time that every woman should fight against these crimes and violence against women. The paper focuses the major crimes and violence against women or girls and it also tries to represent the fact that women are facing in India. We could say that the problems are mostly created by the dominated society in India. The male domination in our country has caused this wretched condition of women in India. So it is the responsibility of every human being today to do something against the violence and crimes. This paper will expose the reality about the crimes happening in our country. This will help the society to create awareness regarding the crimes against women in India. As an Indian, it is the duty of every human being to prevent the crimes and violence against women.

Introduction

India is a multifaceted society where no generalization could apply to the nation's various regional, religious, social and economic groups. Nevertheless, certain broad circumstances in which Indian women live affect the way they participate in the economy. Throughout history, women have generally been restricted to the role of a home-maker; that of a mother and wife. Despite major changes that have occurred in the status of women in some parts of the world in recent decades norms that restrict women to the home are still powerful in India defining activities that are deemed appropriate for women. They are by and large, excluded from political life, which by its very nature takes place in a public forum.

In spite of India's reputation for respecting women, including treating her as a goddess history tells us that women were also ill-treated. There was no equality between man and women. Women were actively involved in religious and social matters during Vedic period. They had some freedom to choose their partner in marriage and a widow was permitted to remarry. During the period of Dharmashastra, child-marriage was encouraged and widow marriage was looked down upon. The birth of girl child was considered as an ill omen and many parents went to the extent of killing the female infants. The practice of sati became quite wide spread because of the ill treatment meted out to widows. During the medieval period, practices such as polygamy, sati, child marriage, ill treatment of widows already prevalent during the Dharmashastra age gained further momentum. The priestly class misinterpreted the sacred texts and created an impression that all these evil practices had religious sanction. In the modern period, women were not given equal matrimonial rights to property, rights to widows to remarriage, adoption and divorce rights. This situation was severely criticized by the colonial authorities. In return, Indian culture nationalism argued in favour of Indian tradition. Therefore the 19th century is often termed as the century of social reforms.

Crimes against Women in India

Although efforts have been taken to improve the status of women; the constitutional dream of gender equality is miles away from becoming a reality. Even today the mainstream remains very much a male stream. The dominant tendency has always been to confine women and women's issues in the private domain. The traditional systems of control with its notion of 'what is right and proper for women,' still reigns supreme and reinforces the use of violence as a means to punish its defiant female 'offenders' and their supporters. Hence it is of on surprise when the national crime records bureau predicted that the growth rate of crimes against women would be higher than the population growth rate by 2010. Many crimes against women were not reported to police de to the social stigma attached to rape and molestation.

Acid Throwing:

A Thomas Reuters Foundation Survey says that India is the fourth most dangerous place in the world for women to live in. Women belonging to any class, caste, creed religion can be victims of this cruel form of violence and disfigurement, a premeditated crime intended to kill or maim permanently and act as a lesson to put a woman in her place. In India, acid attacks on women who dared to refuse a man's proposal of marriage or asked for a divorce are a form of revenge.

Sexual Harassment

Many activists blame the rising incidents of sexual harassment against women on the influence of western culture. During 1987, the Indecent Representation of Women Prohibition Act was passed to prohibit indecent representation of women through advertisements or in publications, writings, and paintings or in any other manner. The women were sexually harassed at the workplaces so the national commission for women subsequently elaborated guidelines for prevention and redresses of grievances into a code of conduct for employers.

Dowry

The Government of India passed the Dowry Prohibition Act in 1961, making dowry demands in wedding arrangements illegal. In 1980, so many cases of dowry-related domestic violence suicides and murders have been reported. In 1997, a report claimed that each year at least 5000 women in India die dowry-related death, and at last a dozen die each day in 'kitchen fires' thought to be intentional. The term for this 'bride burning' and is criticized within India itself.

Child-marriage

Child-marriage has been traditionally prevalent in India and continues to this day. Small kids and in some cases given infants in the cradle were married off. Early marriage affected the growth and development of children. Child brides would live with their parents until they reached puberty. In the past, child widows were condemned to a life of great agony, shaved heads, living in isolation and being shunned by society. Though it was outlawed in 1860, it is still a common practice. The report made by UNICEF showed that 40% of the world's child-marriages occur in India, especially in rural areas.

Female Infanticide

A girl child is considered as a burden by parents. Since a girl child would be going to her husband's place upon marriage, the parents did not want to waste their resources on her upbringing. Again the demand of large dowry & the huge wedding expenses caused a lot of

hardship to parents. So the parents preferred a male child as they would be able to bring a large dowry. These considerations led to the practice of killing the girl child once she was born. The practice of female infanticide was common among certain castes and tribes in India. But all the Acts remain merely on paper on account of several factors. Female infanticide is still prevalent in rural areas because of poverty. Continuing abuse of the dowry tradition has been one of the main reasons for sex-selective abortions and female infanticides in India.

Domestic Violence

The report should state that the number of incidents of domestic violence is higher among the lower socioeconomic-classes. Most of the Indian women suffer a lot due to domestic violence. It has been observed that the lower-class society women were majorly tortured at their house by their husbands or parents. Globally, one out of every three women faces violence at the hands of their husband's father's brothers or uncles in their homes. Domestic violence can be described as when one adult in a relationship misuses power to control another through violence and other forms of abuse. The abuser tortures and controls the victim by calculated threats, intimidation and physical violence. Such violence may also include rape and sexual abuse. For some women emotional abuses may be more painful than physical attacks because they effectively undermine women's security and self-confidence.

In India, violence within the home is universal across culture, religion, class and ethnicity. The abuse is generally condoned by social custom and considered a part and parcel of marital life. Women suffer a lot at their home because they are often caught in a vicious circle of economic dependence, fear for their children's lives as well as their own, ignorance of their legal rights, lack of confidence in themselves and social pressures. These factors effectively force women to a life of recurrent mistreatment from which they often do not have the means to escape. A woman who lodges a complaint of abuse is often forced to withdraw the complaint or drop the charges not only by her family and society but also by the authorities. This is equally common in the higher as well as in the lower segments of the society. Social prejudices reinforce domestic violence against women.

Trafficking

Trafficking in women and children is the most abominable violation of human rights. It is an obscene affront to their dignity and rights, including the very right to life, liberty, human dignity and security of person, the right to freedom from torture or cruelty, inhumane or degrading treatment, the right to a home and family, the right to education and proper employment, the right to health care and everything that makes for a life with dignity. It also includes the exploitation of girls by pushing them into prostitution, forced labour or services, slavery or practices similar to slavery and the trade in human organs. Women and children are trafficked and exploited and forced to lead a life of indignity, social stigma, debt bondage and a host of ailments including HIV/AIDS. According to recent survey, women are bought and sold with impunity and trafficked at will to other countries from different parts of India, only to be forced to work as sex workers undergoing severe exploitation and abuse.

Sanitation

In 2011, a 'Right to pee' campaign began in Mumbai. Women have to pay to urinate in Mumbai despite regulations against this practice. Women have also been sexually assaulted while urinating in fields so the activists have collected 50,000 signatures supporting their demands that local government stop charging women to urinate, build more toilets, keep them clean, provide sanitary napkins and trash can, and hire female attendants.

Malnutrition and Poor Health

In many parts of India, especially in rural areas, women are the ones who eat last and least in the whole family. This means they eat what ever is left after the men folk are satiated. As a result most of the times their food intake does not contain the nutritional value required in maintaining healthy body. In villages sometimes women do not get to eat a whole meal due to poverty. Therefore, they become anemic and they never achieve their full growth which leads to an unending cycle of undergrowth as malnourished women can not give birth to healthy children. It results in poor health of women. The women of India are prejudiced from birth itself. They are not breastfed for long. In the want of a son get pregnant as soon as possible, this decreases the caring period to the girl child. They are completely neglected towards their health by themselves and by their husbands/fathers.

Education

In India women's education never got its due share of attention. From medieval India, women were debarred from the educational field. According to medieval perception women need just household education and this perception of medieval India still persists in villages of Indian even today. Girls are supposed to fulfill domestic duties and education becomes secondary for them where as it is considered to be important for boys. Although scenario in urban areas has changed a lot and women are opting for higher education but majority of Indian population residing in villages still live in medieval times. They consider girls to be curse & they do not want to waste money and time on them as they think that women should be wedded off as soon as possible. The lack of education is the root cause of many other problems. An uneducated mother can't look after her children properly and she is not aware of the deadly diseases and their cure, which leads to the poor health of the children and the family.

Conclusion

Crimes against women occur every minute, every day and throughout the year, though several such crimes go unreported. Rape is the fastest growing crime in the country today and as many as 18 women are assaulted in some form or the other every hour across India. Very few cases of rapes and assault have made it to the headlines with alarming frequency. For an affected woman, it is an ordeal to lodge a complaint with the police, who, besides being reluctant to file a proper FIR, adopt a most unsympathetic attitude putting the complaint to further shame by asking her to give a graphic description as to how she was sexually abused.

Strengthening Women for the National Development

Dr. Suryawanshi Parmeshwar Lakshman
Maui Mahavidyalaya Wadala, Tal: North Solapur, Solapur.

=====
Abstract:

Women Empowerment refers to increasing and improving the social, economic, political and legal strength of the women, to ensure equal-right to women, and to make them confident enough to claim their rights. Women have the rights to get their voices heard. Women empowerment leads to decrease in the domestic violence. Uneducated women are at high risk for domestic violence than the educated women. The main advantage if the women empowerment is that there will be an overall development of the society. Women population constitutes around 50 % of the world's population. A large number of the women around the world are unemployed. A world economy suffers a lot because of the unequal opportunity for women at workplace.

Key words Empowerment, equal-right, domestic violence, advantage, development, world economy, unequal opportunity etc.

Introduction

Nobel Laureate , Malala Yousafzai, famously quoted "I raise up my voice, not so I can shout, but so that those without a voice can be heard..we cannot succeed when half of us are held back.", and that sentiment precisely outlines the basis of new age women empowerment. Discrimination against women is rampant all over the world even in this 21st century. Patriarchal societies in most countries are adept at exploitation as well as victimization of women. Even though about 50% of the world's population consists of women, but unfortunately most of them are denied basic rights education, freedom of speech, voting power and even independent identity. Crimes directed specifically against women are reported from all over the world. There still remain questions about acceptance of women empowerment in the most advanced of countries, while developing nations and nations under political duress are far from achieving the desired status.

In India, in theory, women enjoy a status of equality with the men as per constitutional and legal provisions. Arguably, our country has taken enormous strides towards inclusion of women with the fairer gender excelling in diverse fields, from literature to astrophysics to finance. But with headlines about dowry killing, female foeticides and domestic violence still making the newspapers, put a silent question mark behind the two words. Here, in this current age, true development and growth can only be achieved by taking successful strides in eliminating deep-rooted ideologies of gender bias and discrimination like the confinement of women to the private domestic realm, restrictions on their mobility, poor access to health services, nutrition, education and employment, and exclusion from the public and political sphere. It is to be elucidated beyond the two self-explanatory words, 'Women Empowerment' refers to complete emancipation of women from socio-economic shackles of

dependency and deprivations. Often made synonymous to gender equality, the term women empowerment encompasses a much larger set of principles that needs whole-hearted attention. The concept of empowerment flows from the word power. Empowerment of women would mean encouraging women to be self-reliant, economically independent, have positive self-esteem, generate confidence to face any difficult situation and incite active participation in various socio-political development endeavours. The growing conscience is to accept women as individuals capable of making rational and educated decisions about them as well as the society, increasing and improving the economic, political and legal strength of the women, to ensure equal-right as men, achieve internationally agreed goals for development and sustainability, and improve the quality of life for their families and communities. The various facets of women empowerment that needs to be addressed for a rounded out development are listed as:-

Human Rights: A woman has the right to express her thoughts and opinions freely, without any restriction. Individual empowerment may be achieved by imparting self-confidence to articulate and assert the power of independent decision making. Women should be aware of their rights and social positions that they are entitled to constitutionally.

Most critical aspect of social empowerment of women is the promotion of gender equality. Gender equality implies that in society women and men enjoy the same opportunities, outcomes, rights and obligations in all spheres of life.

Educational Empowerment: Women education is very important for the proper social and economic growth of the country. Both men and women are like two sides of the coin and run equally like two wheels of the society. So both are important element of the growth and development in the country thus require equal opportunity in the education. If anyone of both goes downside, social progress is not possible. It means enabling women to grab the knowledge, skills and self-confidence necessary to participate fully in the development process. Giving preference to the girl child for educational opportunities is a start. The female education in India is highly necessary for the future of the country as women are the first teachers of their children means future of the nation. If education of the women is getting ignored, it would be the ignorant of bright future of the nation. Uneducated women cannot actively participate in handling the family, proper care of the children and thus weak future generation. We cannot count all the advantages of the women education. Educated women may easily handle her family, make each family member responsible, infuse good qualities in children, participate in the social works and all would lead her towards the socially and economically healthy nation. By educating a man, only a man can be educated however educating a woman, whole country can be educated. Lack of women education weakens the powerful part of the society. So, women should have full rights for the education and should not be treated as inferior to men.

Economic and Occupational Freedom: It means reducing the financial dependence of women on their male counterparts by making them a significant part of the human resource. A better quality of material life, within the family as well as for the overall society, can be achieved through promotion of sustainable livelihoods like cottage industries, small entrepreneurial efforts owned and managed by women.

Empowerment through Legal Knowledge: Not only does it suggest the provision of an effective legal structure which is supportive of women empowerment, there also is the need to spread awareness among women about their legal rights and laws preventing their

exploitation. It means addressing the gaps between what the law prescribes and what actually occurs.

Political Empowerment: The existence of a political system encouraging the participation of women in the political decision-making process and in governance. Indian constitution has provided the bulwarks for gender equality in the country in the following articles:-

Article 14 – Equality before law “The State shall not deny to any person equality before the law or the equal protection of the laws within the territory of India Prohibition of discrimination on grounds of religion, race, caste, sex or place of birth”

Article 16 (2) – Equal Opportunities “No citizen shall, on grounds only of religion, race, caste, sex, descent, place of birth, residence or any of them, be ineligible for, or discriminated against in respect or, any employment or office under the State”.

Article 39(a) – The citizen, men & women equally have the right to an adequate means of livelihood.

Article 40 (after the 73rd Amendment) – 1/3rd of seats in panchayats shall be reserved for women.

Article 42 – State shall make provisions for humane working conditions & maternity relief.

Article 51 A (e) – One of the duties of every citizen is to renounce practices derogatory to the dignity of woman.

Government Laws and its subsequent amendments have seen larger inclusion of women with respect to their standing in the society. The Hindu Succession (Amendment) Act 2005 stating that women get equal share in the ancestral property or the Equal remuneration Act, 1976, has contributed towards a better footing in the society. The Dowry prohibition Act, 1961, Child marriage (prohibition) Act, 1929, The indecent representation of women (prohibition) Act, 1986 and the Hindu marriage Act, 1955, preventing polygamy and bigamy, and their strict enforcements has to a large extent contributed towards lessening women exploitation.

Why Women Empowerment is Important?

Patriarchal Society: A strong patriarchal society with deep-rooted socio-cultural values continues to affect the progress of women’s empowerment in the country. The need of the hour is an egalitarian society, where there should be no place for gender superiority. Aim of Government policies should be to identify and eliminate forces that are directed towards keeping the tradition of male dominance over its female counterpart alive. Women constitute roughly 50% of the nation’s population and a majority of them remain economically dependent, without employment. Many of them are even unaware of the fact that they are eligible for positions that men enjoy. The result is that the economy of the country is skewed due to underutilization of available human resources. Women are generally considered less competent, both intellectually as well as physically as compared with men. As a result the opportunities extended towards them become biased and obtrusive without actual evaluation of their competencies. While scientific data proclaims women to be more adept at multi-tasking than men, they still remain the second choice for employers in the country.

Denied Basic Education: In major parts of India as well as the world, women are still denied basic education and are never allowed to pursue higher education despite possessing the acumen needed. This colossal waste of talent is definitely holding economies backward. Women empowerment in its actuality is synonymous with complete development of the society. An educated woman, with knowledge about health, hygiene, cleanliness is capable of creating a better disease-free environment for her family. A self-employed woman is capable

of contributing not only to her family's finances, but also contributes towards increment of the country's overall GDP. A shared source of income is much more likely to uplift the quality of life than a single income household and more often than not helps the family come out of poverty trap. Women aware of their legal rights are less likely to be victims of domestic violence or other forms of exploitations. Their inherent aptitude towards organization and well-rounded maintenance of home makes them uniquely suited for political and civil leadership roles. The 73rd & 74th Amendments (1993) to the constitution of India have provided some special powers to women – reservation of seats(33%) and the 'New Panchayati Raj' – to empower women at least at the village level, is a prime example of the point in discussion. Participation of women in political and social positions of power has seen marked reduction in corruption in those specific areas which adds another advantageous point in favour of women empowerment.

Conclusion: Women empowerment is currently a burning issue on the minds of nation's policymakers as it commands a lot of media attention and international focus lately. It is a fact that women are built different than men by nature yet this difference cannot be translated to mean inferiority. In the few last decades, India has witnessed some changes in the status and role of women in our society. There has been shift in policy approaches – what was focused on 'welfare' in the seventies, 'development' in the eighties and 'growth' in the nineties, has now been tagged with the contemporary term of 'empowerment'. Empowering women socially, economically, educationally, politically and legally is going to be a Herculean task. It will not be easy changing the deep-rooted perception that women are inferior, dependent and dispensable, resulting in a culture of disregard for women in Indian society. But it does not mean that change is implausible. Time is needed to eradicate the perception. But with the push towards the right direction and a lot of effort directed, this task might just be achievable. All we need is an organized approach from the Government and law enforcement agencies of the country focused in the right direction that would rest only with the liberation of women from all forms of evil.

References:

- Anand, S. and A. Sen (1995): "Gender inequality in Human Development:
Basu, Alaka Malwade and Kaushik Basu. (1991): Women's Economic Roles and Child Survival: The Case of India.' Health Transition Review 1(1).
Barkat, A. (2008): "Women empowerment: A key to Human Development.
Batliwala, Srilatha. (1994): The Meaning of Women's Empowerment: New Concepts from Action.
Beteta, C. Hanny (2006): What is Missing in Measure of Women's Empowerment?

Role of Teacher Education for Women Empowerment

Dr. M. V. Mate
College of Education, Barshi

=====

Abstract:

Education is the most important aspect of the all-round development of an individual. A learner can develop his natural abilities through the process of education. There are various stages of education. Teacher Education in higher education is the basic phase for the development of a student-teacher. Teacher Education is a world of drastic changes in the knowledge, skills, abilities, values, life skills etc. of a student-teacher. Teachers are the important agents for empowerment. They help to develop the child in all the aspects of life. They help to build a positive attitude and self-image for both boys and girls at school level. They help to promote self-awareness for the children. Education is a birthright of women. It leads the women to become a part of an advanced society.

It is an urgent need to bring proper directions for the future of women empowerment through teacher education. The study reveals that there is positive impact of education on women empowerment. The present study is a true attempt to discuss about promoting the empowerment of women through different educational programmes. The positive result of women empowerment is a combination and interaction of social environment. Women empowerment through teacher education is a continuous holistic process with including proper dimensions. Teacher education provides the process of obtaining basic opportunities for the women empowerment.

Teacher education a best plat form to develop the skills for women empowerment. Self-efficacy is the most important aspect of empowerment. The present paper focuses on the concept of women empowerment and role of teacher education for women empowerment.

Key words: Teacher- Education, Women empowerment, Educational programmes, Measures for women empowerment.

INTRODUCTION

Education is prime aspect for the development of an individual. Education is the basic source for the development of student. The revised changes can bring quality in education. Teacher Education is not an exception to it. Teacher education is a way to develop knowledge, skills and abilities regarding women empowerment. It is based on the idea to give skills, resources, opportunity, and motivation to women for the outcomes of their actions.

OBJECTIVES OF THE STUDY

To study the concept of women empowerment.

To study the role of teacher education for women empowerment.

To study the measures of teacher education for women empowerment.

CONCEPT OF WOMEN EMPOWERMENT

The concept of women empowerment is based on the following statements.

1. Women empowerment is the authority or power given to women to do something.
2. Women empowerment is the process of becoming stronger and more confident, especially in controlling women's life and claiming their rights.

3. Women empowerment is the process of providing freedom and power to do what women want or to control what happens to them.
4. Women empowerment is the creation of an environment for women where they can make decisions of their own for their personal benefits.
5. Women empowerment is a process to increase and improve the social, economic, political and legal strength of women and to ensure equal right to them.

ROLE OF TEACHER EDUCATION FOR WOMEN EMPOWERMENT

The role of teacher education for women empowerment is stated as follows.

1. Teacher education helps the women to enjoy freely life with a sense of self-worth, respect and dignity.
2. It provides an opportunity to women to make their own decisions and choices.
3. There are equal rights for women to participate in various activities such as social, cultural etc.
4. There are equal rights to women for justice.
5. There is an equal opportunity to women for education.
6. There are equal employment opportunities to women for education.
7. It provides a message to give social status in the society.
8. It is an opportunity to enjoy the women both within and outside of their home and workplace.

MEASURES OF TEACHER EDUCATION FOR WOMEN EMPOWERMENT

The measures of teacher education for women empowerment are as follows.

1. There should be an equal opportunity for women at workplace
2. Women should be considered as equally competent and intelligent.
3. Women should be considered as talented as men.
4. Women should be allowed to go for higher studies.
5. Women should be encouraged to show their talents.
6. There should be an overall development of women for the society.
7. Women should be motivated to stand on their own legs
8. Domestic violence cases should be reduced.
9. Women should get educated and know their rights and duties
10. Women should try to reduce poverty.
11. Women should be participated in the national development process.

CONCLUSION

Women empowerment system must be implemented at all phases of education. Women should be given the knowledge, skills and abilities for women empowerment. Women empowerment should be done by various stakeholders. Women empowerment is the prime need of education. The daily social and educational system of a student should be maintained by various stakeholders. Women empowerment is the dream of teacher education. It should be well-planned, well-designed, well-implemented and well-evaluated to bring successful and fruitful results in the society Teacher education should not be an exception to it. The recommended measures may bring changes in the life of women.

References:

Best J. W. (2008), 'Research in Education', Tenth Edition, Pearson Education in Southasia.
Journal of All India Association for Educational Researches

The New Women in Virginia Woolf's to the Lighthouse and Thomas Hardy's Jude the Obscure

Mr. Palake R. B.

Shri Shivaji Mahavidyalaya, Barshi

=====

Abstract:

The research paper explores a *new generation of active women* who believe in equal opportunities in different spheres of life. The 'New Woman' represented in the late Victorian fiction anticipates various discourses of a new womanhood in the twentieth century. The 'new woman' opposes the orthodox attitude of the society and tries to set a new code of conduct. Virginia Woolf and Thomas Hardy object to the Victorian conception of woman as 'the Angel in the House'. Lily Briscoe and Sue Brideshead emerge as the new women as they rebel against the conventions and practices prevalent in the society. They are skeptical about the attitude of the patriarchal society that limits and obstructs the rights of women. The new women are different from previous generations and challenge or reject the traditional roles of women and advocate freedom for women and equality with men. The ideas of 'New Women' played a significant role in complex social changes to redefine gender roles and consolidate women's rights and overcome masculine supremacy.

Key Words: Cathedrals, Christminster, Pantheon, Victorian period, British masculinity

The 'New Woman' as defined by the mainstream media was a revolutionary social ideal at the turn of the century that defined women as independent, physically adept, and mentally acute, and able to work, study, and socialize on a par with men. The popular image of the New Woman was related to a new consumer and leisure ethic, to health and dress reforms, to rising pressure from woman's suffrage, to gains that women had made in their access to higher education, and to expanding service and public sector occupations. (Davidson, 58).

The term 'new woman fiction' refers to the late 19th century writings which foreground the ideas and actions of the 'New Woman', a phrase said to have been coined by Ouida when responding to Sarah Grand's article 'The New Aspects of the Woman Question', 1894. Sarah Grand's own novels, like *The Heavenly Twins* (1893) and *The Beth Book* (1897), include many elements associated with this agent and representative of social change: attacks on sexual double standards; demands for better employment and educational opportunities for women; frankness about matters like venereal disease and sex education; and questioning of traditional attitudes towards marriage and woman's place in the family and in relation to motherhood. (Drabble, 723). The 'new women' often behave in a manner contrary to gender roles and resist those who limit their intellectual, artistic development.

To The Lighthouse (1927) is Virginia Woolf's most widely acclaimed novel. It stands, firmly and centrally, in her work and life. It also sheds the light on both her past and her future, as woman and writer. The novel is rooted in family memory and is an attempt at the exorcism of ghosts. Woolf is setting up in the book a debate about male and female qualities and values. The novel involves the larger questions of chastity and marriage, which go deeper

than convention, but on the whole it is the Victorian conventions on the subjects that that provide the speculative substance of the novel. (Duffin, 240)

Lily Briscoe is a middle aged painter with puckered face. She is a painter, not so much by profession, but only as a hobby. She is painting Mrs Ramsay sitting with her youngest son James, in the mellow evening light. She is thirty five years old. She is unmarried. The artist and observer, Lily watches the marital drama of the Ramsays, feels the tug of Mr Ramsay's and Tansley's male egotism and their need for sympathy. Lily struggles against Tansley's mocking verdict that 'Women can't paint. Women can't write'. (67) She is endeavoring to supersede and transcend the art of the past to obey her own brighter firmer vision. She regards love and marriage as degrading. Despite her admirations, love and friendship for Mr Bankers, she has not married him. She is a devoted artist. She has kept single because marriage and family life may come in way of her artistic activity. Bernard Blackstone says, "Lily Briscoe says and does little in the course of the novel, but she is the most important character." Lily gives us the feminine view point. It is through her that the past is brought to bear upon the present and the result is that the Ramsays emerge as rounded. Her imagination is visual and pictorial and vivid pictures from the past keep welling up in her mind. Lily's art actually uses not words but visual forms and colours. It takes four separate moments of inspiration over a period of many years for her to finish her picture. The last words in the novel 'Yes, she thought, laying down her brush in extreme fatigue, I have had my vision' suggest Lily's hopes of capturing her fleeting inspiration and making something permanent are at last realized. (281)

The role of Lily Briscoe is the most absorbing to analyse. She acts as a choric character. She is a substitute for the writer; spokesperson presenting the feminine point of view. She possesses the symbolic significance in the novel. Her perception of the Ramsays as symbols of marriage is an overt significance to the readers. Lily's perception makes Virginia Woolf symbolize the truth larger than itself. (Grove-White, 64) Lily's role as an artist is also symbolic. Her whole approach is genuinely feminine as is evident from her adulation of Mrs Ramsay and the critical attitude towards Mr Ramsay, if not condemnation of him. She is similar to Henry James's Strether, sympathetic and full of understanding. She is prepared to be converted and prepared to experience before judging. (Subramanyam, 119)

Thomas Hardy in *Jude The Obscure* (1895) presents more insight into the female heart. He presents the woman of the feminist movement, who is radical and skeptical. She questions the tyrannies of society. The great female creation of Hardy is Sue Bridehead in *Jude the Obscure*. Sue is an enchanting girl and Jude is quite surprised by her appearance and elegance. In Christminster, Jude meets Sue and falls passionately in love with her. She works at the writing of religious texts, but she is skeptical and modern. Sue is not particularly religious. She criticizes Jude's conservatism: "But you take so much tradition that I do not know what to say" (138). Jude calls her a Voltairean as she speaks in an unorthodox manner about religion. She ironically refers Christian saints as "the demi-gods in Jude's Pantheon and legendary persons." (152). Anita Desai and Assia Djebar question the possibilities of an egalitarian society and the use of religious doctrine in oppressing women (Nayar, 118).

She is an art lover of a romantic mind. Therefore, she buys two small statues of Venus and Apollo. She gives the jolt to Jude's orthodoxy by saying that that the railway station and the Cathedrals the centre of the town life now. Sue's unconventionality is seen when she goes with Jude for a sight-seeing excursion. Her action from in escaping from the hostel shows not

only an independent-mindedness, but a spirit of defiance. She cares little for the hostel rules and its code of discipline.

Sue is against the traditional marriage system. She says, "I have been looking at the marriage service in the prayer-book, and it seems to me very humiliating that a giver-away should be required at all. According to the ceremony as there printed, my bridegroom chooses me of his own will and pleasure; but I don't choose him. Somebody GIVES me to him, like a she-ass or she-goat, or any other domestic animal. Bless your exalted views of woman, O churchman!" (155). Marriage and its rituals are often described as restrictive and oppressive, and never just or fair towards women. Symbols of marital status become symbols of violence and oppression in many postcolonial women writers. (Nayar, 132)

Her intellectual brightness comes as a pleasant surprise. She draws on the school blackboard a sketch of the ancient city of Jerusalem as it has been depicted in the model. The completion of Lily's painting, her vision of life, involves a spiritual union with Mrs Ramsay and Mrs Ramsay's sea journey is obviously a quest. (Latham, 34)

Sue is a well-read woman. Jude calls her 'a creature of civilization', but she asserts that she is a 'negation' of civilization. Sue has read most of the Greek and Latin classics through translations and other books. She gives the examples of J. S. Mill and Humbolt to give justice to her points. Her nature tends towards philosophical approach when she says, "Domestic laws should be made according to temperaments, which should be classified. If people are at all peculiar in character they have to suffer from the very rules that produce comfort in others! (207). Of course, Sue's approach is different from the orthodox notions of it. However, she begins with a totally unconventional attitude towards marriage, but ends with thoroughly conventional attitude towards marriage the change being brought about by the deaths of her children.

Her views on marriage are unconventional. She tells Jude that she does not regard marriage as a sacramental. She says, "And I am not so exceptional a woman as you think. Fewer women like marriage than you suppose, only they enter into it for the dignity it is assumed to confer and the social advantages it gains them sometimes--a dignity and an advantage that I am quite willing to do without (243). When Jude was in his pain and bewilderment, he asks her at the change in her, "But surely you loved me? Her reply is: "Yes. But I wanted to let it stop there, and go on always as mere lovers; until----"(336). Sue is thus the 'New Woman', the woman who does not recognize the necessity to follow marriage as a profession.

Jude criticizes her as a capricious and unreasonable girl for her wavering mind in different things. He calls her as "you spirit, you disembodied creature, you dear, sweet, tantalizing phantom--hardly flesh at all." He means that she is a spirit without any physical desires, an ethereal being.

Sue is the skeptical voice of the modern age. She is scornful of the social exclusiveness of Christ minister. She respects the freedom of the spirit. While her earlier life is the result of her rational thinking, her subsequent unconventionality is the consequence of an unforeseen disaster. The wrongheaded attitude of society towards those who choose to lead a life of their own and refuse to conform to its code of conduct is also seen in this case. Sue Bridehead, an enlightened liberal New Woman, is a victim of oppressive Victorian double moral standard. It is, indeed, remarkable that Hardy retains our sympathy for Sue

against all the odds. The 'New woman' took centre stage in the cultural landscape of late Victorian period. (Joseph Bristow).

Sue is intellectual, sensitive and is no hardened logician. She is a representative character in the great tradition of nineteenth century realism. She is frank and honest. Her unconventional and unorthodox views make her the 'new woman'. She is one of those women characters who a permanent hold upon a sensitive reader's mind.

The new woman threatened the sanctity of marriage and British masculinity (98). New woman novelists blended art and politics to fashion a form of the novel, often told from woman's narrative perspective, which addresses various feminist issues, including the 'marriage problem' (Kastan,98).

It is the new woman figures in the novels of the period by men who are pathologized as sexual inverts and this fact reveals one of the main sources of the panic provoked by the new woman that she may not be at all interested in men and could manage quite well without them. (Ledger, 5)

References:

1. Baldick, C. (2005): *The Oxford Dictionary of Literary Terms*: London: Oxford University Press, 4th edition
2. Davidson, C. and Wagner-Martin, L. (2005): *The Oxford Companion to Women's Writing in the United States*: London: Oxford University Press
3. Drabble, M.(2000): *The Concise Oxford Companion to English Literature* :UK: Oxford University Press
4. Duffin, H.(1993): *Thomas Hardy: A Study of The Wessex Novels, The Poems and The Dynasts*: New Delhi: Doaba House
5. Grove-White, E.(1982): *Notes On To The Lighthouse: Virginia Woolf*: Beirut: Longman York Press
6. Hardy, T.(1895): *Jude The Obscure*: New York: Dover Publications
7. Kastan, D.(2006): *The Oxford Encyclopedia of British Literature*: London: Oxford University Press
8. Lall, R(1982): *Jude The Obscure: A Critical Study*: New Delhi: Rama Brothers
9. Latham, J.(1994): *Readings in Literary Criticism: Critics on Virginia Woolf*: New Delhi: Universal Book Stall
10. Ledger, S. (1997): *The New Woman: Fiction and Feminism at the Fin de Siècle*: UK: Manchester University Press
11. Nayar, P.(2008): *Postcolonial Literature :A Introduction*: India: Pearson
12. Subramanyam, N. :(1999): *Virginia Woolf: A Study: Bareilly*: Prakash Book Depot
13. Tilak, R.(1993): *Virginia Woolf: To the Lighthouse: A Critical Study*: New Delhi: Rama Brothers
14. Woolf, V. (1992): *To The Lighthouse*: London: Oxford University Press

Women Empowerment and Violence against Women

Dr. Milind Yuvraj Mane
Venkatesh Mahajan Senior College, Osmanabad.

=====

In the history of human development, a woman has been as important as man. As she constitute half of the humanity, in the progression of world her empowerment has become a focal point. In the past she has been long neglected in her role as beneficiary of the process of development. Though she constituted half of the humanity her contribution in the society is often undermined. She is deprived of freedom, equal rights and subjected to injustice and oppression. Traditionally she is limited to family only, while the outward (economic) world is a male priority. The patriarchal society always gets advantages from her but they are not ready to give her credit and respectful position in the society as her contribution is taken for granted for all these things. She has to face domestic violence, sexual abuse, negligence, marital rape, non-respectful position etc., in home, society and workplaces. Even equal opportunity is also denied in every sphere of life in the male dominated society.

But now-a-days the traditional picture is changing positively. Her position is changed and get even powerful in today's social, economic, political, cultural, educational fields. The great Greek philosopher and one of the founders of western philosophy Socrates says, "The secret of change is to focus all your energy not on fighting the old, but on building the new" (www.ptdsunited.org). Woman empowerment is a new building which is an offshoot of feminist ideology, which has emerged in European countries and developed in the major countries of the world. Though the process of women empowerment has developed in the twentieth century the seeds of it were already sown in the declaration of American freedom and in the declaration of French individual liberty. In the nineteenth century the movement were begun to secure her political power or right to vote in Europe. After the second world war the awareness for women empowerment has become universal and the attempt for it has begun on an international level. These attempts are made by UNO, NGO, some pressure groups and some feminist political parties on an international level. Further, the movement for women's development has flourished in India before an independence period. The social reformers like Mahatma Phule, Savitribai Phule, Dr. B.R. Ambedkar, Mahrshi Karve, Gopal Ganesh Agarkar and Justice Ranade have played a vital role. It resulted in the commencement of National Commission in 1990 in the country and State Commission in 1994 in Maharashtra for women. The objectives of these commissions were to research various problems regarding women and handover a report to government. In the same way revolutionary steps were taken in Maharashtra for the development of women's financial status and education, 30% seats were reserved in the admission of higher education and government jobs. Such provisions were made to increase the sustainable development of women and her active participation.

Meaning of Women Empowerment:

Women empowerment refers to the creation of such possible environment for women which enable them to become decision maker in their personal issues resulted in the social

development in real sense. Dr. Raghvendra Huchchannavar covers the UN definition in his article:

Women's empowerment has five components:

I) Her sense of self-worth II) Right to have and to determine choices III) Right to have access to opportunities and resources IV) Right to have the power of control their own lives, both within and outside the home V) Ability to influence the direction of social change to create more social and economic order, nationally and internationally. (Dr. Raghvendra Huchchannavar, <http://www.slideshare.net>)

Empowering women socially, economically, educationally, politically and legally is generally called women empowerment. Their predicament in society is expected to strengthen and to provide her equal rights. According to a Nobel Peace Prize laureate, the former secretary-general of the UN and a constant advocate of human rights Kofi Annan, "There is no tool for development more effective than the empowerment of women." Empowering the women is an important tool though it is a very complicated process because of the hurdles and disregard for women is so deeply rooted in our society. The famous writer and Saudi Arabian women's rights activist Manal al-Sharif points out, "Freedom is to live with dignity". Freedom is the first and foremost thing which should be offered to her for her growth. While talking about women empowerment Iranian women's rights activist Mehnaz Afkhami says, "Women empowerment is intertwined with respect for human rights". If we respect her automatically she would develop. A Burmese politician, diplomat, author and winner of Nobel Peace Prize, Aung San Sui Kyi assures that, "The education and empowerment of women throughout the world cannot fail to result in a more caring, tolerant, just and peaceful life for all". She relates the development of women to the overall development of the society in the same way Bharat Ratna Dr. B. R. Ambedkar, a social reformer and the principal architect of the constitution of India, also observes, "I measure the progress of a community by the degree of progress which women have achieved". The above definitions encompass that woman empowerment doesn't mean to challenge her counterpart who has been oppressive for her from ages and doesn't mean to create female oriented culture as well but to create man-woman equality. Simultaneously to bring transformation to the social elements which limit her within a traditional framework.

Violence Against Women:

Violence against women and girls is one of the most widespread violations of human rights. Gender-based violence is the fate of millions of women all over the world and these are affecting their productivity both in homes, communities and places of work. The world we live in is characterized by violence against women. The United Nations General

Assembly defines it as:

Any act of gender -based violence that result in, or is likely to result in, physical, sexual or mental harm or suffering to women, including threats of such acts, coercion or arbitrary deprivation of liberty, whether occurring in public or in private life. (Population Reference Bureau: 2001:3)

The definition clearly states that the physical, sexual or mental atrocities committed ton women at home or outside including threats and keeping her away form freedom. Women are vulnerable to this violence at all stages of life and at family and outside of the home. They

are threatened by female infanticide, incest, health issues, child prostitution, rape, partner violence, psychological abuse, sexual harassment and harmful traditional practices such as forced marriage. The World Health Organization estimates that at least one in every five of the world's female population has been physically or sexually abused at some time. C.S. Lakshmi aptly observes that violence is considered as natural for woman even as a sign of being 'good' woman:

The notion of controlling the female body, shaping, re-forming and rerouting its work, movement and space, is a constant and persistent one. It is so deeply ingrained that certain forms of violence, such as beating, are considered a natural part of woman's life. Imposition of control over the female body through various forms, including violence, is such an accepted notion that it becomes a part of everyday life. Even if one conforms to all norms and is a 'good' woman. (Body Blows: Seagull Books Pub: Calcutta: 2000: 8)

Violence against women is a universal reality existing in all societies regardless of income, class and culture. It arises from the patriarchal system which since time immemorial has exerted control over women's lives. The woman has always held a subordinate position in the family. Surprisingly, the male dominance has lasted for thousand of years and even today in primitive societies, even in urban areas, among highly educated families the woman is denied equal rights though she works more than the male. Dr. M. Bagheri points out the discrimination:

A woman normally does own the home in which she cooks or the fields in which she toils. However, it is a fact that when woman earn their own income they gain self esteem and a measure of financial control although his money is usually spent on general house hold needs rather their own. Even when the men contribute little to household economy they still retain over all control of the resources available. (Promotion of Women Empowerment: Vidyanand Pub: Pune: 2006: 2)

Woman is not denied her rightful place in the family; but is ill-treated, physically assaulted and burnt to death if she does not bring a substantial dowry. Sale of woman is not uncommon. Atrocities to woman continue in all possible forms.

Conclusion:

Women empowerment expects the demolition of the unjust social system which considers gender- inequality is due to her biological weakness but in fact such system is responsible for her predicament. Woman empowerment movement has denied the archetypal gender based concept of femininity and patriarchal family system. The movement has attracted much attention of the world towards woman's role in production system, reproduction, sexuality and the cultural processes that creates rift between men and women.

Women are equally important for the development of not only the family and society but also the nation and the human race. This issue surpasses all boundaries of the caste, creed, religion, economic status or even countries. Worldwide campaigns need to be undertaken as violence against women has spread its root all over the world in some to the other terms. One cannot rely upon on the government of an institution for the eradication of this evil but one has to start changing attitude towards this issue. Misguided power plays are responsible for violence against women.

References:

1. <http://www.goodreads.com>

2. <http://www.Wikipedia.com>
3. UNIFEM- unifem.org
4. Dr. Raghvendra Huchchannavar, <http://www.slideshare.net>
5. www.updateox.com
6. Iyer Saroja. The Struggle to be Human. Book for change, Banglore. 1990.01
7. Lakshmi C.S.: Body Blows:Seagull BooksPub:Calcutta:2000:8)
8. Dr. Bagheri M.: Promotion of Women Empowerment:Vidyanand Pub:Pune:2006

Impact of Female Literacy on Sex Ratio in Aurangabad District: A Geographical Analysis

Dr. Arjun Nanaware
Shri Shivaji Mahavidyalaya, Barshi.

=====

Abstract:

According to 2001 Census of India, 'a person aged 7 years and above who can both read and write with understanding in any language has taken as literate'. Literacy is essential for eradicating poverty and mental isolation, for cultivating peaceful and friendly international relations and for promoting the free play of demographic processes. The literate people can be trained less expensively than illiterate people, generally have sure the prevailing inequalities between males and females and regional imbalances in the status of women. Female literacy is important factors to determine sex ratio. So present paper attempt to assess the impact rural female literacy on sex ratio. Entire paper is based on the secondary sources. To examine the impact of impact rural female literacy on sex ratio the Pearson's Coefficient of Correlation technique has been utilized. The rate of change in dependent variable has been estimated with the help of 'b' coefficient. The study reveals that there is moderate positive correlation between impact rural female literacy and sex ratio in the Aurangabad district.

Key words: Literacy, sex ratio, Correlation, Regression.

Introduction:

The concept of literacy that varies from country to country generally refers to the minimum level of literacy skills. 'The Population Commission of United Nations considers the ability to both read and write a simple message with understanding in any language a sufficient basis for classifying a person as literate. According to 2001 census a person aged 7 years and above who can both read and write with understanding in any language has taken as literate. Literacy is essential for eradicating poverty and mental isolation, for cultivating peaceful and friendly international relations and for promoting the free play of demographic processes (Chandna, 2007). Illiteracy, on the other hand, takes away man from his dignity, perpetuates ignorance, poverty and mental isolation, deters peaceful and friendly international relations and free demographic process and hampers social advancement, economic growth and political maturity. Above all, literacy influences other such attributes of population as marriage, fertility, mortality, mobility, occupations, etc. A certain level of literacy is, therefore, a basic requirement for people to get out of ignorance and backwardness (Gosal and Chandna, 1972). The literate people can be trained less expensively than illiterate people, generally has a higher socio-economic status (Nanaware & Others, 2012).

Literacy influences the age of female at marriage. Not only has this but also influenced the status of mother and infant mortality. There is a direct relationship between women Literacy and fertility on the one hand and Family Planning practices on the other. Even infant mortality rate was lower in the case of literate women. Davis observed that if the rate of literacy transition was low, the economic development showed down, while the

economic development was rapid if the literacy transition was fast. literacy is essential for economic development, social advancement and demographic growth of a country.

Literacy also influences on sex ratio. Sex ratio is an important indicator of gender relations within the society and varies from one social group to another sex ratio is an index of the Socio-economic conditions prevailing in an area and useful tool for regional analysis (Franklin, (1956). The biological fact is that more male babies are born than female babies. More birth of male babies is not significant cause of for the low females per 1000 male, but neglect of females, vitamin deficiency, social tradition, death in reproductive age group are the important cause. There are fewer girls than boys in India and sex ratio has become more skewed toward males in recent decades. Declining of sex ratio is a burning problem in India. The health of human society depends on sex ratio. India, the developing countries are experiencing an extremely rapid decline of sex ratio and it is harmful to health of society. The balance in sex ratio is very important for the healthy atmosphere in society and better development. The rate of literacy, particularly female literacy influences on sex ratio considerably. The Literate women, they can't neglect women, which resulted into high sex ratio. The India have high rural population than urban population Therefore an attempt is made here to assess the impact of rural female literacy on sex ratio.

The Study Region:

Aurangabad District is located in the central part of Maharashtra state. The absolute location of district is $19^{\circ} 23' 43''$ to $20^{\circ} 39' 36''$ north latitude and $74^{\circ} 36' 46''$ to $75^{\circ} 57' 03''$ East longitude. It is surrounded by Jalana district to its East, Ahmadnagar district to its South, Nashik district to it west and Jalgaon district to its North. The total Geographical area of district is 10107 square kilometers. The district has hot and dry climate with annual average rainfall is 73.4 centimeters and average temp is 30° Celsius. The population of district is 3701282 as per census of 2011. For administrative purpose the district is divided in nine tahsils.

Objectives:

The main objectives of this paper are as following.

- 1) To examine the impact of rural female literacy on sex ratio in Aurangabad district
- 2) To estimate the rate of change in sex ratio in relation to percentage of female literacy.

Data collection and Methodology

In order to meet these objectives the relevant information and data regarding literacy and sex ratio is collected and used for the year of 2011 the research is based on the secondary Sources. Information and data was collected from census of Aurangabad district, 2011 and Socio Economic Review and District Statistical Abstracts of Aurangabad District, 2012.

Collected rough data is processed. To examine the impact of female literacy on sex ratio the Karl Pearson's Coefficient of Correlation technique has been utilized. The degree of relationship is measured by considering rural female literacy as an independent variable 'X' and sex ratio as dependent variable 'Y' is measured.

The functional form of linear relationship has been measured by using regression equation Y on X i.e. $y = a + bx$. The rate of change in dependent variable has been estimated with the help of 'b' coefficient, which is the line of best fit. Analysis of the study has been made with help of the statistical techniques and on the basis of this results and conclusion are drawn.

Result and Discussion:

Female literacy and Sex ratio in Aurangabad District:

The table-1 indicates that the district as a whole has 52.55 per cent rural female literacy during the 2011, but spatial distribution varies from tahsil to tahsil, ranging from 50.03 to 56.5 per cent to total population in the 2011. The highest rural female literacy is found in Vaijapur tahsil i.e. 56.5 per cent because this tahsil lies in Godavari basin which leads to agricultural development resulted into high parental income and educational development. The moderate rural female literacy is recorded in Gangapur, Fulambri and Kannad Tahsils i.e. 52 to 54 per cent, while it is low in Shillod, followed by Soyegaon tahsil because these tahsils are situated in hilly area of Ajenta and Satmala ranges.

On an average the district as a whole has 923.70 sex ratio in 2011. The table 1 also indicates that sex ratio of tahsils of district is ranging in between 901.5 and 935.69 per thousand. The high sex ratio is found in Paithan, Vaijapur, Khultabad and Gangapur Tahsils, because these tahsil lies in plane area of Godavari basin which lead to agricultural development, which resulted into higher number of schools and high parental income. The moderate sex ratio is recorded in Kannad, Soyegaon, Shillod and Fulambri Tahsils i.e. 913 to 924 per thousand, while it is less than 913 in Aurangabad tahsils due to high urbanization.

Table-1 Female Literacy Sex ratio in Aurangabad district (2011)

Sr No	Name of Tahsils	% of Rural Female Literacy	Sex ratio
1	Aurangabad	51.79	901.5
2	Gangapur	53.71	927.32
3	Kannad	52.38	918.64
4	Khultabad	54.62	931.34
5	Paithan	51.63	935.69
6	Fulambri	52.11	926.19
7	Shillod	50.03	922.49
8	Soyegaon	50.24	920.11
9	Vaijapur	56.5	934.87
	District	52.55	923.70

(Source: Census of Aurangabad District 2011, Socio Economic review and District Statistical Abstract of Aurangabad District 2012.)

On an average sex ratio is high of those tahsils that have high rural female literacy. But there are some exceptions where there is high percentage of literacy but sex ratio is low. In the context of objective following findings have come to light

- 1) The moderate positive relationship between the percentage of rural female literacy (X) and sex ratio (Y) has been observed in the tahsils of Aurangabad district. The coefficient of correlation in this regard is at $r = 0.4656$. It indicates that there is a moderate positive relationship between the variables 'X' and 'Y'. The degree of linear association between these two variables obtained by using the coefficient of determination (r^2) is found to be at 0.2168, which reveals that the independent variable (X) i. e. the rural female literacy is explaining 21.68 per cent of the total variations in dependent variable (Y) i.e. sex ratio in the tahsils of Aurangabad district. It is a not very good explanation because 21.68 per cent of the variations in (Y) sex

ratio to be influenced by the variable (X) i.e. rural female literacy and about 78.32 per cent of the variation is left to be influenced by other variables.

- 2) The functional form of linear relationship of Y on X found to be at $Y = 801 + 2.344x$. The line of best fit is shown in the Figure-1.

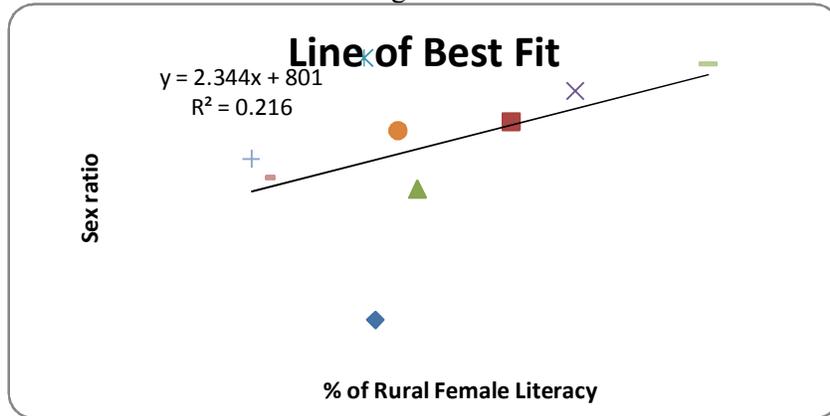

Figure-1

The regression coefficient indicates that increase of one per cent rural female literacy causes for an increase of 2.34 sex ratio in the tahsils of Aurangabad district.

- 3) In order to understand the degree of fit of regression equation and the accuracy level of predicted values (y) for the tahsils of Aurangabad district, the standard error (SE) of estimate is being done with the equation $SE(Y) = SY \sqrt{1-r^2}$, where SE (Y) is the standard deviation of residuals (Y-y); and 'SY' is the standard deviation of 'Y'.

The confidence interval of the predicted values are worked out at $Y = Y \pm SE(Y)$ (The SE (Y) for the present exercise is 9.27 and SY is the 10.47). Thus it is assumed that if the values of 'Y' (Y-y) lie within the range of Zero to $\pm SE$, the prediction could be expected to be accurate. In other words, the role of independent variables in explaining the change in dependent variable can be accepted as correct.

In this context it has been observed that the predicted values (given in table- 2) of 7 out of 9 tahsil in the present study lie within the range of $\pm SE$, and 1 within $\pm SE$ to $\pm 2 SE$ and 1 $> \pm 2 SE$.

Table -2 Residuals from regression of sex ratio of tahsils of Aurangabad district.

Sr No	Name of Tahsils	Y	y	Y-y
1	Aurangabad	901.5	922.40	-20.90
2	Gangapur	927.32	926.90	0.42
3	Kannad	918.64	923.78	-5.14
4	Khultabad	931.34	929.03	2.31
5	Paithan	935.69	922.02	13.67
6	Fulambri	926.19	923.15	3.04
7	Shillod	922.49	918.27	4.22
8	Soyegaon	920.11	918.76	1.35
9	Vaijapur	934.87	933.44	1.43

Source: Compiled by Researcher on the basis Census of Aurangabad District 2011

Now the obvious inference is that the 77.78 per cent of the total number of observation (n is 9) the regression is a good indicator meaning thereby that the variations in sex ratio in tahsils of Aurangabad District is the function of the variations in percentage of rural literacy. In the case of other tahsil with residuals between $> \pm SE$ to $\pm 2 SE$ the situation is different because here the regression is a poor indicator. It clearly indicates that these are the tahsils whom the influence of variables other than the independent one. The variation in sex ratio of tahsils in the latter case may be due to the variation in (i) social tradition, (ii) variation in male dominancy, (iii) variation in standard of living, (v) variation in religious background

Conclusions:

This study reveals that there is moderate positive correlation between rural female literacy and sex ratio in the tahsils of Aurangabad district. The coefficient of correlation in this regard is at $r = + 0.4656$. It indicates that there is a moderate positive relationship between the variables 'X' and 'Y'. The rural female literacy is explaining 21.68 per cent of the total variations in dependent variable (Y) i.e. sex ratio in the tahsils of Aurangabad district. It is not very good explanation because only 21.68 per cent of the variations in (Y) literacy rate to be influenced by the variable (X) i.e. rural female literacy and about 78.32 per cent of the variation is left to be influenced by other variables. This indicates that rural female literacy is found to be effective variables considering sex ratio. It is found that increase of one per cent rural female literacy causes for an increase of 2.3s4 sex ratio in Aurangabad district. Therefore it is to be stated that the increase in rural female literacy is helpful to increase in sex ratio in turn to maintain healthy society.

References:

- 1) Census of India (2001): Directorate of Census operations, Maharashtra, Primary Census Abstract, series 28, Vol. I. p. xxxviii.
- 2) Chandana R. C. (2007): Geography of Population (Concepts, Determinants And Pattern), Kalyani Publishers, New Dehli- 110002, Pp. 276.
- 3) Gosal G. S. and Chandna R. C. (1972): Population Geography: Survey of Research in Geography: 1969-72, New Delhi, Pp. 170-176.
- 4) Dr. Nanaware A.H. & Dr. Gophane, Dr. More (2011): Literacy and Life Expectancy In India: A Geographical Analysis, Maharashtra Bhoogol Sanshodhan Patrika, Vol – XXVIII, Pp. 60-65.
- 5) Franklin S. H. (1956): The Pattern of Sex Ratio in New Zealand, Economic Geography, Vol. 32, Pp. 162-176.

The Study of Schemes for Women Empowerment

Mr. S. B. Shinde

Shri Shivaji Mahavidyalaya, Barshi, Dist. Solapur.

Introduction

Empowering women to participate fully in economic life across all sectors is essential to build stronger economies, achieve internationally agreed goals for development and sustainability and improve the quality of life for women, men, families and communities. The finding of the National family Health survey 4 (2015-16) show an increase in empowerment of women aged 15-49 years across major indicators that reflect empowerment with an increase in the percentage of women having savings account and increase in the percentage of women having household decision making.

Research methodology of the study:

This research article is depends a secondary data methods. I have given information from various reference books related to this topic.

Objectives of the study:

- 1) To study the various schemes for women empowerment.
- 2) To study the awareness of women empowerment.
- 3) To study the importance of women empowerment in society.

National policy for Empowerment of women:

In 2001, the National Policy for Empowerment of women was formulated as the blueprint for the future, with the goal of bringing about the advancement, development and empowerment of women. The NPEW laid down detailed prescriptions to address discrimination against women, strengthen exiting institutions which includes the legal system, provide better access to health care and other services equal opportunities for women's participation in decision making and main streaming gender concern in the development process etc. The policies / programmers of the government are all directed towards achieving inclusive growth with special focus on women in line with the objective of the National policy for empowerment of women.

Rajiv Gandhi Scheme for Empowerment of Adolescent Girls : Sabla

Sabala was introduced in the year 2010-11 and in operational in 205 selected districts on a pilot basis. It aims at all - round development of adolescent girls of 11-18 years. Sabla is being implemented through the state governments / UTs with 100 percent financial assistance from the central government for all inputs other than nutrition provision for which 50 percent central assistance to states is provided. Anganwadi Centre is the focal point for the delivery of the services. The schemes has two major components nutrition and non-nutrition. Nutrition is being given in the form of take home ration or not cook meal for 11-14 years out of school girls and 14-18 years all adolescent girls. Each adolescent girls is given 600 calories and 18-20 grames of protien and micro nutrient per day for 300 days in a years. The out of school adolescent girls attending Anganwadi centres and all girls are provided supplementation nutrition in the form of take home ration / hot cooked meal. The nutrition is provided is as oper the nooms for pregant and locating mothers. While the nutrition

component aims at improving the health and nutrition status of the adolescent girls, the non-nutrition component addresses the developmental needs. In the non-nutrition component, out of school adolescent girls of 11-18 years are being provided IFA supplementation, health checkup and referral services, nutrition and health education, adolescent reproductive's sexual health (ARSH) counselling or family welfare, life skill education, guidance on accessing public services and vocational training (only 16-18 year old adolescent girls).

Indira Gandhi Matritva Sahyog Yojana (IGMSY)

A conditional cash transfer scheme for pregnant and locating women was introduced in October, 2010 to contribute to better enabling environment by providing cash incentives for improved health and nutrition to pregnant and nursing mother. The scheme attempts to partly compensate for wage loss to pregnant and lactating women both prior to and after delivery of the child. The beneficiaries are paid >> <, 4000/- in three installments per P & L women between the second trimester and till the child attains the age of 6 months on fulfilling specific conditions related to maternal and child health. Being implemented on pilot basis in 53 selected districts using the platform of ICDS, 12.5 Lakh P & L women are expected to be covered every year under IGMSY pregnant women of 19 years of age and above for first two live births are eligible under the scheme. All organized sector employees are excluded from the scheme as they are entitled for paid maternity leave. Under IGMSY scheme, transfer of amount to cash transfer are decided by the state governments / union territories. The modes of cash transfer included nationalized banks, post office, co-operative bank, business correspondent model of bank, etc. IGMSY is a centrally sponsored scheme under which amount is given as grant in aid to state governments / union territories. Benefit Transfer (DBT) programme.

Women Empowerment and Livelihood programme in Mid-Gangetic plains - "Priyadarshini."

The Ministry is administering a pilot project - title's women's empowerment and livelihood programme in the Mid-gangetic plains "Priyadarshini" in 13 blocks spread over five districts in Uttar Pradesh and two in Bihar. The project is assisted by IFAD. It aims at holistic empowerment of vulnerable groups of women and adolescent girls in the project area through formation of women's self help groups and promotion of improved livelihood opportunities. Over 1,00,000 households are to be covered under the project and 7200 SHGs will be formed during the project period ending 2016-17. Though the focus of project is on livelihood enhancement the beneficiaries will be empowered to address their political, legal and health problem through rigorous capacity building.

Swadhar:

The swadhar scheme was launched in 2001-02 as a central sector scheme for providing holistic and integrated services to women in difficult circumstances and without any family, socially and economic support, such as destitute widows deserted by their families in religious places like Vrindaban and Kashi, women prisoners released from jails, women survivors natural disasters who have been rendered homeless, trafficked women / girls rescued or runaway from brothels, women victims of terrorist violence without any means for survival mentally challenged women and women with HIV / AIDS deserted by their family. The package of services made available under the scheme include provision for food clothing, shelter health care counselling and legal support social and economic, rehabilitation through education awareness generation skill up gradation, behavioral training. The scheme also supports a helpline for women in distress. The scheme is implemented

through social welfare and child development department women's development corporation, Urban local Bodies reputed public / private trust or voluntary organization etc.

Short Stay Homes:

The scheme of short stay homes provides temporary accommodation, maintenance and rehabilitative services through voluntary organizations to homeless women and girls. Under the scheme, temporary shelter to the needy women and girls is provided for 6 months to 3 years. Children accompanying the mother or born in the home are permitted to stay in the home upto age of 7 years, after which they may be referred to children's institutes. Rehabilitation of residents is provided with vocational training and skill development to make them economically independent and self reliant.

Ujjawala:

Launched in 2009, "Ujjawala" is a comprehensive scheme for prevention of trafficking, with five specific components,

- i) Prevention, which includes formation of community vigilance groups/ adolescents groups awareness and sensitization of important functionaries like policy, community leaders and preparation of awareness generation materials, holding workshops etc.
- ii) Rescue, for safe withdrawal of the victim of form the place of exploitation.
- iii) Rehabilitation which includes providing safe shelter for victims with basic amenities such as food, clothing, counseling, medical care, legal aid, vocational training and income generations activities etc.
- iv) Reintegration, for restoring the victim into the family/community and accompanying costs.
- v) Repatriation, to provide support to cross border victims for their safe repatriation to their, country of origin.

Beti Bachao, Beti Padhao:

In the backdrop of a trend of declining sex ration in the age group upto five years, the government has introduced a new scheme called Beti Bachao, Beti Padhao with the twin aim of not only improving the adverse sex ratio but also to ensure that girls are educated, with an initial corpus of Rs. 100 crore it will help in generating awareness and improve the efficiency of delivery of welfare services meant for women with the government emphasis on gender mainstreaming, the school curriculum will have a separate chapter on gender main streaming. This will sensitize students, teachers and the community at large to be more sensitive to the needs of a girl child and women and will promote growth of more harmonious society. The important activities that would be undertaken under the Beti Padhao Abhiyan are as under, activate SMCS to ensure universal enrolment of girls, balika manch in schoots, construction of girls, toilets, make dysfunctional toilets functional, completion of Kastruba Gandhi Bal Vidyalayas, sustain complains to re-enroll drop-out girls in secondary schools, constructions of girls hostels for secondary and senior secondary level.

Stree Shakti Puraskar :

As recognition of achievements of individual women in the field of social development, the government has instituted six national awards known as stree shakti puraskar. These awards carrying a cash prize of Rs. 3 lakh and citation are in the name of eminent women personalities from Indian histroy. Who are famous for their personal courage and integrity : Devi Ahilya Bai Holkar, Kannggi, Mata Jijabai, Rani Gaidenliou Zeliang, Rani Laxmibai and Rani Rudramma Devi.

Reference :

- 1) Economic survey volume 2, Government of India Ministry of Finance, page No. 275, Oxford University Press, New Delhi.
- 2) India 2017, publication Division, Ministry of Information and Broadcasting, Government of India, Page No. 790 to 796, New Delhi.
- 3) Economics in India, Edited by Kaushik Basu, Anneme maertens, Oxford University press, New Delhi.

A Study on Issues and Challenges of Women Empowerment in India

Mrs. Kale Urmila Namdev and Mr. R. V. Mane
DSG College Mohol (Solapur)

=====

Abstract

This paper attempts to analyze the status of Women Empowerment in India and highlights the Issues and Challenges of Women Empowerment. Today the empowerment of women has become one of the most important concerns of 21st century. But practically women empowerment is still an illusion of reality. We observe in our day to day life how women become victimized by various social evils. Women Empowerment is the vital instrument to expand women's ability to have resources and to make strategic life choices. Empowerment of women is essentially the process of upliftment of economic, social and political status of women, the traditionally underprivileged ones, in the society. It is the process of guarding them against all forms of violence. The study is based on purely from secondary sources. The study reveals that women of India are relatively disempowered and they enjoy somewhat lower status than that of men in spite of many efforts undertaken by Government. It is found that acceptance of unequal gender norms by women are still prevailing in the society. The study concludes by an observation that access to Education, Employment and Change in Social Structure are only the enabling factors to Women Empowerment.

Key Words Women Empowerment, Education, Health, Socio-Economic Status. Crimes against women Policy implications.

Introduction:

Women empowerment refers to increasing the spiritual, political, social, educational, gender or economic strength of individuals and communities of women. Women's empowerment in India is heavily dependent on many different variables that include geographical location (urban / rural) educational status social status (caste and class) and age. Policies on Women's empowerment exist at the national, state and local (Panchayat) levels in many sectors, including health, education, economic opportunities, and gender based violence and political participation. However there are significant gap between policy advancements and actual practice at the community level. Empowerment of women is essentially the process of upliftment of economic, social and political status of women, the traditionally underprivileged ones, in the society. It is the process of guarding them against all forms of violence. Women empowerment involves the building up of a society, a political environment, wherein women can breathe without the fear of oppression, exploitation, apprehension, discrimination and the general feeling of persecution which goes with being a woman in a traditionally male dominated structure. Women constitute almost 50% of the world's population but India has shown disproportionate sex ratio whereby female's population has been comparatively lower than males. As far as their social status is concerned, they are not treated as equal to men in all the places. In the Western societies, the

women have got equal right and status with men in all walks of life. But gender disabilities and discriminations are found in India even today. The paradoxical situation has such that she was sometimes concerned as Goddess and at other times merely as slave.

Review of Literature:

Compares women education in India at present and Past. Author highlighted that there has a good progress in overall enrolment of girl students in schools. The term empowers means to give lawful power or authority to act. It is the process of acquiring some activities of women H. Subrahmanyam (2011). Has highlighted that health of women members of SHG have certainly taken a turn to better. It clearly shows that health of women members discuss among themselves about health related problems of other members and their children and make them aware of various Government provisions specially meant for them.(M. Bhavani Sankara Rao, 2011)

Does Female Empowerment Promote Economic Development? This study is an empirical analysis suggesting that money in the hands of mothers benefits children. This study developed a series of non cooperative family bargaining models to understand what kind of frictions can give rise to the observed empirical relationship. (Doepke M. Tertilt M. 2011)

Women's Empowerment and Economic Development, National Bureau of Economic Research Cambridge The study argues that the inter relationships of the Empowerment and Development are probably too weak to be self sustaining and that continuous policy commitment to equality for its own sake may be needed to bring about equality between men and women. (Duflo E. (2011)

The Role of Women's Empowerment and Domestic Violence in child Growth and under nutrition in a Tribal and Rural Community in South India. This research paper explores the relationship between Women's Empowerment and Domestic Violence, maternal nutritional status and the nutritional status and growth over six months in children aged 6 to 24 months in a rural and tribal community. This longitudinal observational study undertaken in rural Karnataka, India included tribal and rural subjects. Sethuraman K. (2008)

Focused on the effects of SHG on women participation and exercising control over decision making both in family matters and in group activities. (Venkata Ravi and Venkatraman 2005)

Objectives of the Study

- 1) To know the need of Women Empowerment.
- 2) To assess the Awareness of Women Empowerment in India.
- 3) To analyze the Factors influencing the Economic Empowerment of Women.
- 4) To study the Government Schemes For Women Empowerment.
- 5) To identify the Hindrances in the Path of Women Empowerment.
- 6) To offer useful Suggestions in the light of Findings.

Research Methodology

This paper is basically descriptive and analytical in nature. In this paper an attempt has been taken to analyze the empowerment of in India. The data used in it is purely from secondary sources according to the need of this study.

Crime against Women

The crimes against women fly directly against orchestrating Women Empowerment in India. A report on the crimes against Women by the National Crime Records Bureau comes

up with alarming statistics. The Crime Head Wise details of reported crimes during the year 2009 to 2013 along with percentage variation are presented in Table 1;

Table 1: Crime Head - Wise Incidents of Crime against Women During 2009-2013 and Percentage Variation in 2013 over 2012

Sl. No.	Crime Head	Year					Percentage Variation in 2013 over 2012
		2009	2010	2011	2012	2013	
1.	Rape (Sec. 376 IPC)	21,397	22,172	24,206	24,923	33,707	35.2
2.	Kidnapping and abduction (Sec. 363 to 373 IPC)	25,741	29,795	35,565	38,262	51,881	35.6
3.	Dowry Death (Sec. 302 / 304 IPC)	8,383	8,391	8,618	8,233	8,083	-1.8
4.	Cruelty by husband or his relatives (Sec. 498-A IPC)	89,546	94,041	99,135	1,06,527	1,18,866	11.6
5.	Assault on women with intent to outrage her modesty (Sec. 354 IPC)	38,711	40,613	42,968	45,351	70,739	56.0
6.	Insult to the modesty of women (Sec. 509 IPC)	11,009	9,961	8,570	9,173	12,589	37.2
7.	Importation of girl from foreign country (Sec. 366-B IPC)	48	36	80	59	31	-47.4
A.	Total IPC crime against Women	1,94,832	2,05,009	2,19,142	2,32,528	2,95,896	27.3
8.	Commission of Sati Prevention Act, 1987	0	0	0	0	0	0.0
9.	Immoral Traffic (Prevention) Act, 1956	2,474	2,499	2,435	2,563	2,579	0.6
10.	Indecent Representation of Women (P) Act, 1986	845	895	453	141	362	156.7
11.	The Dowry Prohibition Act, 1961	5,650	5,182	6,619	9,038	10,709	17.9
B.	Total SLL crime against Women	8,969	8,576	9,507	11,742	13,650	16.2
	Total (A+B)	2,03,804	2,13,585	2,28,649	2,44,270	3,09,546	26.7

Source: Crime in India-2013

A total of 2,44,270 Incidents of Crime against Women (both under IPC and SLL) were reported in the country during the year 2012 as compared to 2,28,649 in the year 2011 recording an increase of 6.4% during the year 2012. These crimes have continuously increased during 2008-2012 with 1, 95,856 cases in the year 2008. 2, 03,804 cases in 2009 and 2, 13,585 cases in 2010 and 2, 28,650 case in 2011 and 2, 44,270 cases in the year 2012. The proportion of IPC crimes committed against women towards total IPC crimes has increased during the last 5 years from 9.2% in the year 2009 to 11.2% during the year 2013. Variation is presented in table 2;

Table 2: Proportion of Crime against Women (IPC) Towards Total IPC Crimes

Sl. No.	Year	Total IPC Crimes	Crime Against Women (IPC) Cases	Percentage to Total IPC Crimes
1.	2009	21,21,345	2,03,804	9.2
2.	2010	22,24,831	2,13,585	9.6
3.	2011	23,25,575	2,28,649	9.4
4.	2012	23,87,188	2,44,270	10.2
5.	2013	26,47,722	3,09,546	11.2

Present Situation of Women

New Delhi:

Being equal to their male counterparts is still a far cry for Indian women. Not only are they marginal as public figures average Indian women can hardly call the shots at home or outside. In 2012, women occupied only 8 out of 74 ministerial positions in the union council

of ministers. There were only 2 women judges out of 26 judges in the Supreme Court and there were only 54 women judges out of 634 judges in various high courts.

Shocking Facts:

According to 2013, UNDP report on Human Development Indicators, all south Asian Countries except Afghanistan, were ranked better for women than India It predicts: an Indian girl child aged 1-5 years is 75% more likely to die than the boy child. A woman is raped once in every 20 min and 10% of all crimes are reported. Women form 48% of India's Population, only 29% of the National workforce; only 26% women have access to formal credit.

Why Need of Women Empowerment?

Reflecting into the "Vedas Purana" of Indian culture, women are being worshiped such as LAXMI MAA, goddess of wealth; SARSWATI MAA, for wisdom; DURGA MAA for power. The status of women in India particularly in rural areas needs to address the issue of empowering women. About 66% of the female population in rural area is unutilized. This is mainly due to existing social customs. In agriculture and Animal care the women contribute 90% of the total workforce. Women constitute almost half of the population, perform nearly 2/3 of its work hours, receive 1/10th of the world's income and own less than 1/ 100th the world property. Among the world's 900 million illiterate people, women outnumber men two to one. 70% of people living in poverty are women. Lower sex ratio i.e. 933, The existing studies show that the women are relatively less healthy than men though belong to same class. They constitute less than 1/7th of the administrators and managers in developing countries. Only 10% seats in World Parliament and 6% in National Cabinet are held by women.

Hindrances of Women Empowerment:

The main Problems that were faced by women in past days and still today up to some extent:

1. Gender discrimination
2. Lack of Education
3. Female Infanticide
4. Financial Constraints
5. Family Responsibility
6. Low Mobility
7. Low ability to bear Risk
8. Low need for achievement
9. Absence of ambition for the achievement
10. Social status
11. Dowry
12. Marriage in same caste and child marriage (still existing)
13. Atrocities on Women (Raped, Kicked, Killed, Subdued, humiliated almost daily.)

Need for Women Empowerment:

1. Women are deprived of
2. Decision Making Power
3. Freedom of Movement
4. Access to Education
5. Access to Employment
6. Exposure to Media

7. Domestic Violence

Ways to Empower Women

1. Changes in women's mobility and social interaction
2. Changes in women's labor patterns
3. Changes in women's access to and control over resources and
4. Changes in women's control over Decision making
5. Providing education
6. Self-employment and Self-help group
7. Providing minimum needs like Nutrition, Health, Sanitation, Housing
8. Other than this society should change the mentality towards the word women
9. Encouraging women to develop in their fields they are good at and make a career

Government Schemes for Women Empowerment

The Government programmes for women development began as early as 1954 in India but the actual participation began only in 1974. At present, the Government of India has over 34 schemes for women operated by different department and ministries. Some of these are as follows;

1. Rastria Mahila Kosh (RMK) 1992-1993
2. Mahila Samridhi Yojana (MSY) October, 1993.
3. Indira Mahila Yojana (IMY) 1995.
4. Women Entrepreneur Development programme given top priority in 1997-98.
5. Mahila Samakhya being implemented in about 9000 villages.
6. Swayasjdha.
7. Swa Shakti Group.
8. Support to Training and Employment Programme for Women(STEP).
9. Swalamban.
10. Crèches/ Day care centre for the children of working and ailing mother.
11. Hostels for working women.
12. Swadhar.
13. National Mission for Empowerment of Women.
14. Integrated Child Development Services (ICDS) (1975),
15. Rajiv Gandhi Scheme for Empowerment of Adolescence Girls (RGSEAG) (2010).
16. The Rajiv Gandhi National Crèche Scheme for Children of Working Mothers.
17. Integrated Child Protection scheme (ICPS) (2009-2010).
18. Dhanalakahmi (2008).
19. Short Stay Homes.
20. Ujjawala (2007).
21. Scheme for Gender Budgeting (XI Plan).
22. Integrated Rural Development Programme (IRDP).
23. Training of Rural Youth for Self Employment (TRYSEM).
24. Prime Minister's Rojgar Yojana (PMRY).
25. Women's Development Corporation Scheme (WDCS).
26. Working Women's Forum.
27. Indira Mahila Kendra.
28. Mahila Samiti Yojana.
29. Khadi and Village Industries Commission.

30. Indira Priyadarahini Yojana.
31. SBI's Sree Shaki Scheme.
32. SIDBI's Mahila Udyam Nidhi Mahila Vikas Nidhi.
33. NGO's Credit Schemes.
34. National Banks for Agriculture and Rural Development's Schemes

The efforts of government and its different agencies are ably supplemented by nongovernmental organizations that are playing an equally important role in facilitating women empowerment. Despite concerted efforts of governments and NGOs there are certain gaps. Of course we have come a long way in empowering women yet the future journey is difficult and demanding.

Status of Women Empowerment

The status of Women Empowerment cannot be visualized with single dimension rather multidimensional assessment in terms of various components of women's life and their status would bring a clear conception. So, this paper tries to give a basic idea about the condition and status of women in terms of employment, education, health and social status. Before going to elaborate separately let us have a quick view of the overall status of women in terms of gender gap index prepared by World Economic Forum in 2012.

Gender Gap sub-Indices	India		Srilanka	
	Rank	Score	Rank	Score
Economic Participation and opportunity	123	0.4588	105	0.5596
Educational Attainment	121	0.8525	108	0.9946
Health and Survival	134	0.9612	1	0.9796
Political Empowerment	17	0.3343	22	0.3151
Overall Index	105	0.6442	39	0.7122

Source: World Economic Forum (2012) Global Gender Gap Index – 2012

The above table clearly depicts the status of low level of attainment of women in the varied field of their attainment. The ranking and scores for India amply proves that it is found in the lower rank even compared to Sri Lanka in all sub-indexes of gender equality. India gained eight places (from 113 ranks in 2011 to 105 rank in 2012) as a result of improvement in the educational attainments and political empowerment. Keeping aside the Political Empowerment, the other three indices is all above the rank of 100. The Political Empowerment ranks quite high may be due to the 73rd and 74th Constitution amendments of India providing greater opportunity to women to take part in active politics.

Reasons for the Empowerment of Women

Today we have noticed different Acts and Schemes of the central Government as well as state Government to empower the women of India. But in India women are discriminated and marginalized at every level of the society whether it is social participation, political participation, economic participation, access to education, and also reproductive healthcare. Women are found to be economically very poor all over the India. A few women are engaged in services and other activities. So, they need economic power to stand on their own legs on par with men. Other hand, it has been observed that women are found to be less literate than

men. According to 2001 census, rate of literacy among men in India is found to be 76% whereas it is only 54% among women. Thus, increasing education among women is of very important in empowering them. It has also noticed that some of women are too weak to work. They consume less food but work more. Therefore, from the health point of view, women folk who are to be weaker are to be made stronger. Another problem is that workplace harassment of women. There are so many cases of rape, kidnapping of girl, dowry harassment, and so on. For these reasons, they require empowerment of all kinds in order to protect themselves and to secure their purity and dignity. To sum up, women empowerment cannot be possible unless women come with and help to self-empower themselves. There is a need to formulate reducing feminized poverty, promoting education of women, and prevention and elimination of violence against women.

Challenges

There are several constraints that check the process of women empowerment in India. Social norms and family structure in developing countries like India, manifests and perpetuate the subordinate status of women. One of the norms is the continuing preference for a son over the birth of a girl child which in present in almost all societies and communities. The society is more biased in favor of male child in respect of education, nutrition and other opportunities. The root cause of this type of attitude lies in the belief that male child inherits the clan in India with an exception of Meghalaya. Women often internalize the traditional concept of their role as natural thus inflicting an injustice upon them. Poverty is the reality of life for the vast majority women in India. It is another factor that poses challenge in realizing women's empowerment. There are several challenges that are plaguing the issues of women's right in India. Targeting these issues will directly benefit the empowerment of women in India

Education

While the country has grown from leaps and bounds since independence where education is concerned the gap between women and men is severe. While 82.14% of adult men are educated, only 65.46% of adult women are known to be literate in India. The gender bias is in higher education, specialized professional trainings which hit women very hard in employment and attaining top leadership in any field.

Poverty

Poverty is considered the greatest threat to peace in the world, and eradication of poverty should be a national goal as important as the eradication of illiteracy. Due to this, women are exploited as domestic helps.

Health and Safety

The health and safety concerns of women are paramount for the wellbeing of a country and are an important factor in gauging the empowerment of women in a country. However there are alarming concerns where maternal healthcare is concerned.

Professional Inequality:

This inequality is practiced in employment and promotions. Women face countless handicaps in male customized and dominated environs in Government Offices and Private enterprises.

Morality and Inequality:

Due to gender bias in health and nutrition there is unusually high mortality rate in women reducing their population further especially in Asia, Africa and china.

Household inequality:

Household relations show gender bias in infinitesimally small but significant manners all across the globe, more so, in India e.g. sharing burden of housework, childcare and menial works by so called division of work.

Constitutional Provisions for Empowering Women in India

1. Equality before law for all persons (Article-14).
2. Prohibition of discrimination on grounds of religion, race, caste, sex or place of birth (Article 15(I)).
3. However, special provisions may be made by the state in favors of women and children Article 15(3).
4. Equality of opportunity for all citizens relating to employment or appointment to any office under the state (Article 16).
5. State policy to be directed to securing for men and women equally the right to an adequate means of livelihood (Article 39(a); (v) equal pay for equal work for both men and women (Article 39(d)).
6. Provisions to be made by the state for securing just and humane conditions of work and maternity relief (Article 42).
7. Promotion of harmony by every citizen of India and renouncement of such practices which are derogatory to the dignity of women Article 51A(e).
8. Reservation of not less than one-third of total seats for women in direct election to local bodies, viz; Panchayats and Municipalities (Articles 343(d) and 343 (T).

Findings of the Study

1. Globalization, Liberalization and other Socio - Economic forces have given some respite to a large proportion of the population. However, there are still quite a few areas where women empowerment in India is largely lacking.
2. There needs to be a sea – change in the mindset of the people in the country. Not just the women themselves, but the men have to wake up to a world that is moving towards equality and equity. It is better that this is embraced earlier than later for our own good.
3. There are several Government programed and NGOs in the Country, there is still a wide gap that exists between those under protection and those not.
4. Poverty and illiteracy add to these complications, The Empowerment of Women begins with a guarantee of their health and safety.
5. Empowerment of Women could only be achieved if their economic and social status is improved. This could be possible only by adopting definite social and economic policies with a view of total development of women and to make them realize that they have the potential to be strong human beings.
6. In order to create a sustainable world, we must begin to Empower Women.

Suggestions:

1. The first and foremost priority should be given to the education of women, which is the grassroots problem. Hence, education for women has to be paid special attention.
2. Awareness programmed need to be organized for creating awareness among women especially belonging to weaker sections about their rights.

3. Women should be allowed to work and should be provided enough safety and support to work. They should be provided with proper wages and work at par with men so that their status can be elevated in the society.

4. Strict implementation of Programmes and Acts should be there to curb the mal-practices prevalent in the society.

Conclusion

Thus, the attainment in the field of income / employment and in educational front, the scenario of women empowerment seems to be comparatively poor. The need of the hour is to identify those loopholes or limitations which are observing the realization of empowerment of women and this initiative must be started from the women folk itself as well as more importantly policy initiative taken by the state and society. Let us take the oath that we want an egalitarian society where everybody whether men or women get the equal opportunity to express and uplift one's well being and well being of the society as whole.

Women's empowerment is not a Northern concept women all over the world, including countries in South, have been challenging and changing gender inequalities since the beginning of the history. These struggles have also been supported by many men who have been outraged at injustice against women. Women represent half the world's population and gender inequality exists in every nation on the planet. Until women are given the same opportunities that men are, entire societies will be destined to perform below their true potentials. The greatest need of the hour is change of social attitude to women. "When women move forward the family moves, the village moves and the nation moves". It is essential as their thought and their value systems lead the development of a good family, good society and ultimately a good nation. The best way of empowerment is perhaps through inducting women in the mainstream of development. Women empowerment will be real and effective only when they are endowed income and property so that they may stand on their feet and build up their identity in the society. The Empowerment of Women has become one of the most important concerns of 21st century not only at national level but also at the international level. Government initiatives alone would not be sufficient to achieve this goal. Society must take initiative to create a climate in which there is no gender discrimination and women have full opportunities of self decision making and participating in social, political and economic life of the country with a sense of equality.

References:

- 1) Duflo E. (2011) Women's Empowerment and Economic Development, National Bureau of Economic Research, Cambridge.
- 2) India: Women's Empowerment - IFAD / OE, 2000. The Republic of India; TamilNadu Women's Development Project: Completion Evaluation, Report 340 – IN Rome, April.
- 3) Baruah B. (2013) Role of Electronic Media in Empowering Rural.
- 4) Goswami, L. (2013). Education for Women Empowerment. ABHIBYAKTI: Annual Journal, 1, 17-18.
- 5) Baruah, B. (2013). Role of Electronic Media in Empowering Rural Women Education of N.E. India. ABHIBYAKTI: Annual Journal, 1, 23-26.
- 6) Kadam, R. N. (2012). Empowerment of Women in India- An Attempt to Fill the Gender Gap. International Journal of Scientific and Research Publications, 2(6), 11-13.

- 7) Nagaraja, B. (2013). Empowerment of Women in India: A Critical Analysis. Journal of Humanities and Social Science (IOSR-JHSS), 9(2), 45-52 [WWW page]. URL [http: www.Iosrjournals.Org/empowerment.html](http://www.Iosrjournals.Org/empowerment.html).
- 8) Deshpande, S., and Sethi, S., (2010). Role and Position of Women Empowerment in Indian Society. International Referred Research Journal, 1(17), 10-12.
- 9) Kishor, S. and Gupta, K. (2009), Gender Equality and Women's Empowerment in India, NATIONAL FAMILY HEALTH SURVEY (NFHS-3) INDIA, 2005-06, International Institute for Population Sciences, Deonar, Mumbai.
- 10) Suguna, M., (2011). Education and Women Empowerment in India. ZENITH: International Journal of Multidisciplinary Research, 1(8), 19-21.
- 11) Dr. Dasarati Bhuyan " Empowerment of Indian Women: A challenge of 21st Century" Orissa Review, 2006
- 12) Vinze, Medha Dubashi (1987) "Women Empowerment of Indian : A Socio Economic study of Delhi" Mittal Publications, Delhi..
- 13) Dhruba Hazarika "Women Empowerment in India : a Brief Discussion" International Journal of Educational Planning & Administration. Volume 1, Number 3 (2011)
- 14) Pankaj Kumar Baro1 & Rahul Sarania "Employment and Educational Status: Challenges of Women Empowerment in India" , A Peer-Reviewed Indexed International Journal of Humanities & Social Science.

Woman in Informal Sector

Prof. Kuntewad D.U.

D. G. Tatkare Arts & Commerce College, Tala, Raigad

Introduction

Development economists are concerned with the urban informal sector due to its high labour absorbing potential, low wage cost, and forwarded and backward linkages to the urban informal sector. The contribution of the informal sector to the economy, particularly in term of employment generation is very large. According to the, more than 60% of those working in the non-agricultural sector are employed by the informal sector in Asia.

Due to a lack of employment opportunities in the public sector and in the private formal sector, many people are forced to join the informal sector to earn a living. Although their earning remain low and largenumber are classified as poor, without the informal sector, their earning would be negligible, and as a result the intensity of their poverty would be even more severe. Informal sector can be seen on the streets, sidewalks and back alleys of cities and includes petty traders, street vendors, coolies and porters, small scale artisans, barbers and shoeshine boys.

Meaning and Definition Informal Sector

The term informal sector was first used in the 1970s by Keith Hart followed by the International Labour Organization (ILO). The informal sector has been given a number of interpretations by different authors.

During the 1970s and 1980s the informal sector was widely defined as unregulated economic enterprises or activities.

An ILO and UNDP definition (1972) refer “to the non – structured sector that has emerged in the urban centers as a result of the incapacity of the modern sector to absorb new entrants” The sector was viewed as “covering marginal livelihoods and survival activity outside the regulatory reach of state and not yet able to be absorbed by industry emphasized the role of formal sector employment in defining the informal sector “

In 1993 the International Conference of Labour Statisticians (ICLS) adopted an international statistical definition of the informal sector so defined namely, all unregistered enterprises below a certain size, including

Micro –enterprises owned by informal employers who hire one or more employees on a continuing basis.

Own account operations owned by individuals who may employ contributing family workers and employees on an occasional basis.

Woman in Informal Sector

Amongst who are left out of any social protection system in India, and amongst those who are poor, woman from a major group, Woman dominate those forms of work that are unregulated and unregistered, found most in the so called ‘Informal ‘economy.

According to Visaria (1966), the informal economy in India employs about 90% of the country’s work force and 97% of its woman workers. Many of these woman workers are primary earners for their families. Their earnings are necessary for sheer survival. With

economic reforms on in India, many believe that informal work, characterized by low earnings, irregular employment and unsafe working conditions will intensify in the coming years.

Objectives

To find out Problems of women in Informal Sector.

To study Causes of greater participation of women in the informal sector.

Policy Measures for women in the Informal Sector.

Low income women workers – especially in the informal sector form one of the most vulnerable groups in the Indian economy.

The reasons for their vulnerability

- 1) Irregular work,
- 2) Low economic status.
- 3) Little or no bargaining power,
- 4) Lack of control over earnings,
- 5) Need to balance paid work with care for children and homework,
- 6) Little or no access to institutional credit, training and information
- 7) Lack of assets.
- 8) Unequal gender relations.

Features

Women are over – represented in the informal sector and are concentrated in certain segments within the informal sector worldwide. This basic fact has several dimensions.

Gender and Employment in the Informal Economy –

Primary source of employment-

Firstly, the informal sector is the primary source of employment for women in most developing countries. Existing data suggest that the majority of economically active women in developing countries are engaged in informal sector. In some countries in sub-Saharan Africa, virtually all of the female non – agricultural labor force is in the informal sector. For example informal sector accounts for over 95% of women workers outside agriculture in Benin, Chad, and Mali. In India and in Indonesia, the informal sector accounts for nine out of every ten women working outside agriculture. In ten Latin American and four East Asian countries, for which data are available , half or more of the female non – agricultural workforce is in the informal sector.

Larger source of employment for women:

Secondly, the informal sector is a larger source of employment for women than for men (UN2000). The proportion of women workers in the informal sector exceeds that of men in most countries.

Workforce outside of agriculture

Thirdly, women's share of total informal workforce outside of agriculture is higher than men's share in 9 out of 21 developing countries for which data are available.

Traders and Producers

The majority of women in the informal sector are own account traders and producers or casual and subcontract workers relatively few are employers who hire paid workers.

Different activities or type of employment

Men and women tend to be involved in different activities or types of employment even within the same trades in many countries Ex, male traders tend to have larger scale operation

and to deal in nonfood items while female traders tend to have smaller scale operations and to deal in food items.

Low level of education and skills

Many observers argue that women are less able than men to compete in labour, capital and product markets because they have relatively low level of education and skills or less likely to own property or have market know – how.

Constrained by social and cultural norms

Women's time and mobility are constrained by social and cultural norms that assign the responsibility for social reproduction to women and discourage investment in women's educations and training.

Demand Factor

An increasing share of informal work is subcontracted from the formal sector the low costs of subcontracted work contribute to profit in the formal sector.

Gender and incomes in the informal economy –

Gap in Income / Wages

The gender gap in income / wages appears in the informal sector than the formal sector and exists even when women are not wage workers.

Insecure contracts, low wages and few benefits

In their pursuit of global competitiveness, employers in a wide range of key export industries favor the kind of employment relations associated rightly or wrongly with women namely those with Insecure contracts, low wages and few benefits.

Causes of greater participation of women in informal sector

The majority of women who enter the informal sector do so as a result of :

- 1) A lack of employment opportunities in the formal sector.
- 2) They often lack the education and skill required for employment in the formal sector.
- 3) Sex based discrimination in the labour market.
- 4) Cultural factor in some countries restricting women's mobility.
- 5) Women's responsibility towards their children and family, which results in a preference for home based work
- 6) Lack of affordable childcare facilities.

Policy Measures for women in informal sector-

In the informal sector women face more or less the some constraints and problems as men do. However these problems and constraints are much more severe for women. Government need to keep this fact in view while devising and programs for the informal sector.

Measure to be gender – sensitive so that benefits also reach women.

Women should be given priority in the provision of credit.

Day care centers for the children of poor working women should be established through both government and NGO initiatives.

Women should be assisted and encouraged to form associations or groups for discussing their problem and talking collective action.

Women organizations provide assistance for women in informal sector.

Ratification of the ILO convention on homework in 1996.

Women in informal employment: Globalizing and organizing (WIEGO) was established in early 1997.

Recently the government of India asked representatives of the self-employed women association (SEWA) – who are also founding member of HomeNet, StreetNet, Women in informal Employment, to participate in a process to formulate a national policy on home based work.

Conclusion

Given their vulnerable status at home and at work, income generation alone may not improve the socio economic status women attached to the informal sector. Their economic empowerment needs to go along with political empowerment, which could improve their bargaining power both in the household and at work. This means that organizing women workers in informal economy could have beneficial impact on their work and their life if such organization combines voices representation along with access to resources such a credit and information – a holistic strategy that provides political empowerment allied with economic empowerment.

References:

- GOI NSSO Employment Unemployment Survey Round 43
- United Nation Development Report 2000.
- Women's Study Visaria (1966)
- Social Infrastructure Schemes GOI
- Economic Development (Eight Edition) Michael P. Todaro & Stephen C. Smith.

A study on issues and challenges of women empowerment in India

Suryawanshi Bhandaji Rangrao, Avinash Kamalakar Jumare¹
Shivaji Mahavidyalaya, Barshi, KBP College Vashi, Navi Mumbai¹

Abstract

This paper attempts to analyze the status of Women Empowerment in India and highlights the Issues and Challenges of Women Empowerment. Today the empowerment of women has become one of the most important concerns of 21st century. But practically women empowerment is still an illusion of reality. We observe in our day to day life how women become victimized by various social evils. Women Empowerment is the vital instrument to expand women's ability to have resources and to make strategic life choices. Empowerment of women is essentially the process of upliftment of economic, social and political status of women, the traditionally underprivileged ones, in the society. It is the process of guarding them against all forms of violence. The study is based on purely from secondary sources. The study reveals that women of India are relatively disempowered and they enjoy somewhat lower status than that of men in spite of many efforts undertaken by Government. It is found that acceptance of unequal gender norms by women are still prevailing in the society. The study concludes by an observation that access to Education, Employment and Change in Social Structure are only the enabling factors to Women Empowerment.

Key Words Women Empowerment, Education, Health, Socio-Economic Status. Crimes against women, Policy implications.

Introduction:

Women empowerment refers to increasing the spiritual, political, social, educational, gender or economic strength of individuals and communities of women. Women's empowerment in India is heavily dependent on many different variables that include geographical location (urban / rural) educational status social status (caste and class) and age. Policies on Women's empowerment exist at the national, state and local (Panchayat) levels in many sectors, including health, education, economic opportunities, gender based violence and political participation. However there are significant gap between policy advancements and actual practice at the community level.

Empowerment of women is essentially the process of upliftment of economic, social and political status of women, the traditionally underprivileged ones, in the society. It is the process of guarding them against all forms of violence. Women empowerment involves the building up of a society, a political environment, wherein women can breathe without the fear of oppression, exploitation, apprehension, discrimination and the general feeling of persecution which goes with being a woman in a traditionally male dominated structure.

Women constitute almost 50% of the world's population but India has shown disproportionate sex ratio whereby female's population has been comparatively lower than males. As far as their social status is concerned, they are not treated as equal to men in all the

places. In the Western societies, the women have got equal right and status with men in all walks of life. But gender disabilities and discriminations are found in India even today. The paradoxical situation has such that she was sometimes concerned as Goddess and at other times merely as slave.

Objectives of the Study:

1. To know the need of Women Empowerment.
2. To assess the Awareness of Women Empowerment in India.
3. To analyze the Factors influencing the Economic Empowerment of Women.
4. To study the Government Schemes For Women Empowerment.
5. To identify the Hindrances in the Path of Women Empowerment.
6. To offer useful Suggestions in the light of Findings.

Research Methodology:

This paper is basically descriptive and analytical in nature. In this paper an attempt has been taken to analyze the empowerment of in India. The data used in it is purely from secondary sources according to the need of this study.

Why Need of Women Empowerment?

Reflecting into the “ Vedas Purana” of Indian culture, women is being worshiped such as LAXMI MAA, goddess of wealth; SARSWATI MAA, for wisdom; DURGA MAA for power. The status of women in India particularly in rural areas needs to address the issue of empowering women. About 66% of the female population in rural area is unutilized. This is mainly due to existing social customs. In agriculture and Animal care the women contribute 90% of the total workforce. Women constitute almost half of the population, perform nearly 2/3 of its work hours, receive 1/10th of the world’s income and own less than 1/ 100th the world property. Among the world’s 900 million illiterate people, women out number men two to one. 70% of people living in poverty are women. Lower sex ratio i.e. 933, The existing studies show that the women are relatively less healthy than men though belong to same class. They constitute less than 1/7th of the administrators and managers in developing countries. Only 10% seats in World Parliament and 6% in National Cabinet are held by women.

Hindrances of Women Empowerment:

The main Problems that were faced by women in past days and still today up to some extent:

1. Gender discrimination.
2. Lack of Education.
3. Female Infanticide.
4. Financial Constraints.
5. Family Responsibility.
6. Low Mobility.
7. Low ability to bear Risk.
8. Low need for achievement.
9. Absence of ambition for the achievement Social status, Dowry, Marriage in same caste and child marriage (still existing), Atrocities on Women (Raped, Kicked, Killed, Subdued, humiliated almost daily.).

Need for Women Empowerment: Women are deprived of
Decision Making.
Power Freedom of Movement.

Access to Education.
Access to Employment.
Exposure to Media.
Domestic Violence.
Ways to Empower Women:
Changes in women's mobility and social interaction.
Changes in women's labour patterns .
Changes in women's access to and control over resources.
Changes in women's control over Decision making.
Providing education.
Self employment and self help group.
Providing minimum needs like Nutrition, Health, Sanitation, Housing.
Other than this society should change the mentality towards the word women.
Encouraging women to develop in their fields they are good at and make a career.
Government Schemes for Women Empowerment:

The Government programmes for women development began as early as 1954 in India but the actual participation began only in 1974. At present, the Government of India has over 34 schemes for women operated by different department and ministries

The efforts of government and its different agencies are ably supplemented by nongovernmental organizations that are playing an equally important role in facilitating women empowerment. Despite concerted efforts of governments and NGOs there are certain gaps. Of course we have come a long way in empowering women yet the future journey is difficult and demanding.

Status of Women Empowerment:

The status of Women Empowerment cannot be visualized with single dimension rather multidimensional assessment in terms of various components of women's life and their status would bring a clear conception. So, this paper tries to give a basic idea about the condition and status of women in terms of employment, education, health and social status. Before going to elaborate separately let us have a quick view of the overall status of women in terms of gender gap index prepared by World Economic Forum in 2012.

Reasons for the Empowerment of Women:

Today we have noticed different Acts and Schemes of the central Government as well as state Government to empower the women of India. But in India women are discriminated and marginalized at every level of the society whether it is social participation, political participation, economic participation, access to education, and also reproductive healthcare. Women are found to be economically very poor all over the India. A few women are engaged in services and other activities. So, they need economic power to stand on their own legs on par with men. Other hand, it has been observed that women are found to be less literate than men.

According to 2001 census, rate of literacy among men in India is found to be 76% whereas it is only 54% among women. Thus, increasing education among women is of very important in empowering them. It has also noticed that some of women are too weak to work. They consume less food but work more. Therefore, from the health point of view, women folk who are to be weaker are to be made stronger. Another problem is that workplace harassment of women. There are so many cases of rape, kidnapping of girl, dowry

harassment, and so on. For these reasons, they require empowerment of all kinds in order to protect themselves and to secure their purity and dignity. To sum up, women empowerment can not be possible unless women come with and help to self-empower themselves. There is a need to formulate reducing feminized poverty, promoting education of women, and prevention and elimination of violence against women.

Challenges:

There are several constraints that check the process of women empowerment in India. Social norms and family structure in developing countries like India, manifests and perpetuate the subordinate status of women. One of the norms is the continuing preference for a son over the birth of a girl child which in present in almost all societies and communities. The society is more biased in favour of male child in respect of education, nutrition and other opportunities. The root cause of this type of attitude lies in the belief that male child inherits the clan in India with an exception of Meghalaya. Women often internalize the traditional concept of their role as natural thus inflicting an injustice upon them. Poverty is the reality of life for the vast majority women in India. It is the factor that poses challenge in realizing women's empowerment.

There are several challenges that are plaguing the issues of women's right in India. Targeting these issues will directly benefit the empowerment of women in India

Education: While the country has grown from leaps and bounds since independence where education is concerned. the gap between women and men is severe. While 82.14% of adult men are educated, only 65.46% of adult women are known to be literate in India. The gender bias is in higher education, specialized professional trainings which hit women very hard in employment and attaining top leadership in any field.

Poverty: Poverty is considered the greatest threat to peace in the world, and eradication of poverty should be a national goal as important as the eradication of illiteracy. Due to this, women are exploited as domestic helps.

Health and Safety: The health and safety concerns of women are paramount for the wellbeing of a country and are an important factor in gauging the empowerment of women in a country. However there are alarming concerns where maternal healthcare is concerned.

Professional Inequality: This inequality is practiced in employment and promotions. Women face countless handicaps in male customized and dominated environs in Government Offices and Private enterprises.

Morality and Inequality: Due to gender bias in health and nutrition there is unusually high morality rate in women reducing their population further especially in Asia, Africa and china.

Household Inequality: Household relations show gender bias in infinitesimally small but significant manners all across the globe, more so, in India e.g. sharing burden of housework, childcare and menial works by so called division of work.

Suggestions:

1. The first and foremost priority should be given to the education of women, which is the grassroots problem. Hence, education for women has to be paid special attention.
2. Awareness programmes need to be organized for creating awareness among women especially belonging to weaker sections about their rights.
3. Women should be allowed to work and should be provided enough safety and support to work. They should be provided with proper wages and work at par with men so that their status can be elevated in the society.

4. Strict implementation of Programmes and Acts should be there to curb the mal-practices prevalent in the society.

Conclusion:

The Empowerment of Women has become one of the most important concerns of 21st century not only at national level but also at the international level. Government initiatives alone would not be sufficient to achieve this goal. Society must take initiative to create a climate in which there is no gender discrimination and women have full opportunities of self decision making and participating in social, political and economic life of the country with a sense of equality.

References:

Secondary data collected for internet, government documents, newspapers, published papers, and books.

Women participation in village development

(Role of shgs as a Change Agent)

Dr. Bharat Dasharath Khandagale

PJN College of Social Work, Amalner, Jalgaon (MS)

Introduction:

SHGs have become a novel and innovative organizational setup in India for the women upliftment and welfare. The popular meaning of SHG is the group of women or men who come together for the monthly saving, they meet one day every month and government, banks give loan for them for various activities. In rural area local people say saving group to the SHG, it means there is common understanding about SHGs as group of savers. Today, in India, Self Help Groups represent a unique approach to financial intermediation. This combines access to low-cost financial services with a process of self management and development for the women who are SHG members. SHGs enable women to grow their savings and to access the credit which banks are increasingly willing to lend. SHGs can also be community platforms from which women become active in village affairs, stand for local election or take action to address social evils.

As per the record in Maharashtra total SHGs are 6, 92,274, and saving amount Rs. 748.05 (crore). Central government and ministry of finance presently focusing on SHG Bank Linkage Programme, launched by NABARD is an important strategy in promoting financial inclusion and inclusive growth. As on 31st March, 2014, the total savings by all SHGs, about two-third share was of exclusive women SHGs. The average outstanding loan per SHG with banks was 64,606 as against 55,953 in the previous year (NRLM).

Besides that SHGs enhance equality of status of women as participation, decision-makers and beneficiaries in the democratic, economic, social and cultural spheres of life. The rural poor are incapacitated due to various reasons such as; most of them are socially backward, illiterate, with low motivation and poor economic base.

Objectives & Methodology

The objective of present research is to focus on contribution of women SHGs to lead the women participation in village development. This paper is based on outcomes of minor research completed in 2014-2015 under the VCRMS, sponsored by North Maharashtra University Jalgaon. The Universe of this present study is Amalner block which involves 68th Panchayat out of that only 10% it means 6.8 = 07 Panchayats were selected and purposive sampling method has used for proper and scientific selection of sample. Maximum four and minimum two member of each SHG is selected from each Panchayat for the interview and total numbers of respondents from each village are limited up to minimum 10 and maximum 30, total 200 respondents is interviewed for present study. Explanatory design of research has used to explain the correlation of SHG participation women and village development.

Limitation of the study

This study is conducted in the Amalner block of Jalgaon and only active women SHGs were considered to understand their contribution in village development hence this study and results were limited to the mentioned area of research.

Findings, Results and Discussion

1. Nature of SHG Participation: In this present study only those villages are selected for the study where performances of women SHGs are very good. Most of the SHG members had long duration SHG membership and they believe on collective responsibility. Protection from social evils and recognition in the society is the social motives of the SHG participation and livelihood generation and linkages with financial agencies through SHGs are the financial motives of women for SHG participation. All decisions and banking matters of the maximum SHGs are operated democratically and collectively. Support and cooperation received by the SHG members build capacity to handle the problematic situations.

2. Interpersonal trust and confidence of the women SHG members is developing on the basis of the nature and extent of healthy neighborhood relations which definitely acting as a source of energy for interpersonal trust which in turn generates some amount of social capital. Interpersonal trust of women in group life is increased after joining the SHGs and it leads to the improvement in personal relationship, sharing of health related issues and celebration of cultural programmes in group.

3. Mobility and Linkages Most of the women SHGs are linked with banks and they received loan from the various financial agencies. They have developed good credit at village level on the basis of transparent, continuous and collective work. After the joining SHGs women's economic credit is increased, they have many other sources for their loan other than moneylenders. Participation in SHGs helps to women develops their credibility and financial mobility. Involvement of women in economic matters of the group and family is increased and SHGs are giving opportunities for economic involvement at greater level. SHGs facilitated the economic empowerment of their members and provide various opportunities to improve economic status.

4. Changes in Health & Nutrition The discussions on village development issues are improved among women after SHG participation and they raised their voice on such issues in their meetings. Due to Continuous efforts and intervention percentage of awareness about gender related issues increased among SHG members. Awareness of health, nutrition and hygiene among women is increased due to participation in SHGs. Continuous discussion and sharing on health issues within the group clarify doubts and upgrade the level of health maturity. Women SHGs strengthening the educational capacities of their member and they are providing platform for the practice their learned skills.

5. Awareness and Sensitization of Public Issues Impact of SHGs on functioning of Village Panchayat found positive changes, the functioning of village Panchayat improved due to participation of women in SHGs. The level of understanding and awareness about public issues among women is increased due to SHG participation. SHG provide platform for learning of various rules, protocols, and legislative indicators to their women member. Legal awareness and social development is increased among women after their joining of SHGs. Majority of the respondent's family took the support of SHGs for fulfill employment and family related needs.

6. Identity and Recognition to Women Association of rural women with SHGs became helpful to economic development through skill formation and its leads to become self independent. Living standard of women increasing due to SHG participation, SHG provide economic as well as social, psychological recognition to their member.

7. Participation in Gram Sabha After the joining of SHGs, participation women in the functioning of village Panchayat is increased. The participation of women in Gram Sabha is increased after the joining of SHGs as compare to before joining. Association of women with SHGs creates much potential among them and level of understanding about Gram Sabha is also increased. The existence of women SHGs in the rural community is beginning of social-economic and political transformation; they are becoming more aware about their rights and duties. The awareness, interest and involvement of women in Gram Panchayat matter is still in the darkness of traditional culture. Mere inclusion of women in the village level politics is not enough; but due to participation in SHGs they started thinking and observing possibilities of change. The focus of women expectations about change in village is the sign of their developing perspective.

8. Status of Women Representation in Village Overall e representations of rural women in various levels are increased after the existence of SHGs at village level and SHG motivate women for their participation in Village Panchayat. Overall representation of rural women in village Panchayat are increased after joining of SHGs and reason of that is improvement social capital of the women. Association of women with SHGs enlarge and extent their skills, capabilities, confidence and collective responsibilities. Women participation in village Panchayat is responsible for improvement of services of village Panchayats. Women are very much possessive about services of Panchayat and they take care of proper implementation of service system.

9. Issues and Challenges of SHGs In the last phase of study researcher focuses on which type challenges are women SHGs facing and what type of issues is there. The first and very similar thing found in the all villages is problem of caste domination, women facing caste based discrimination in the treatment given by local institutions and society. All benefits, services and support system are based on the caste system, because of that all castes of women are not treated equally at village level and it produces unrest among the group. Another social challenge is noted here is that gender based discrimination and patriarchy system. Almost all the women SHG member agreed that they are dominated by the patriarchy system not only in the home but also in their public life. Much time they have become victim of doubt from their family member, relatives and villagers, when they are leading their group in socio-economic and political benefits.

Always women feel that she is 'women' and less efficient than men and hesitates to take risks. She has to play a dual role if she is employed or engaged in work. She has to strive hard to balance her family life with care hence feels better to be housewife. The financial institutions discourage women entrepreneurs in SHG on the belief that they can at any time leave their business and become housewives again.

The economic challenges are Lack of proper training on entrepreneurship development, is that there is very poor orientation given to the SHGs about entrepreneurship development and because of that women are engaged in traditional activities. Problem of computer literacy is another technical challenge of women, all women member of the SHGs listen about computer but not a single member literate about computer. The Problem of communication skill and stage daring, only two or three women from each SHG have good communication and always they lead for their group issue at various levels but remaining member having problem of communication and stage daring.

Lack of awareness about financial issues of home and Gram Panchayat, majority of the women SHG member don't know the financial issues of their home, they are not interested in financial decisions, because of that they cannot able to hold the economic power of the home.

Conclusion

Present study is based on the three standard components of rural development— Social component of rural development, Economic component of rural development and Political component of rural development. These are the three sides of rural development concept and researcher want to know the role of women SHGS in these three dimensional rural development process.

Women SHGs play a vital role in the development of the rural women but still they need capacity building and training in functional areas such as finance, literacy skills, marketing, production and managerial skills. So there is need to create the country to give boost to women SHG's. Women are participating in all the productive activities and are at par with men. The formation of women groups not only opens only occupation awareness to individual members but also brings social revolution among women. Improved social capital and capacity building helps women for collective efforts; participation of rural women in the developmental initiatives is possible due to existence of SHGs in the villages.

Women are more willing to take up activities that were once considered the preserve of men, and have proved that they are second to no one with respect to contribution to the growth of the economy. Women SHGs must be moulded properly with governance and employability traits and skills to meet the changes in trends and challenges of the future. Voluntary organizations and Government officials such as NABARD, DRDA, MSRLM and SGSY has taking many efforts for the strengthening of SHGs through capacity building and linkages with financial agencies. SHGs are come forward voluntarily to work for their own economic, social and political development. It provides the rural poor with the means of economic and social entitlements.

It is evident that the income of the household increased rapidly and resulted in an acquisition of household assets and thereby leading relatively a better life. After joining the group women were able to help their family for the income generation activities and before joining the group women had only limited role in their family. The expenditure towards education health, nutritious food items and housing has increased after joining the group. All of them feel that their knowledge relating to importance of children's education, health, banks and their role in the society has improved they feel that confident in leading a better life has improved due to association with the SHGs. In more precise way women SHGs are playing very positive role not only in the upliftment of women but also rural development process through strengthening their capacities and skills. Role of women SHGs are very crucial in empowerment of women and rural development, by making them financially capable, as well as socially strong and politically aware.

References:

1. Karuppaiyan E., 2002. Rural Development Programmes and Externalities: A Study of Seven Villages in Tamil Nadu, Vol. II: Review of Programmes,
2. The Planning Commission Government Of India. Manjunatha S. 2013. The Role of Women Self – Help Groups in Rural Development of Karnataka State, India, International Research Journal of Social Sciences Vol. 2(9), 23-25.)

3. Jakimow, T., & Kilby, P. 2006. Empowering women – A Critique of the Blueprint for Self-Help Groups in India. *Indian Journal of Gender Studies*, 13, no. 3: 375-400.
4. Mahi Pal, 2015. Panchayati Raj in India: Deepening Grassroot Democracy, *Kurikshetra- A Journal of Rural Development*, November, Vol. 64 No. 1, P5 to 8.
5. NABARD report, 2013-2014
6. NCW- Drushti, An Evaluation of Impact of SHGs on the Social Empowerment of Women in Maharashtra, Conducted by Drushti - Stree Adhyayan Prabodhan Kendra, New Delhi, National Commission for Women.
7. Oomen John, 2015. Evolving Facets of Democracy: Panchayat Raj in Kerala, *Kurukshetra*, November.
8. Human Development Report. 1993. United Nations Development Programs. New York: UNDP.

Women Empowerment: Challenges and Strategies

Rekha M. Ovhal

Walchand College of Arts and Science, Solapur, (M.S.), India

Abstract

Women in India are an integral part of every economy. All round development and growth of a nation would be possible only when women are considered as equal partners in progress with men. But they are victims of a multiple socio-economic and cultural factors. Lack of proper education, gender disparity and male relative dominancy are reason or challenges known so far in women empowerment. Women Empowerment refers to increasing and improving the social, economic, political and legal strength of the women, to ensure equal right to women, and to make them confident enough to claim their rights, such as live their life with respect and dignity, have complete control of their life, both within and outside of their home and workplace, to make their own choices and decisions, have equal rights to participate in social, religious and public activities, have equal social status in the society, can improve the status of women in the society. Hence strategies for these aspects should be made in respect to women empowerment.

Keywords: Women empowerment, Equal rights, Respect and dignity, Challenges, Strategies

Introduction

In the simplest words, empowering the women means creating an environment which they can take independent decision for themselves and for their society in general. Empowerment is a process in which women achieve increased control and participation in decision making freely live their life with a sense of self-worth, respect and dignity, have complete control of their life, both within and outside of their home and workplace, to make their own choices and decisions, have equal rights to participate in social, religious and public activities, have equal social status in the society, have equal rights for social and economic justice, determine financial and economic choices, get equal opportunity for education, get equal employment opportunity without any gender bias, get safe and comfortable working environment.

The principle of gender equality is enriched in Indian Constitution in its Preamble, Fundamental Rights, Fundamental Duties and Directive Principles. The Constitution not only gives equality to women but also empowers the state to strive and adopt measures of positive discrimination in favour of women. We have various laws, policies, programmes aimed at women's advancement in different spheres. However, there exists a wide gap between the goals enunciated in this various forms of development and the situational reality of women in India.

Challenges for Women Empowerment

There are several challenges that are currently plaguing the issues of women's right in India. A few of these challenges are presented below. While a lot of these are redundant and quite basic issues faced across the country, these are contributory causes to the overarching status of women in India. Targeting these issues will directly benefit the empowerment of women in India.

EDUCATION

It is rightly said that to educate a woman is to educate the family. Research in many countries shows that if mother is well educated then the children will be healthier and better-fed; they will perform better at school and will be sent to school regularly to higher level. Household also may get better standard as mother may work in local or cottage enterprise, which they spent on good for whole family. Hence, women education contributes in smooth running of family. While in country has overgrown from leaps and bounds since its independence where education is concerned, the gap between women and men is severe. While 82.14% of adult men are educated and only 65.46% of adult women are known to be literate in India. Not only India is an illiterate woman as the mercy of her husband or father, she also does not know what this is not way of life for women across the world.

GENDER DISPARITY

The problem essential is routed in gender disparity in India. Gender disparity manifests itself in various forms, the most obvious being the trend of continuously declining the ratio of female in population in the few decades. Social stereotypes and the violence at the social and domestic levels are some of the other manifestations. Discrimination against girl children, adolescent girls and women persists in parts of the country. The gender disparity can be understood that it exists by looking at the sex ratio in India. The under lying cause of gender inequality are related to social and economic structure, which is based on informal and formal norms and practices. Consequently, the access of women to education, health and productive resources is inadequate. Therefore, they remain largely marginalised, poor and socially excluded. There are various issues which poses myriads of challenges towards the vision of women empowerment. Literacy rate among women is very less .this is the major cause. Despite the concept of gender budgeting and various special provisions for women in “Sarvashikshan abhiyan”, i.e., national literacy mission, the ground reality has not changed much. This is one of the foremost. Male relative dominancy in social field, women are suppressed domestically and do not enjoy respectable position. They are not as intelligent and powerful enough as men. Politically they do not participate and even where they as voter or representative, mostly they are used as rubber stamps in the hands of their male relative. They are generally deviated to household work in Indian society. Such unprivileged conditions of women led them to face domestic violence, sexual abuse both at home and work place and improper opportunities for progress in every area of life

Globalization has presented new challenges for the realization of the goal of women’s equality, the gender impact of which has not been systematically evaluated. From the studies, it is evident that there is need for reframing of policies for access to employment and quality of employment. Benefits of growing global economy have been unevenly distributed leading to widening of economic disparities leading to feminization of poverty, increased gender inequality, often deteriorating working conditions and unsafe working environment especially in informal economy and rural areas.

Strategies for women empowerment

India is in the middle of a radical change taking place in its development and global stature. As a result, all citizens should be decisive in their approach and make full use of this opportunity to help in the overall progress of the nation. Gender inequality continuous to be a major issue in the Indian society. For decades women have been kept confined to the limits of their homes to meaningless beliefs and religious customs. There have been innumerable

efforts on the part of beneficiaries and women support groups but have produced very little reward. It has high time that the nation took stock of the situation and acted towards the establishment of women's rights in India so that they can have equal word in all matters and help in the general progress of the nation.

When we think of the empowerment of Indian women, we basically need to take into Women education. Women have proved that they can do the entire task as men can do if they are provided with education and chances. So providing education to every woman is today's priority. Parents should know the value of daughter's education and should be encouraged to invest money for education rather than dowry. When women are educated and skilled then they can compete to men in the entire field. The discrimination on sex will end and population growth rate can be controlled, only when women is educated. That's why it's the time to make every possible effort by individual, community and government to contribute expansion and promotion of women education. Women Empowerment Attainment of a proper education and an active economic participation happen to be the key constituents towards ensuring that rights of women in India are properly established. An educated woman is the biggest weapon in the society towards the establishment of women rights in India and women empowerment. The women in the country are still far behind their male counterparts in terms of education. This prevents them from advancing an equal stepping with the men as they are still largely shut out from the jobs in the formal sectors. The poor literacy condition of women in India also means that they don't get a say in matters of economy thereby preventing the creation of an economically empowered Indian society.

There also needs to be a significant amount of change as far as women's mobility, social interaction and intra household decision making factors are concerned. Women are equally competent. Nowadays, women are even ahead of men in many socio-economic activities. Women are as talented as men. Previously, women were not allowed higher education like men and hence their talents were wasted. But nowadays, they are also allowed to go for higher studies and it encourages women to show their talents which will not only benefit her individually but to the whole world at large. The main advantage of Women Empowerment is that there will be an overall development of the society. The money that women earn does not only help them and or their family, but it also help develop the society.

Conclusions:

1. Education is light brighter than that of sun. Education not only removes ignorance but also makes a person conscious.
2. Women Empowerment refers to the creation of an environment for women where they can make decisions of their own for their personal benefits as well as for the society.
3. Women Empowerment refers to increasing and improving the social, economic, political and legal strength of the women, to ensure equal-right to women, and to make them confident enough to claim their right.

References

1. Renuka V., Opportunities and challenges for women in business. India Together online report, (2001).
2. M. Lakshmipati Raju, Editor in chief, Women empowerment challenges and strategies, Regal Publication New Delhi,(2007).
3. Position of women in India by S. M. Mishra,(2013).
4. Educational Empowerment of women, Suryanarayana P. Shanmukha, (2017).

Benefits of Sports Participation for Women

Prof. Nimbalkar Vijaynand Shivilal.
Shri Shivaji Mahavidyalaya, Barshi.

Introduction:

The research includes amateur as well as women's professional sports, in all varieties of sports. Female participation and popularity in sports increased dramatically in the twentieth century, especially in the last quarter-century, reflecting changes in modern societies that emphasized gender parity. Although the level of participation and performance still varies greatly by country and by sport, women's sports are widely accepted throughout the world today. In a few instances, such as figure skating, female athletes rival or exceed their male counterparts in popularity. In many sports women usually do not compete on equal terms against men.

Although there has been a rise in participation by women in sports, a large disparity still remains. These disparities are prevalent globally and continue to hinder equality in sports. Many institutions and programs still remain conservative and do not contribute to gender equity in sports.

Play Inequity in Athletics

College and professional sports often provide unequal funding and compensation for women. While some sports have progressed, additional investments must be made in order to reach equity.

Sport has been one of the most important socio-cultural learning experiences for boys and men for many years. Those same benefits should be afforded our daughters. It is important for all of us to know that:

High school girls who play sports are less likely to be involved in an unintended pregnancy; more likely to get better grades in school and more likely to graduate than girls who do not play sports.

Girls and women who play sports have higher levels of confidence and self-esteem and lower levels of depression.

Girls and women who play sports have a more positive body image and experience higher states of psychological well-being than girls and women who do not play sports.

Obesity and Physical Activity

Schools must provide individuals with disabilities, with equal opportunities to participate and equal treatment in physical education, school recess, club, varsity and intramural sports programs.

Policies concerning pregnancy and sport should protect both the health and rights of female athletes to participate in sports and physical activity.

Sport has been one of the most important socio-cultural learning experiences for boys and men for many years. Those same benefits should be afforded our daughters.

Failure to address the development of regular exercise behaviors and good nutrition at an early age has major health and economic consequences.

Go Out and Play: Youth Sports

An exhaustive study of children's participation in sports and exercise, this is the first to document the benefit of sports to the wellness of families.

This study measures the nationwide participation rates of girls and boys in exercise and organized team sports. The central focus is on how the intersections among families, schools and communities are related to children's involvement and interest in athletics and physical activity. Some of the personal and social benefits associated with children's athletic participation are also identified and discussed. The athletic interests and involvements of girls and boys are examined from childhood through late adolescence, including entry into sport as well as drop-out patterns.

Who's Playing College Sports: Money, Race and Gender

This research is the most accurate description of college sports' participation patterns to date, shows that both men's and women's sports participation have increased over the past 25 years. It examines factors, including Title IX and athletic expenditure growth, impacting today's college sports participation trends, which vary widely by sport. Changes in high school sports participation, rising health care costs, increased numbers of international students, and college recruitment are explored, as well as the implication of these participation trends on college sports' diversity.

Intercollegiate Sport

An analysis of participation increases in college sports by race and gender demonstrating the underrepresentation of racial minorities in many college sports and severe underrepresentation of females of color.

Are women of color receiving their fair share of the opportunities in intercollegiate athletics? Some writers have suggested that female athletes of color have not accrued as many gains during the Title IX era of American sport as white female athletes. Other writers suggest that Title IX has hurt male athletes of color. Overall, Title IX of the Education Amendments of the federal law that prohibits discrimination on the basis of sex in all education programs and activities receiving federal funds has helped to spur girls' and women's participation in sport. Yet the assessment of progress in intercollegiate sport by women of color and men of color is confounded not only by the complexity of race relations in American history, but also by the scarcity.

CONCLUSION

The benefits of sport and active recreation are wide-ranging including: prevention and management of disease, increased health, fitness, body and bone strength, weight loss and prevention of obesity, reduced risks of mortality, improved mental health and improved well-being, increase in social connections and enjoyment. Specifically for women with young children, barriers to participation include time constraints, the 'ethic of care' and lack of social support and childcare. The pursuit of greater participation among women and girls even having a low level of physical activity is better for health than not being active at all. A framework for understanding how organizations can facilitate the inclusion and retention of this group of women health enhancing physical activity.

Reference

www.womenssportsfoundation.org.
<http://www.iosrjournals.org/iosr-jspe/papers/vol3-issue2/A03020103.pdf>

Women and Sports

Prof. Ramhari Shivaji Nagtilk
Shri Shivaji Mahavidyalaya, Barshi.

Introduction:

Practitioners and researchers have identified lifelong sport and active recreation participation as positive contributors to individual health and well-being, social capital, community development and economic outcomes (for example, reduced health-care costs). While structured sport activities provide an avenue to engage in competitive pursuits and develop strong social connections with others, active recreation provides a more unstructured physical activity space that individuals can use freely in their leisure time and achieve a personal sense of enjoyment. Similar to other forms of physical activity such as active living (the integration of physical activity into everyday routines at home, school, work or at play), participation in sport and active recreation improves women's and girl's overall health and physical, social and emotional well-being, as well as reducing stress levels and the risk of chronic diseases.

Yet women and girls are less likely to take part in sport and active recreation compared to their male counterparts. Statistical data from a range of countries (for example, Australia, Germany, United Kingdom and the USA) indicate that males participate more frequently than females in sport and more often in team sports. Differences in participation rates are also apparent among groups of women. For example, it could be expected that younger women and working women would be more likely to participate in sport and active recreation compared to women with young children, due to the lack of time available to mothers who hold substantial caring roles within the family environment. While women generally are positioned as an 'at risk' population due to their lack of physical activity, women with young children are seen to be at higher risk as they are even less likely to engage in adequate physical activity to manage their own health^{11,12}. For instance, compared with mothers of older children or childless women, mothers of very young children engage in fewer out-of-home activities and are likely to do no physical activity other than walking for transport and housework.

Overall patterns of participation highlight trends which reveal 'inequalities in participation'. Such trends can be used to identify specific groups who are 'priority groups' (e.g. women with young children) in terms of sport and active recreation development. Focusing initiatives to promote and increase participation among priority groups is a key feature of sport development¹⁴. While the benefits of sport and active recreation for women and girls (and barriers to participation) are well established, this article aims to explore 'benefits and barriers' for a particular group of women (i.e. mothers of young children) and provide a conceptual framework to consider how organisational practices can facilitate better inclusion of this group of women in community sport and active recreation.

Benefits of sport and active Recreation

Preventing ill health and enhancing wellbeing

There is irrefutable evidence of the preventive role of physical inactivity in the development of chronic disease and premature death¹⁵. In adults, strong evidence exists linking sedentary behavior to overweight and obesity, cardiovascular disease, adverse metabolic profiles, osteoporosis, diabetes, cancer, hypertension, depression and reduced psychosocial functioning. The rise in overweight/obesity and low prevalence of physical activity of both adult and young women is of particular concern. While barriers to participation in sport and active recreation are wide-ranging (e.g. age-related increases in sedentary behavior) and well-documented, there is strong evidence to suggest that increasing participation levels in physical activity can lead to additional improvements in the health status and well-being of women. This is particularly important for groups of women (including those with young children) who are less likely to engage in adequate physical activity for both physical and mental health benefits.

The social and psychological gains to be found through participation in sport and active recreation cannot be underestimated. For women and girls, competitive sport and regular physical activity provides opportunities for self-expression, improved self-esteem, body confidence, socializing and community identity. Sport and active recreation participation facilitates good feelings about oneself, opportunities to be with friends and the development and maintenance of a good appearance¹⁷. Physical activity has also been shown to reduce depression, anxiety, psychological distress and emotional disturbance among women and girls.

While previous studies indicate that sport and active recreation improves mood states and well-being in younger and older women, for women with young children it can specifically lead to a reduction in depressive symptoms for those diagnosed with postnatal depression. A review of the benefits of physical activity for the psychological well-being of women postnatally suggests that active women are more satisfied with motherhood and with their partners²². Importantly for mothers, physical activity is a site for freedom, pleasure, choice and personal growth and offers the potential for individuals to find personal empowerment through challenging structures embedded in social life. Spowart et al and Currie suggest, That physical activity enables women with young children to experience feelings of happiness, fulfillment and embodied pleasure, along with feelings of strength and empowerment.

Further research suggests that physical activity results in a greater improvement in mothers' well-being and a significant reduction in maternal symptoms of depression, regardless of the amount of physical activity. These observations are supported by reports that "a single session of exercise can result in both an increase in positive mood states (e.g. feeling positive, more energetic, happy and more refreshed) and a decrease in negative mood states (e.g. tension, anxiety, confusion)". Overall, participation in structured or unstructured physical activity programmes increases the psychological well-being (and reduces depression) of women with young children.

Yet, although the evidence suggests that physical activity can be an 'effective lifestyle intervention' that could be used to both prevent and treat a wide range of physical and mental health problems and to improve overall quality of life, not all women and girls in many parts of the world have safe and affordable access to physically active lifestyles.

Influencing others

Women (and in particular mothers) have a strong influencing role within their own families and are seen as important role models of healthy living. Family members who play sport often influence other family members and girls are more influenced by 'physically active' mothers than sporting heroes or big sporting events. Research also suggests that children and in particular very young children may not be inclined to participate in physical activity if habitually sedentary lifestyles are reinforced by their parents. Therefore, children's dependency on their parents (and particularly their mothers) to be 'responsible adults' and encourage family-based activities that facilitate physical activity, places an added burden on mothers to act as role models for acceptable behaviour²⁹ and to deliver health policy outcomes.

BARRIERS TO PARTICIPATION

Participation in sport and active recreation is influenced by a broad range of factors such as age, ethnicity, economic and disability. For women, there are a number of barriers to playing sport and being physically active, including lack of time and childcare, clothing and equipment, lack of money, lack of self-confidence, personal safety, parental and adult influence, funding, male-dominated culture of sport, access to facilities and body image. Women often express concerns about making physical activity a priority in their lives; in the case of sport participation, competition and expectations surrounding the participation environment can often be confronting and overwhelming for many women. Among girls, the barriers that limit participation in various sport and recreation activities are widespread and include concerns about safety, lack of time, school and home obligations and lack of encouragement from family members, friends and adult recreation leaders. Celio, Zabinski and Wilfey suggest that young girls are vulnerable to feelings of acceptance among their peers and rely heavily on the approval of others before engaging in a sport, recreation and leisure activity (Figure 1).

Specifically for women with young children, time pressure (i.e. feelings of time scarcity), fatigue, obligations to other roles (e.g. family and/or work commitments) and lack of social support and childcare are significant barriers to participation. Further, the 'ethic of care' has been identified as an impediment to mothers' ability to prioritise their own physical activity needs over domestic responsibilities. In addition (and as mentioned previously), women with young children often prioritise and assume the responsibility for the health and physical activity levels of their children and family and this subsequently impinges on their own experiences of physical activity.

Facilitating inclusion of women and girls in community sport and active Recreation individual considerations. There is a growing body of literature about the most effective ways to motivate and support women and girls to take up sport. To get more people playing sport, it is important to understand both women and girls' lifestyles and motivation. Motives to participate can change and evolve over time. For example, women with young children may begin physical activity for health reasons, however find enjoyment in the social aspect or mental well-being and continue for those reasons. Therefore, understanding an individual's needs, attitudes, experiences and behaviors across the lifespan is important for increasing participation among women with young children. For instance, structured and unstructured activities that focus on opportunities for women with young children to feel empowered through participation are vital. Programmed that move away from a 'prescriptive focus' and pay attention to individualized solutions to health and well-being will be more effective in

attracting women and girls to engage in sport more regularly. Recognizing the everyday meanings of women's experiences, such as changes in gendered embodiment and enjoyment that women have identified as important to their engagement with sport and active recreation is also crucial.

Sport, recreation and leisure service agencies can play a role in promoting healthy behaviors and increased levels of physical activity among women with young children, by providing opportunities and spaces (e.g. including childcare in some cases) for them to participate in various activities. Research indicates that programmes which are considerate of what women and girls 'value' are likely to be more successful. For instance, programme attributes that encourage more activity and retention of participation in healthy activities (such as opportunities to socialize with friends, freedom to be creative, involvement in the programme development process and opportunities to express their femininity through leisure) are viewed as more favourable. Positive action initiatives such as providing more equal and sensitive access to provision are also important. Once again, administrators and managers need to be aware of the specific interests of women and girls to provide or modify sport and recreation opportunities that will encourage participation in healthy leisure activities. Programme facilitators who are better able to address the unique needs of women and girls can positively impact their health and active recreation involvement.

Systemic and organisational practices:

Based on the guiding themes of the Brighton Declaration (1994), engaging women and girls in sport and active

Recreation at the local level requires a whole system approach, where sport development is considered across a range of settings including: school and junior sport, college and university sport, high performance sport, leadership in sport, education, training and development, sports information and research resources and Domestic and international cooperation.

Furthermore, the UNESCO advocacy brief entitled: 'Empowering Girls and Women through Physical Education and Sport' suggests that action is required in the following areas: Policy and strategy – governments have an important role to play in creating policy and providing funding for sport programmes for women and girls to enhance the quality of sport and active recreation programme implementation. For example, universities and other educational institutions are a useful resource to generate and transfer knowledge about the value of sport and active recreation to individuals and communities.

Professional and institutional – professional development of teachers, coaches and community workers on good practices in sport and gender is needed to enhance the quality and sustainability of sport and recreation experiences for women and girls.

Conclusion

This article has explored the benefits of participation in sport and active recreation and barriers to participation with a particular focus on women with young children. The benefits of sport and active recreation are wide-ranging including: prevention and management of disease, increased health, fitness, body and bone strength, weight loss and prevention of obesity, reduced risks of mortality, improved mental health and improved well-being, increase in social connections and enjoyment. Specifically for women with young children, barriers to participation include time constraints, the 'ethic of care' and lack of social support and childcare. Identifying barriers to participation can facilitate the actions and

outcomes required to engage women in lifelong sport and active recreation. However, understanding and addressing the barriers preventing more female participation in physical activity is complex. Evidence shows that gender and the needs of females across the life course should be considered when developing specific physical activity, sport and active recreation opportunities.

The pursuit of greater participation among women and girls (and specifically women with young children) in physical activity, sport and active recreation is encouraging. Even having a low level of physical activity is better for health than not being active at all. A framework for understanding how organizations can facilitate the inclusion and retention of this group of women (i.e. mothers of young children) is important for growing participation. Individuals, community groups and sport/recreation-related organizations all have an important role to play in providing opportunities for women and girls (particularly mothers of young children) to engage in lifelong health enhancing physical activity.

Reference

<http://www.iosrjournals.org/iosr-jspe/papers/vol3-issue2/A03020103.pdf>

<https://inspiria.edu.in/importance-of-sports-in-education/>

www.kheljournal.com/archives/2016/vol3issue5/PartE/3-5-63-713.pdf

A depiction of gender biased image of women in Indian novels (With special reference to Kamala Markandaya's Nectar in a Sieve)

Ms. Neeta Bhausahab Jadhav
North Maharashtra University, Jalgaon

=====
Abstract:

Literature is the mirror of the society. Society has set some boundaries about how men and women live and behave. Women is subjugated and treated secondary to men. Literature plays a major role in giving voice to the deplorable and gender biased position of women in Indian society. Women empowerment is to empower women in every aspect like social, political and economical; novels provide one kind of platform for women to move forward from stereotype image. Gender bias is unfair difference in the way women and men are treated. The major ways of different treatment are personality traits, domestic behaviors, occupations and physical appearances. Kamala Markandaya is a leading Indian women writer who represents the psychological crises in the lives of women. The gender biased image is linked to how women should behave, wear and live in the society. The issues of education, marriage and children, career and home responsibilities are come under the attitude of society towards women. Markandaya's Nectar in a Sieve portrays the institution of marriage and psychological relationship between husband and wife. Rukmini sacrifices her life bearing sons for her husband; she becomes machine of bearing children only. She represents stereotype notion of tolerance and submissive nature of Indian wives by becoming submissive wife. She is exploited by her husband but she struggles to meet hunger of her children.

The aim of this paper is to show how novel is the mirror of the society and how attitude and gender biased image of women separate women from men which becomes main hurdle in the path of women. The research is based on secondary sources and the critical and analytical method is used in this paper. The findings of the paper will prove beneficial to show correlation between literature and society, literature and women. By portraying the problems of gender biased image of women, society may change its attitude towards women and may give equal treatment to women.

Keywords: Stereotype, Gender bias, Attitude, Psycho-Social Crises

Introduction:

Literature is a way of representing the reality of the society. Indian society is a patriarchal society that is andocentric controlled by men. Women are socialized in such a way that they "themselves are taught, in the process of being socialized, to internalize the reigning patriarchal ideology and so are conditioned to derogate their own sex and to cooperate in their own subordination"(Abrams 89). The socialization of men and women has remarkable effect in the creating gender bias attitude in society. Men from their birth start internalize feeling of superiority and subjugating female because of attitude of the society. The socialization of men and women begets gender bias. It is imbibed on mind consciously or unconsciously but having long lasting effect on the society. The Cambridge English

Dictionary defines the term gender bias as ‘unfair difference in the way men and women are treated’. Gender bias to women lays down some limited patterns of life and identity. Women is considered completely opposite to men, women is emotionally weak, incompetent, indecisive, irrational are opposed to men’s strong, decisive, rational behaviour. Hence, women’s role as assigned in the patriarchal society limits women the private sphere as daughter, sister, wife and mother. The expectations from women are that they must be submissive and enduring and having adjustable nature. They must sacrifice their lives for family and children. Women as ideal mother and ideal wife as mythical figures Sita, Savitri, Draupadi are given respect. The most prevalent gender biased attitude is that women must give birth to male child. Women, their sacrifice, their psychological struggle, biological issues, less importance to girl child all become leading themes in major Indian novels specially written by women. Major Indian women writers put forth the deplorable condition of women. The medium is obviously novels. Writers like Kamala Markandaya, Jhumpa Lahiri, Kiran Desai, Indu Sundaresan, Ruth Praver Jhabvala, Mridula Koshy, Chitra Banerjee Divakaruni, Anita Desai, Nayantara Sahgal, Shashi Despande, Arundhati Roy put their efforts in writing for the real image of women. *Interpreter of Maladies* by Jhumpa Lahiri deals with variety of female issues like marriage, oblivious spouses and disengaged parents. *Inheritance of Loss* by Kiran Desai, *The Twentieth Wife* by Indu Sundaresan, *Heat and Dust* by Ruth Praver Jhabvala, *If it is Sweet* by Mridula Koshy, *Arranged Marriage* by Chitra Banerjee Divakaruni, *Fire on the Mountain* by Anita Desai, *Rich Like Us* by Nayantar Sahgal, *That Long Silence* by Shashi Despande and *The God of Small Things* by Arundhati Roy are some major works which represent women’s variety of images and their struggles. Kamala Markandaya is a post-independence female writer and journalist. Her novels *Some Inner Fury*, *A Silence of Desire*, *Possession*, *A Handful of Rice*, *The Nowhere Man*, *Two Virgins*, *The Golden Honeycomb* and *Pleasure City* encompass women and their lives in Indian society. Her novels are mainly concerned with human relationship and female predicament. The novel *Nectar in a Sieve* reflects how gender biased attitude of society that women must give birth to male child is significantly shown in this novel.

Methodological Framework

Simone de Beauvoir’s famous quote in the book *The Second Sex* “One is not born, rather becomes, a woman” and “the destiny that society traditionally offers women is marriage. Even today, most women are, were, or plan to be married, or they suffer from not being so. Marriage is the reference by which the single woman is defined, whether she is frustrated by, disgusted at, or even indifferent to this institution” (Beauvoir 451) has been used as the conceptual framework for this study. The present study is based on secondary sources and is qualitative and descriptive in nature. Kamala Markandaya’s *Nectar in a Sieve* (1954) has been chosen and critically analyzed considering how gender biased socialization of women compels them to internalize patriarchal ideology. Gender biased attitude of the society make women live in their private sphere. Wollstonecraft’s remark “That the society is formed in the wisest manner, whose constitution is founded on the nature of man” (Wollstonecraft 20) reflects the attitude of the society and how it shapes image of women according to male set patterns of behaviour.

Analysis

Kamala Markandaya’s *Nectar in a Sieve* (1954) reflects the image of leading female character Rukmini and her life in Indian society. Rukmini’s hasty decision of marriage and

her submissive nature as a wife, as a mother reflects her destiny. Gender biased image is evident when Rukmini and Ira attempt to conceive male child to make their husband happy. Ira's husband deserted her because she fails to conceive any child to him. It is highly evident that the woman who is barren has no significance in the heart of husband and woman who conceive male child get some importance in the family. A woman is important when she begets children but she becomes useless when she fails to do it. It is evident that the fate of wife is completely dependent on her giving offspring or not. Rukmini and Ira present traditionally established set of patterns of socialization and craze for conceiving male child. They both try to become ideal wife by sacrificing their lives for their families.

Rukmini, youngest of four daughters of headman of village, when she is twelve prefers her destiny by marrying a landless tenant farmer, Nathan. Her inner psychological crises are evident when she sees her in law's mud hut and sinks to ground in economical fear and frustration. She accepts it as "This, mud hut, nothing but mud and thatch was my home. My knees gave...and I sank down" (Markandaya 6). Her change in fortune reflects woman's dependency on father and after marriage on husband. Rukmini has to leave her father's nice home after her marriage, the destiny which is traditionally offered to women. Rukmini attempt to become ideal wife by accepting the lower status of her husband and starts to learn domestic chores of a farmer's wife. She moulds herself as traditionally women do, working from dawn to dusk and sacrificing her life for the betterment of the family without complaining for anything. Rukmini enjoys her private sphere as a housewife. Simone de Beauvoir rightly comments in regarding the fate of a woman that "woman's fate is intimately bound to the fate of socialism" (Beauvoir 65). Rukmini within one year of her marriage birth a female child but becomes disappointed by thinking that her first child is girl rather than boy. Her tears are "tears of weakness and disappointment; for what woman wants a girl for her first born" (Markandaya 15). Here, gender bias of the different treatment for girls and boys is evident. The importance of male child is internalized in woman's mind and hence in spite of education Rukmini is reluctant to welcome girl child because son can "continue his line and walk beside him on the land" (Markandaya 16).

Gender biased image of Rukmini becomes evident when Rukmini meets Kenny, a foreign doctor. Rukmini feels restless because she cannot conceive child in six years and cannot produce a son for her husband, Nathan. Rukmini becomes mother of five sons. Ira, daughter of Rukmini gets married in the age of fourteen but cannot conceive a baby within five years of marriage. Ira's husband deserted her for being barren. This image of women is highly gender biased which gives more importance for motherhood than womanhood.

Gender biased image of self-sacrificing woman and forgiving husband for mistakes. It is evident when Rukmini forgives her husband for his extra-marital affair with her neighbor Kunthi. As a traditional devoted wife, Rukmini attempts to protect her husband's honor. Nathan has done adultery even though Rukmini feels that she needs him and tries to convince Nathan that she cannot take the risk because there is risk since Kunthi is clever than her. Rukmini's submissive nature without complain reflects gender biased image of women. It is imbibed on women's mind that whatever husband does her as a wife must accept everything because everything is fair for men. Rukmini remains silent throughout her life suffering poverty and adultery of her husband. The passivity of Rukmini is evident in this novel which gender biased image of women.

Conclusion:

Rukmini in Markandaya's *Nectar in a sieve* becomes gender biased figure by her submissive nature. Rukmini in spite of her education than Nathan fully surrender herself as traditionally expected from woman, Rukmini suffers throughout her life without complain and epitome of extraordinary patience and submissiveness. Rukmini sacrifices her life bearing sons for her husband and thus becomes machine of bearing machine only. Gender biased attitude of society compel women to submit themselves in front of father and husband without asking any question. Thus she is not born but becomes woman. This is reality of the society which is represented in literature. Kamala Markandaya's novel *Nectar in a sieve* represents extraordinary patience and submissiveness of women which is related with society. By portraying the problems of image of women novels come very close to Indian society and it leaves scope to women to give voice to their issues.

References:

1. Abrams, M.H. *A Glossary of Literary Terms* Bangalore: Prism, 2004.
2. Beauvoir, Simone de. *The Second Sex*. Trans. Borde Constance and Shelia Malovany-Chevallier. London: Vintage Books, 2011.
3. Markandaya, Kamala. *Nectar in a Sieve*. New Delhi: Penguin books, 2009.
4. Wollstonecraft, Mary. *A Vindication of the Rights of Woman*. England: Penguin Books, 2004.
5. The Cambridge English Dictionary
6. <http://www.penguin.com/static/pdf/teachersguides/nectarsieve.pdf>
7. https://singleadelman.pbworks.com/w/file/84242467/Nectar_FullNovel.pdf

Ecofeminism in Margaret Atwood's *The Handmaid's Tale*

Gangadhar Shinde
S.R.T.M. University, Nanded

=====

Abstract:

The present paper focuses on thought provoking Margaret Atwood's novel *The Handmaid's Tale* (1985). The term ecofeminism suggests, it is a combination of feminism and ecology. Ecofeminism opposes the patriarchal domination over women and nature. Ecofeminists point out that wherever nature is misused, women are also seen to be degraded. Margaret Atwood brings the picture of the new republic which throws away the U.S. Constitution and founds the Republic of Gilead in which women are observed only as reproductive machines. This is because of the low birth-rates due to environmental crisis such as numerous nuclear plant accidents, leakages from chemical, toxic waste depositional sites and the use of chemical insecticides. Therefore the nature has been troubled by patriarchal society which as a reaction leads to the subjugation of women of the society. This paper focuses on how the utilization of nature carries a holocaust to the society leading to the exploitation of women.

The aim of the research paper is to assess the *The Handmaid's Tale* as an ecofeminist novel. The purpose is to evaluate patriarchal domination and the exploitation of environment in the Republic of Gilead.

Key words: Ecofeminism, Handmaid, patriarchy, Gilead, oppression.

The term Ecofeminism was first coined by French Feminist Francoise D' Eaubonne in 1974. Ecofeminism combines ecology and feminism and think about a new humanism that resists and overthrows all social, political, hierarchies and economic structures that subjugate women. It does not seek equality with men as such, but aim for liberation of women as women. Ecofeminists has faith in the interrelatedness of things and discovers how male supremacy of women and domination of nature are interrelated., Susan Griffin, Alice Walker, Vandana Shiva, Star Hawk, Sallie McFague, LuisahTeish, Paulo Gunn Allen, Greta Gard, Kasen Warren and Andy Smith are among the prominent Ecofeminist voices.

Ecofeminism combines feminism and ecology and raises the question the patriarchal domination and the capitalist misuse of environment or nature. Ecofeminist movement gained international recognition as a popular movement for peace and it encompassed the pragmatic issues such as women's position, pollution, harmony and rights of animal. Ecofeminist hold the male-controlled system and power over relationship responsible for both environmental degradation and woman's oppression. Ecofeminism aims at solving the increasingly severe environmental problems by connecting nature with feminism. It inherits feminist theories, respecting the difference between two genders, inspiring diversity and analyzing dualism and the hatred between males and females, culture and nature.

The Canadian writer Margaret Atwood has in many of her novels, dealt with the issue of nature and women. With great skill she weaves together image patterns. Suppression of woman in a male-controlled society and exploitation of nature in a capitalistic society are the themes which Atwood has reasonably often taken up for her writings. In *The Handmaid's*

Tale, Atwood gives an idea of what the future will be if the injury to ecological balance continues at the present speed. It is a feminist dystopia of Gilead, placed in the turn of the 20th century USA. She describes radical stories of disaster, of procreative risks and dangers to public health started and encouraged by corporate globalism.

“Still births, miscarriages and genetic deformities were widespread and on the increase, and this trend has been linked to various nuclear plant accidents, shutdowns and incidents of sabotage that characterized the period as well as to leakages from chemical and biological-warfare stockpiles and toxic waste depositional sites... and to the uncontrolled use of chemical insecticides, herbicides and other sprays”¹

The protagonist Offred is one among the many handmaids in Gilead. The handmaids are dressed uniformly, and are given no identity. They are known only after the Commanders with whom they have to perform the impregnation ceremony, in a ritualistic manner. The handmaids are brutalized and are prohibited choice and desire. They are not supposed to feel and think. So Offred says, I try not to think too much. Like other things now, though must be rationed.

In this novel, Atwood describes how patriarchy with its state controlled religion has utilized a total colonization of women's mind. The readers can also realize not only men affect them but also they are treated by the women in power. This can be seen when the commander's wife Serena asks Offred to sleep with her chauffeur Nick. The handmaids have become the whole property of the state and are utilized as a national resource. If they fail to produce a child within the three chances given to them, they will be declared as Unwomen and displaced to the colonies, where they clean toxic waste and work as slave laborers. The act of producing a child for the upper class couple is called as a job in the Republic. It is the fear for herself and for her lover and child that keeps Offred passive in the beginning. But her emotions and vitality are not to be repressed for long-after the ceremonial fertilization, she aches for Luke, her lover. Her secret affair with Nick and with the Underground Network, meant for rescuing women and conducting sabotage are the results of that. Eventually, she is saved from Gilead by Nick, though the readers are not sure whether this freedom is everlasting or not.

In the Gileadean patriarchy, a woman is denied the right to have control over her own body. Her value is determined on the basis of her reproductive capability. In *The Handmaid's Tale*, Atwood suggests that the society of today where choices are too many which may lead to autocratic future that prohibits choice. In the Republic of Gilead where the novel is set, due to nuclear accidents, repeated use of pesticides and leakages from chemical weapons most men have become sterile and women barren. The few fertile women are taken to be handmaidens for the upper class, to supply the barren wives of commanders with children. But the ecological disorder has also led to birth of unbabies. The role of women, like Offred the protagonist, was reduced to bearing children. While fertile women were thus subjugated, infertile women were sent to the colonies' to clear toxic waste, where they are sure to die of disease. Though this Republic propagates in cleansing the religious beliefs and reform the people and gives biblical names to everything like Rachel-Leah centre for preparing women as handmaids, Marthas etc.

The tragic harm imposed by the swirling sweep of scientific advancement leads to barrenness and it was to compensate the dangerously declining birthrate the Gilead started recruiting women to repopulate the country. So, we can conclude that the ultra-military rule

and an extremely rigid totalitarian state and dangers of theocracy were all activated by severe imbalance in the ecosystem.

Thus, *The Handmaid's Tale* read like ecological treatise and form perfect ground for the study of the interrelated between culture and nature and of the negotiation between the human and the non-human. Atwood has so extremely been affected by the horrifying outcome of the capital industrialism, exhaustion of the basic energy resources, general vulnerability of the non-industrial world and the deep corrosion in the living conditions of the people. In short, it analyze the ecological inequity which leads to the weakening of women which results in their marginalization and identity crisis challenging them both physically and mentally threatening their lives.

References

Atwood, Margaret. *The Handmaid's Tale*. New York: Anchor Book, 1998.

Achievement Motivation of Day and Night College Students

Dr. Ganesh Vishnu Lokhande
R. B. Narayanrao Borawake College,
Shrirampur, Ahmednagar (M.S.)

Research Background:

The present study was conducted on day and night college students in terms of their level of achievement motivation. Main reason of the study, the education and type of gender are more vital and effectively part of our level of achievement motivation.

Objectives: The study objective was, to study the significance difference in achievement motivation of day and night college students.

Procedure: These study total eighty students were selected from Solapur District (M.S.). Out of eighty, forty students were selected from Day College and same way forty students were selected from Night College. The study purposive sampling method was used for the selection of the sample. The study Achievement Motivation test developed by Dr. V. P. Bhargava was used.

Results: There is no significant difference found in achievement motivation of day and night college students. It means, type of college have not influence on level of achievement motivation of the students. Another finding was, there is no significant difference found in achievement motivation among the boys and girls of Day College as well as night college boys and girls in terms of their achievement motivation. It means, type of gender have not key point for development of achievement motivation.

Implications: The present study will help to understand the influence of type of college and type of gender on level of achievement motivation of any age group people. The present study findings can be beneficial for educational institutions, society, governments, psychologists, researchers, counselors. Also, the study can be beneficial for enhancing and develop level of achievement motivation of any group pupil.

Keywords: Achievement Motivation, Day & Night College.

Introduction

Psychology studies the human behavior and mental processes. There are various needs of human being, for fulfilling the need of education. Education has become very important factor in human life. Education is very important for the development of human. It is the most important factor in human life. The knowledge achieved through education can be applied in everyday life of human. It is natural as well as spontaneous process. The present study is based on day and night college students in respect to their achievement motivation.

The terms motivation refers to internal process that serve to activate, guide, and maintain our behavior. The word motivation comes from the Latin word, 'Movere', which means 'to move'. Motivation is what moves people to do the things they do.

According to the Petri (1996), Motivation is the process by which activities started, directed, and continued so that physical or psychological needs or wants are met. The concept of motivation is helpful in explaining behaviors that can't readily be interpreted in terms of current conditions in a given situation. According to the McClelland (1961), Achievement

motivation is the desire to meet standards of excellence to outperform others and accomplish difficult tasks. Achievement motivation and education is mostly closed in each other's.

The present study was conducted on day and night college students in terms of their level of achievement motivation. Main reason of the study, the education and type of gender are more vital and effectively part of our level of achievement motivation. Therefore, the study was found out the significant difference in level of achievement motivation among of day and night's college students as well as boys and girls.

Objectives

1. To compare the level of achievement motivation of day and night college students.
2. To study the level of achievement motivation among the boys and girls of day and night colleges.
3. To compare the level of achievement motivation among the boys and girls of night colleges.

Hypotheses:

1. There would be no significant difference in level of achievement motivation among the day and night college students.
2. There would be no significant difference in level of achievement motivation among the boys and girls of Day Colleges.
3. There would be no significant difference in level of achievement motivation among the boys and girls of Night Colleges.

Research methodology

Variables of the Study:

A) Independent Variables:

- I) Type of college 1) Day College Students
2) Night College Students
- II) Type of Gender 1) Boys
2) Girls

Dependent variables:

Achievement Motivation

Participants:

The investigator personally visited to day and night college students. First he was chosen students of day and night college students of both sexes. Then achievement motivation test developed by Dr. V. P. Bhargava was administered on selected sample. These study total eighty students were selected from Solapur District (M.S.) in India. Out of eighty, forty students were selected from Day College (Twenty boys & twenty girls) same way forty students were selected from Night College (Twenty boys & twenty girls). The study purposive sampling method was used for the selection of the sample. The study sample age range was between 18 to 22 years.

Instruments :

Achievement Motivation Test:

This test was developed by Dr. V. P. Bhargava. This inventory fifty items are consists and based on sentence completion method. It was meant for college going students from 16 to 22 years. The test-retest reliability of the scale is found to be .87 and validity is .85.

ANALYSIS

Table No.1 Difference in Achievement Motivation of Day and Night College Students

Variable	Type College	Mean	S.D.	N	't'	P
Level of Achievement Motivation	Day College Students	18.435	4.361	20	0.156	NS 0.05
	Night College Students	18.575	4.230	20		

0.05= 1.990, 0.01=2.639

The above table no.1 it is shows the significant difference in level of achievement motivation among the day and night college students. The mean score of day college students is 18.435 and SD is 4.361. As well as the mean score of night college students is 18.575 and SD is 4.230. The calculated 't' value is 0.156. It is not significant at 0.05 levels. It means there is no significant difference found among the day and night college students in terms of their achievement motivation. Hence, hypothesis no. 1 there would be no significant difference in level of achievement motivation among the day and night college students is accepted. It means type of college is not vital key point and not infusive factor on level of achievement motivation of the students. As per manual day and night college students have average level achievement motivation.

Table No.2 Difference in Achievement Motivation of Day College Boys and Girls

Variable	Type of Gender	Mean	S.D.	N	df	't'	P
Level of Achievement Motivation	Day College Boys	18.200	4.360	20	38	0.322	NS 0.05
	Day College Girls	18.650	4.464	20			

0.05= 2.021, 0.01=2.704

The above table no.2 it is shows the significant difference in level of achievement motivation among the day college boys and girls. The mean score of day college boys is 18.200 and SD is 4.360. As well as the mean score of Day College girls is 18.650 and SD is 4.464. The calculated t value is 0.322. It is not significant at 0.05 levels. It means there is no significant difference found among day college boys and girls on achievement motivation. Hence, hypothesis is no. 2 there would be no significant difference in level of achievement motivation among the boys and girls of day colleges is accepted. It means type of gender is not influence on level of achievement motivation of the boys and girls. As per manual day college boys and girls student have average level achievement motivation.

Table No.3 Difference in Achievement Motivation of Night College Boys and Girls

Variable	Type of Gender	Mean	S.D.	N	df	't'	P
Level of Achievement Motivation	Night College Boys	19.000	4.368	20	38	0.630	NS 0.05
	Night College Girls	18.150	3.815	20			

0.05= 2.021, 0.01=2.704

The above table no.3 it is shows the significant difference in level of achievement motivation among the night college boys and girls. The mean score of night college boys is 19.000 and SD is 4.368. As well as the mean score of Night College girls is 18.150 and SD is 3.815. The calculated t value is 0.630. It is not significant at 0.05 levels. It means there is no significant difference found among night college boys and girls in terms of their level of

achievement motivation. Hence, hypothesis no. 3 there would be no significant difference in level of achievement motivation among the boys and girls of night colleges is accepted. It means type of gender is not effect on level of achievement motivation of the boys and girls. As per manual night college boys and girls student have high average level achievement motivation.

Result and Discussion: The contemporary study was done on day and night college students' in terms of their level of achievement motivation. These study total eighty students were selected from day and night college from Solapur District. Out of eighty students, forty were selected from Day College & same way forty were selected from Night College. The study purposive sampling method was used for the selection of the sample. The study type of college and type of gender were independent variables and achievement motivation was dependent variable. The study Achievement Motivation Test was used. The study hypotheses no. 1 to 3 is accepted. There is no significant difference found among day and night college students, day college boys and girls, as well as night college boys and girls on their terms of achievement motivation. Thus it can be concluded that type of college and type of gender is not vital key point and not infusive factor for enhancing and development of achievement motivation of the students. Present study students of Day College and Night College as well as boys and girls of college have average level achievement motivation.

Limitations

1. This study was limited to only Solapur District.
2. Present study was limited to only students of day and night colleges.
3. The study sample size was very small it is only eighty.
4. The study limited only level of achievement motivation of boys and girls as well as day and night college students.

Implications

It will have helpful and beneficial for understand the level of achievement motivation among the day and night college students as well as day college boys and girls and night college boys and girls. The present study will help to understand the influence of type of college and type of gender on level of achievement motivation of any age group peoples. The present study findings can be beneficial for educational institutions, society, governments, psychologists, researchers, counselors. Also, the study can be beneficial for enhancing and develop the level of achievement motivation of any group pupil.

Further study

The systematic study should be done on large sample of various type of educational institute in the terms of achievement motivation.

The systematic study can be done on urban and rural students in terms of their achievement motivation.

Conclusions

1. There is no significant difference found in achievement motivation of day and night college students. It means, type of college have not influence on level of achievement motivation of the students.
2. There is no significant difference found in achievement motivation of boys and girls of Day College. It means, type of gender have not key point for development and enhancement of achievement motivation.

3. There is no significant difference found among boys and girls of Night College in terms of their achievement motivation. It means, type of gender have not key point for development and enhancement of achievement motivation

References

1. Baron, Rober, A. (2001). *Psychology* (5th Ed.). India: Dorling Kindersley Pvt. Limited, Licensees of Pearson Education in south Asia.
2. Baron, Rober, A. (2001). *Psychology* (3rd Ed.). New Delhi, India: Prentice –Hall of India Private Limited.
3. V. P. Bhargava: *Achievement Motivation Test*. Agra: National Psychological Corporation.
4. Ciccareli, Sauundra, K. & Meyer, Glenn, E. (2008). *Psychology: South Asian Edition*. India: Dorling Kindersley Pvt. Limited, Licensees of Pearson Education in south Asia.
5. Feldman, Robert, S. (2009). *Understanding Psychology* (8th Reprint:) New Delhi: Tata McGraw Hill,
6. Gupta, S. L., & Gupta, Hitesh. (2011). *Research Methodplogy* (2nd ed). New Delhi: International Book House Pvt. Ltd.
7. Morgan, Clifford, T., King, Richard, A., Weinz, John, R., & Schopler, John. (1993). *Introduction to Psychology*. (38 th Reprint). Tata McGraw Hill Education Private Ltd.
8. www.google.com.in

Anxiety level of professional college girls and non-professional college girls

Prof. Dr. S. H. Mohite
Shri Shivaji Mavidyalaya, Barshi.
Dist- Solapur. (Maharashtra)

Abstract

The objective of the study was to study the Anxiety level of professional and non-professional college girl, another objective was to compare and analyzed the anxiety level of professional and non-professional college girl. The study was eighty college girl were selected from Barshi City. The age range of participants was between 18 to 19 years. Simple random sampling method for used for data collection. The findings were no significant difference in the anxiety level of professional and non-professional college girl. Professional and non-professional college girl are similar.

Keywords- Anxiety, professional, non-professional college girl.

Introduction

Anxiety is associated with specific brain circuits and neurotransmitter systems. According to American Psychiatric Association in 1994; and Barlow, in 2002, Anxiety is a negative mood state characterized by bodily symptoms of physical tension and apprehension about the future. In relation to stated that Barlow, 2000,2002; Barlow,Chorpita&Turovsky, 1996; Mineka, Watson & Clark in 1998; Anxiety is closely related to depression.

“Anxiety is mood state characterized by marked negative affect and bodily symptoms of tension in which a person apprehensively anticipates future danger or misfortune. Anxiety may involve feelings, behavior, and physiological responses.”

Objectives

1. To study the Anxiety level of professional college girls.
2. To see the Anxiety level of non-professional college girls
3. To compare and analyzed the Anxiety level of professional and non-professional college girls.

Hypothesis

Professional and non-professional college girls do not differ in their Anxiety level.

Variables of the study:

The research is conducted on Professional and non-professional college girls in terms their Anxiety level. In the present research, Professional and non-professional college girls is independent variable and Anxiety level is dependent variable. It is showed as following.

Independent variable : Professional college girls, Non-professional college girls

Dependent variable: Anxiety level

Sample of the study

In the present study, researcher has select 80 samples, professional college girls (40) and non-professional college girls (40). Sample was select from Barshi city. Simple random sampling method for used for data collection. The sample age range is 18 to 19 years.

Operational definition

Professional college girls

Those girls who are learning in Law College are called Professional college girls

Non-professional women

Those girls who are learning in traditional college (arts and science) are called non-professional college girls.

Tools of the Study

Sinha's comprehensive Anxiety Test (SCAT): A. K. P. Sinha and L. N. K. Sinha

Sinha comprehensive Anxiety test has been developed by A.K. P. Sinha and L. N. K. Sinha.

The test is developed for only adolescents. The test has been prepared in Hindi and English.

The test measured anxiety level of adolescent of both sexes. The test reliability is test-retest method 0.85 and internal consistency reliability is 0.92. Both the values are highly. The test validity is 0.62. The test consisting 400 college students of both sex.(200 boys and 200 girls).

The test scoring is simple

Statistical Analysis and Interpretation:

Researcher has examined the Anxiety level of professional and non-professional college girls. Researcher has used mean, standard deviation and 't' test for statistical analyzes and results of the data.

Table No.1 Showing the difference among professional and non-professional college girls in their anxiety.

Variable	Type	Mean	S.D.	N	't'	Sig
Anxiety level.	Professional college girls	27.63	4.14	80	1.12	NS
	Non-professional college girls	28.30	4.60			

The table no.1 it is observed that, the professional college girl mean value is 27.63 and standard deviation value is 4.14. Like that the non-professional college girl mean value is 28.30 and standard deviation value is 4.60. The non-professional college girl mean value is more than professional women. But, Obtained' Value is 1.12. This is not significant at 0.05 levels. Table 't' value is more than calculated value. So, professional college girl and non-professional do not differ in their anxiety level. This null hypothesis is accepted.

Conclusion:

No significant difference in the Anxiety level of professional and non-professional college girl. Professional and non-professional college girl are similar. Only professional difference is not vital key point in Anxiety level.

References

1. B. D. Dhila, D. K. Chaudhari Issues on Parenting and Adolescence Prism Books Jaipur (India)
2. Dr.Gupta, S. L. (2011), Research Methodology. Second Edition-Revised., International Book House Pvt. Ltd.
3. Dr.Patil, V.B.(2006):Research Methodology,(First Edition) Prashant Publications, Pune.
4. Kothari, C.R. (2004) .(: Research Methodology, Second Revised Edition), New Delhi New Age International (P) Limited, Publishers,

5. Robert S. Feldman(2004)Understanding Psychology, Eighth Reprint,2009., New Delhi, Published by Tata McGraw Hill Education Private Limited,
6. Wayne Weiten, Margaret A. Lloyd,(2011)Psychology Applied to Modern Life-Adjustment in the 21st Century, Second Indian Reprint, 2011., New Delhi. Cengage Learning Indian Private Limited,
7. Wayne Weiten –Lloyd (2007) Psychology applied to Modern life- 8th edition Thomson world worth.

Women entrepreneurs at global: with reference to India

Ms. Suman R. Lokhande
Shri Shivaji Mahavidyalaya, Barshi.

Abstract

Today's world is changing continue social, political, economic transformations seems to be occurring every where as countries from command to demand economics. Dictatorships more to words democracy and monarchies build new civil institutions. In today's world women entrepreneurs are playing very versatile role and they have become important part of the global business environmental it is really very important for sustainable economic development and social progress in developing country like India though women are playing key role in the society but still entrepreneurial ability of women has not been properly tapped due to the lower status of women in society. Women owned business in Africa, Asia, Eastern Europe and Latin America are growing rapidly. In India entrepreneurship has traditionally been considered as male prerogative. The main purpose, of this paper is to find out the status women entrepreneurs in India and developed countries. Another main purposes of paper to analyze international perspective to women entrepreneurs to analyze policies of Indian government of women and also to analyze that those policies are adequate for the growth women entrepreneurship. The main aims of studies are women entrepreneurs in India, Issues and challenges for women entrepreneurs and measures to develop women entrepreneurs.

Introduction

Women entrepreneurs may be defined as the women or group of women who commence and operate a business venture. Such women are also known as women business owners or women entrepreneurs or self employed women. Women entrepreneur defined by government of India is 'an enterprise owned and controlled by women having a minimum financial interest of 51% of the capital and giving at least 51% of the employment generated in the enterprise to women' like male entrepreneurs a women entrepreneur has many functions. They should study the prospects of starting new project, undertake risks introduction of new ideas. Communication of business and providing ingenious leadership in all aspects of business.

Women entrepreneurs are effectively increasing in the economies of almost all countries. The hidden skills, potentials about business of women have been increasing with the growing sensitivity of the role and economic status in the society.

The knowledge skill and compliance in business are the come reasons for women to come forward in the business enterprise. Women engaged in business due to pull and push factors which give confidence to women to have self sufficient occupation and stored on their foot. Due to entrepreneurship women become confident independent decision making power is increased. A strong desire to do enormous positive is an integral quality of entrepreneurial women. Entrepreneur women completely contribute values in both family and social life due to different media women become conscious about their qualities, rights and also the work situations.

Right efforts in all areas are important in all round development of women entrepreneurs a greater involvement in the entrepreneurial activities.

Objectives

International perspective to women entrepreneurs.

Women Entrepreneurs in India.

Factors and challenges for women entrepreneurs.

To study the support given by government to women entrepreneurs.

To draw conclusions and offer suggestions.

International perspective to women entrepreneur.

Global economy significantly affect women entrepreneurs. Research about women capital factors in women's entrepreneurship is more than 35 years old.

In Russia-Women own 64% of firms employing 10 or more than 10 people.

In Germany – Women created one third of the new businesses since 1990 representing more than one Million Jobs there are 1.03 million women owned businesses in Germany. Total turnover is E232 billions, approximately 6% of overall turnover gained by women managed firms. (Key et al, 2003)

In Ireland- In terms of female entrepreneurship current estimates suggest that around 15% to 18% of established entrepreneurs are women.

In the Czech Republic – In recent year support for women entrepreneurs has become apparent in the Czech republic. 9 Million Euros to Czech business women as financial aid i.e. 5.7% of the total financial support available. Women entrepreneurs owned 11% of the limited companies which obtained grants. (Women Entrepreneurs 2001)

In Europe and newly Independent states women are 25% of the business owners.

In USA- Women own 38% of all, business, employ 27.5 million people, and generate \$ 3.6 trillion in annual sales.

In Canada : There are more than 821000 women entrepreneurs and they contribute to an excess of CAD 18109 billion to the economy annually. (Sarmite and Bulte, 2003)

In Mexico- 32% of women owned businesses were started less than 5 years ago.

In Japan- 23% of private firms are established by women.

In China- Women founded 25% of businesses since 1978.

Women Entrepreneurs in India

Top women entrepreneurs in India. In India, women entrepreneurship is a recent topic which started only after the 1970s with the introduction of the women's Decade (1975 to 1985) and which mostly picked up in late 70s Indian women go a long way to achieve equal rights and position because traditions are deep rooted in Indian society. Despite of all social obstructs many women become successful in their works. Following are few top women entrepreneurs in India.

Surabhi Dewara :- Surabhi Dewara is founder of India's largest online career guide and research platform from Mera Career Guide.

Suchi Mukherjee :- Suchi Mukherjee is founder and CEO of limerod.com a social commerce site for the urban women.

Sneha Raisoni :- Sneha Raisoni is founder of the Tappu ki Dukaan store in fact she's Tappu herself.

Shradha Sharma :- She is founder of your story.com. India's top media platform for entrepreneurs for promoting and reporting about startup and everything in around the entrepreneurial ecosystem.

Sabina Chopra :- She is co-founder of famous travel portal yatra.com.

Harpreet Kaur :- She is the co founder of Love 4 Apple an e-commerce website where customers can buy accessories that are exclusively made for apple products.

All these women entrepreneurs are idols for all Indian women.

Factors and challenges for women entrepreneurs in India.

Patriarchal male dominant social order- Main obstacle in women entrepreneurship is a kind of patriarchal male dominant. Male members think it is a big financial risk in ventures run by women lack of confidence. In general women lack confidence about their strength and competence.

Social cultural barriers: - Women's family and personal obligations are great barriers in succeeding business carrier.

Market oriented risks: - Many business women find it difficult to capture the market and make their products popular. They are aware of the changing market conditions.

Motivational factors: - Self motivation can be realized through a mind set for successful business. Other factors are family support Government policies financial assistance from public and private institutions and environment suitable for women to establish business units are important.

Knowledge of Business administration women must be educated and trained constantly to acquire skills and knowledge in all areas of business management.

Awareness about the financial assistance: - Various institutions in the financial sector give support to entrepreneurs in the form of loans schemes etc. Every women entrepreneur may not be aware of all the assistance provided by institutions.

Exposure to the training programs: - Training programs and workshops for every type of entrepreneur are available through the social and welfare associations. Such programs are really useful to new rural young entrepreneurs.

To study the support given by government to women entrepreneurs:-

According to the Third All India Census of small Industries conducted in 2001-2002 and subsequent estimates made only 10.11% of the micro and small projects in India are owned by women while 9.46% of MSE enterprises are managed by women.

In order to promote women entrepreneurs in the MSE sector various schemes have been formulated ministry.

At present the Government of India has over 27 schemes for women.

Indira Mahila Yojana

Assistance to Rural Women in Non form Development (ARWRND) Schemes.

Indira Mahila Kendra

Entrepreneurial Development Programme (EDP)

Integrated Rural Development Programme (IRDP)

Management Development Programmes

Khadi and Village Industries Commission (KVIC)

Women's Development Corporations (WDCs)

Marketing of Non-form products of Rural Women (MAHRMA)

Mahila Vikas Nidhi

Mahila Samiti Yojana
Mahila Vikas Nidhi
Micro Credit Scheme
Micro and Small Enterprises Cluster Development Programs (MSE-CDP)
NGO's Credit-Schemes
NABARD-KFW-SEWA Bank project
National Banks for Agriculture and Rural Development's Schemes.
Priyadarshni Project :- A programme for Rural Women Empowerment and livelihood in Mid Gangetic Plains
Prime Minister's Rojar Yojana (PMRV)
Rashtriya Mahila Kosh
Rajiv Gandhi Mahila Vikas Pariyojana (RGMVP)
SIDBI's Mahila Udyan Nidhi
SBI's Stree Shakti Scheme
Trade Related Entrepreneurship Assistance and Development (TREAD)
Working Women's Forum
Training of Rural Youth for Self Employment (TRYSEM)

Conclusion:

Women entrepreneurs are facing the problems viz. lack of clear out defined policies, insufficient financial assistance security, stability knowledge about business management etc. Although these are problems empowering women entrepreneurs is crucial for achieving the goals of sustainable development of country. Apart training programs Newsletters, Mentoring trade. Fairs and exhibitions also can be a source for entrepreneurial development. As a result the desired outcomes of business are achieved and more remunerative business opportunities are found. Therefore promoting entrepreneurship among Indian women is short-cut to rapid economic growth and development.

References

1. Dr. S.P. Sharma Factors affecting women entrepreneurship in small and cottage industries in India.
2. Rincy V. Mathew and N. Panchanatham, AN EXPLORATORY STUDY ON THE WORKLIFE BALANCE OF WOMEN ENTREPRENEURS IN SHOURTINDIAAcidanAcademy of Management Journal, Vol. 16, Noz 77105, July 2011.
3. Singh Kamala : (1992), Women entrepreneur Ashish Publishing House, New Delhi.
4. Tambunan , Tulus (2009) : Women entrepreneurship in Asian developing countries. Their development and main constraints, Journal of Development and Agricultural Economics, Vol. 1(2), Page No. 027-040, the glass ceiling. Thousand OaksCA : Sage.
5. Gordan E. & Natarajan K. : (2007) entrepreneurship development- Himalaya Publication House, Second Revised Edition.
6. Rani D. 2 :(1996), Women Entrepreneurs, New Delhi APH Publishing House.
7. Sanjay Tiwari Anashuja Tiwari, Women Entrepreneurship and Economic Development, Sarup and Sons Publication.
8. Websites
www.smallindustryindia.com
www.dcmsme.gov.in/schemes.

Women Empowerment Through Rural Development in karnataka (With Special Reference to Ramanagara District)

Srinivasa B. S. and Siddappa M.

Centre for Women's Studies, Jnanabharathi Campus, Bangalore University, Bangalore-

Abstract

The aim of this study is to explore whether a quantitative rise in the representation of women in political decision-making can transform into qualitative changes in the political empowerment of women in Karnataka State. In Karnataka 30 Zilla panchayat, 220 Taluk panchayat and 6068 Gram panchayats are there and coming under 50% reservation. The study develops a theoretical view on the multiple effects of gender quotas on empowerment and investigates the factors that facilitate and restrain the entry and participation of women in the political field. This is a study of women representatives in local government institutions in Karnataka through qualitative methods, with the purpose to understand the link between women empowerment and independent decision. The present study shows that the reservation for women can be an important impetus to women's empowerment in India on village level but it is not a guarantee for participation of the elected women. The goal of women's empowerment will not be accomplished by reservations alone. Reservation has created a space for women's needs within the structural framework of politics and legitimized women issues. But this affirmative action of reservation has not been successful in ensuring "Proper and effective representation" of women in Panchayats and they cannot take any decision without husband and son's permission. To expedite and speed up this process it is essential to implement some supplementary policies which encourage the self-confidence of women, build women's capabilities and remove operational obstacles. On the basis of the present study we cannot claim that women are categorically empowered but, on the other hand, we cannot deny that they have gained a certain extent of authority and confidence as a direct outcome of the quota. In this respect it appears that quotas can be a feasible apparatus for the political empowerment of women.

Key Words- Women empowerment, Gender Quota, Political participation, Panchayati Raj, Reservation

Introduction.

The 73rd constitutional Amendment is a significant milestone in the history of local governance in the country. Panchayati Raj Institutions (PRIs) have been made as a distinct third tier of government. Democratic decentralization in the Indian context is not only shifting of power, functions, responsibilities and accountability; it is towards harnessing, channelizing and realizing the energies of the people with a view to bringing about social transformation where every member of the society gains his or her rightful place in the social, economic and political life the country. The PRIs are expected to play a multifaceted role, as a vehicle for political education and training in leadership. They have to be responsive to the needs of the community, impart values of equality and liberty, and be transparent, accountable and efficient and to provide opportunities for mass participation in

the process of development. Report of the working group on Decentralized planning & panchayati Raj Institutions for the Tenth five year plan.

One of the major aspects in the 73rd constitutional Amendment ensures reservation of seats and positions in the three tiers for women, and reservation of seats for SC/ST in proportion to their population in all the positions of the three tiers. It is a major departure from the earlier panchayati Raj system in the aspects of gender and caste reservation in all the three tiers for both seats and position. This kind of constitutional provision has created scope for women to exercise their political rights in local governance and steadily give thrust to more of women friendly grassroots governance. Thus, the new panchayati Raj system brings all those whose interests are affected by the decisions, to have voice in decision making through the participation in Panchayat Raj system. The Panchayat raj system is basis for attaining the “social justice” and “Empowerment” of weaker section on which the development initiative have to be built upon for achieving overall, human welfare of the society.

Status of rural women:

What is the status of women in a present society is a significant reflection of the level of social justice in that society. Women’s status is often described in terms of their level of income, employment, education, health and fertility as well as their roles within the family, the community and society. In tribal communities, the role of women is substantial and crucial. They constitute about half the total population but in tribal society women are more important than in other social groups, because they work harder and the family economy and management depends on them. Even after industrialization and the resultant commercialization swamped the rural economy, women continued to play a significant role. Collection of minor forest produce is done mostly by women and children. Many also work as laborers in industries, households and construction, contributing to their family income. The strategy for rural development, and specially women, needs improvement, betterment, development and upliftment to effect their empowerment. Tribal women have adjusted themselves to live a traditional life style in the local environment and follow occupations based on natural resources. Undoubtedly, the programmes, oriented towards the empowerment of women’s, particularly women, have improved their socio-economic conditions and status. The impact of development planning needs to be evaluated in terms of desired and unanticipated consequences. The development process should be perceived as an involvement and reorganization mechanism of not only the socio-economic system but the entire eco-system. Against this backdrop, the present paper reviews the emerging perspective in the context of the socio-economic empowerment of tribal women and changing paradigms of development.

Challenges to rural women's participation:

Gender Discrimination.

Lack of Political awareness.

Illiteracy.

Overcoming barriers to participation.

Lack of Leadership Training.

Lack of Education.

Family issues.

Ignorance.

Constitutional protection of Political empowerment for Tribal women:

Article 243-D inserted in the Constitution by 73rd Amendment deals with reservation of seats and political offices for women in PRIs. The main features of Article 243-D are: One-third of the total number of seats to be filled by direct election in every Panchayat shall be reserved for women and such seats may be allotted by rotation to different constituencies in Panchayat (Art.243-D (i)); One-third of the total number of seats reserved for women belonging to SCs & STs (Art.243-D (2)); One-third of the total number of offices of chairpersons in the Panchayat at each level shall be reserved for women (Art.243-D (4)

Ramangara District at a Glance:

Govt. of Karnataka declared ramangara as one of the district in the year of 2007-08. In present ramangara district consisted of 11 Zp's, 43 Tp's and 1028 Gp's Elected women members out of that with impact of 73rd constitutional amendment how many women's they can elected the following below table indicates.

1. Elected Women members in Zilla Panchayat

SL. NO	Talukas	Male	Fe male	Total
1	Channapatna	03	02	05
2	Kanakapura	05	03	08
3	Magadi	01	04	05
4	Ramanagar	02	02	04
	Total	11	11	22

2. Elected Women members in Taluk Panchayat.

SL. NO	Taluku	Male	Fe male	Total
1	Channapatna	09	10	19
2	Kanakapura	15	15	30
3	Magadi	09	09	18
4	Ramanagar	05	09	14
	Total	38	43	81

3. Elected Women members in Grama Panchayat.

SL. NO	Taluku	Male	Fe male	Total
1	Channapatna	246	248	494
2	Kanakapura	346	351	697
3	Magadi	217	242	459
4	Ramanagar	175	187	362
	Total	984	1028	2012

Sources: Ramanagara district at a glance 2015-16, Publication by Govt. of Karnataka.

Rural Women Empowerment through Panchayat:

With all the high development indicates in Karnataka, the space occupied by women in the realm of national and state politics and work participation has been negligible. Decentralization of governance and providing space through reservation for women is an important step towards empowerment of women. This will empower them to negotiate, bargain and influence the decisions of institutions at the grass root level. Karnataka went beyond the mandate of one third reservations and reserved 50 % of the seats and also the post of chairpersons of the various tiers for women. This decision indicates that women empowerment through Panchayat.

Policy Implications:

The State should emphasise the importance of skills formation and empowerment Programmes for the benefit of tribal women.

Government and NGOs should prepare the special plans and programmes for the Political empowerment of tribes in general and tribal women in particular.

The local government officials and NGOs should be involved for organizing the political Participate awareness among tribal women and encourage to take-up activities.

Self awareness and interest is essential for the empowerment of the tribal women.

Leadership training is necessary for the tribal women so Government should organize such leadership training programmes.

Conclusion.

To conclude, if you feel skeptical about this process because of the adverse reports regarding the pitfalls of empowering women who are not ready to take their place alongside men due to inexperience and illiteracy, just visit eastern India where at least one rustic male has got a card printed describing himself as the sarpanch pati . A more eloquent comment on the kind of change that we are seeing would be hard to find. It may not be appropriate to expect miracles overnight in the historical and cultural context of the Indian social system. A brief spell of years is too small in the history of a nation to judge the rationale of political empowerment of the women. The disabilities suffered by this deprived section of the rural society are bound to disappear in the long run. The women have now to take up the cudgels and take full advantage of the opportunities, and to participate in rural affairs through the medium of the new Panchayat Raj system. Enacting a law is not enough for ensuring the desired socio-economic transformation but an essential prerequisite for such a change. The traditional and conservative attitude of the rural community, illiteracy and ignorance, social forces, economic structure and the existing political milieu place obstructions in their effective participation. The women need to be properly educated and trained to fulfill their obligations as people's representatives, and actively help to overcome obstacles they encounter. The genuine women empowerment thus obviously is not a concomitant of their numerical or quantitative presence but depends on their qualitative participation, which, in turn, flows from the gender orientation, a frame of mind, an attitude, a perspective.

References:

1. Gupta, V.P, Plato: Who gave us the Republic, New Delhi, Vijay Goel: English-Hindi Publisher, 2008.
2. Indian polity by lakshmi kanth, Mc Graw hill education private New Delhi.
3. Women political participation, by Alok Kumar Gupta, Asha Bhandari publication Authorspress.

4. Asha Ramesh, and Bharti Ali, "Towards political Empowerment-profiling Elected Women Members in Karnataka and Gujarat. A Report " 1998.
5. Article 243(D) of constitution (73rd Amendment)Act.
6. Pillai, J.k, women and Empowerment. New Delhi : Gyan publishing House, 1995.
7. Women in Politics, participation and governance, by Leetha kumara, publication Authorspress.
8. Ramanagara district at a glance 2015-16, Publication by Govt. of Karnataka.

Women's empowerment in India: miles to go

Shertate Rubina and Pathan Mahebob Khan¹

Azad Mahavidyalaya, AUSA-413520

Mahatma Gandhi Mahavidyalaya, Ahmedpur-, Dist-Latur, 413515¹

Abstract

Even as celebrating the International Women's Day on March 8, 2017, United Nations Secretary-General Antonio Guterres said that "The truth is that east and west, north and south, everywhere, we even now have a male-dominated society", and emphasised the necessitate to protect women's rights as human rights and empower girls and women. It has been 71 years seeing as India won its independence from British Empire but still today; it can be found that India's progress towards establishing an equitable civilization has been inadequate and slow. Women, in Indian society, are conventionally expected to incarcerate themselves to domestic environs and play an unreceptive role as Mothers, wives, daughters-in-law and daughters. Empowering poor women and promoting sustainable livelihoods for them in 10 traditional sectors (dairying, agriculture, small animal husbandry, handlooms, fisheries, khadi and village industries, handicrafts, sericulture and social forestry) through mobilizing them into consistent and active groups and improvement their skills. It center on the understanding the incremental incomes of the beneficiaries, commercial competencies of the beneficiaries, sustainability of activities during post- programme phase, enabling role played by implementing agencies and chief constraints in the process of implementation. Support, Capacity building and the involvement in the economic activity has helped women to gain respect and undoubtedly, with time in the post-independence period the status of the women has changed a lot in India, but the change has not been in accordance with the rights enshrined for them in Constitution. However, from the time a girl is born, she starts facing violence and discrimination cutting across religious, caste, rural, urban, divides. It is a great pity that in our nation where women are adored as SHAKTI, they are still facing all the atrocities like torture, gang-rape, molestation, acid attacks, oppressions, dowry deaths, domestic violence, sexual harassment and kidnapping, etc. There has also been found the increased role of "Women as a Group" in solving community problems by their 'SHRAMDAN'. These efforts necessitate to be maintained and reinforced and should aim at placing women at the center of the project activities. Women comprise half of the world's population and consequently half of its potential; however, today gender inequality continues everywhere in the world and depreciates social development. Women have every right to be treated equally with the men in every sphere of life. The most blessed book of modern India, the Constitution of India, guarantees women a host of freedoms like freedom to move about, speak, live with poise anywhere, enter any place, work in whatsoever profession they want to, think what they want to and freedom of choice and opportunities. Now, the question arises: how far is that true? Are females free today? Can women move around where and when they want to? Is there gender fairness in society or does there still exist gender inequality? What

about the prejudices and massacres every woman is facing from her birth to her last breath? Are women empowered educationally, socially, politically, economically and today?

Key words: - Women Welfare, Self Employment, Economic Empowerment

Introduction

Empowerment of women is a Socio-Political ideal imagined in relation to the thicker framework of Women's Rights. The process which leads women to recognize their full potential, their rights to have admittance to opportunities, resources and selections with the freedom of decision making both within and outside the home. The Empowerment would be accomplished only when the advancement in the conditions of women is accompanied by their capability to influence the direction of social change achieved through equal opportunities in social, economic and political spheres of life. In the history of development of human, woman has been as important as man. In fact, the status, work and employment performed by women in society are the indicator of a nation's overall progress. Without the participation of women in national activities, economical, the social or political, progress of a country will be stagnated. Women comprise half of the humanity, even contributing the two-thirds of world's work hours. She earns only 1/3rd of the total income and owns less than 1/10th of the world's resources. This shows that the economic status of women is in wretched condition and this is more so in a country like India. Therefore, "Women constitute nearly 50% of the population, perform 2/3rd of the work and produce 50% of food commodities consumed by the country. They earn 1/3rd of remuneration and own 10% of the wealth or property of the country".

Concept of Empowerment

Empowerment is a multi-dimensional process, which should permit women or group of women to comprehend their full power and identity in all the spheres of life. It consists of greater access to resources and knowledge, greater self-sufficiency in decision making to permit them to have greater ability to diagram their lives or to have greater control over the circumstances that weight their lives and free from shocks impressed on them by belief, custom and practice. Generally development with justice is supposed to generate the forces that lead to empowerment of various sections of population in the country and to raise their status especially in case of women. "Empowerment comes from Women's groups who search for to empower themselves through the greater Self-Reliance. They have right to establish their own choices in life. They also look for to gain control and access to the resources". Empowerment is a process, which helps people to achieve control of their lives through taking action, raising awareness and working in order to exercise the greater control. Empowerment is the feeling that activates the psychological energy to accomplish one's goals.

Priority areas

1. Health including Food Security and Nutrition

The Maternal and pri-natal mortality will stay behind a priority to bring down high rates of MMR and IMR. The outreach and the capacity of the frontline workers like ANMs, ASHAs, Anganwadi workers and the number of skilled trained home birth professionals with the supportive supervision will be increased in the remote and the backward areas. A coordinated Referral Transport System (RTS) for safe deliveries in addition to emergency obstetric care will be made available in all the areas especially in difficult, isolated and remote areas and during the time of natural/environmental calamities. The focus on Pregnant and the Lactating

(P and L) women will be continued by organizing the special health camps for the prevention and treatment of the diseases affecting Pregnant and the Lactating women such as Anaemia, under nutrition, low BMI, etc. and launch the special drives to impart the health and nutrition education.

2. Education

Pre- School Education at the Anganwadi Centers will be reinforced and efforts will be made to improve the access to pre-primary education for girl children by sensitizing the parents and involving the community. This will improve children's cognitive skills and communication as a preparation for entry into the primary school. This will help older children, particularly girls, to attend schools and prevent their poor performance and early dropouts by making them free from the responsibility of sibling care. In conformity with the Right to Education (RTE) Act, 2009, ensuring implementation of quality elementary education across board for all children including differently abled children and other marginalised children will remain a priority. Every effort will be made to effectively implement the RTE Act, 2009 by using the education particularly in addressing the availability of adequately trained teachers, infrastructure gap, promoting safe and inclusive school environment, etc. in tribal and remote areas.

Efforts will be also made to provide a supportive environment in the schools and colleges through a responsive complaint mechanism to address discriminatory attitudes within the organisation and particularly on the issue of sexual harassment and intimidation of girls and young women. The opportunities for recreation and the participation in cultural activities will be promoted.

3. Economy

i) Poverty

Women constitute majority of the population affected by poverty. The efforts for assessment of the incidence of poverty by gender estimates will be done as household estimates do not provide gender poverty estimates. The relation between gender and poverty dynamics will be addressed. While poverty head count ratio is not sex disaggregated hence the alternative gendered pilot surveys to address intra-household differentials in wellbeing will be undertaken. All poverty eradication programmes will give focus to women participation.

ii) Agriculture

Concerted efforts will be made to ensure that the programmes/ schemes for training women in soil conservation, dairy development, social forestry, organic farming, horticulture, livestock including small animal husbandry, fisheries, poultry, etc. are making bigger to benefit women working in agriculture sector. Attention will be given to guarantee the availability of extension services offered by the different line departments to women farmers. Efforts will also be made to utilize capacities and skills of successful women farmers as last mile extension workers and trainers or 'Krishi Sakhis' in order to extend agriculture extension services.

iii) Skill Development and Entrepreneurship

As the Indian economy raises and more new and the innovative initiatives take place in the public and private domain, women have to have a fair share of these development gains. Indicators of mainstreaming women in economy such as type of work allotted to women, participation of them in workforce and their contribution to the GDP will be developed and monitored.

Effort will be made for training and skill upgradation of women in conventional, new and the emerging areas to promote women employment in both unorganized/ organized sectors as envisaged in the new National Policy for Skill Development and Entrepreneurship 2015. Special Emphasis will be given to the skill development of marginalised women and those in difficult circumstances in the unorganised sector and by connecting them to urban and rural livelihood programs. Special provisions will be made for promoting re-entry of highly/technically skilled women in the job market especially for those who resign or take a break to manage the care economy.

Entrepreneurial development must ensure participation of women through accelerated involvement in various sectors through programmes and schemes of various departments/Ministries while identifying their needs such as access to credit, technology, market etc.

iv) Science and Technology

Technological requirements of women, in both rural and urban areas as well as across various sectors will be addressed. Use of technology as a tool to increase the employment, improve access to health, education and communication services and political participation and reduce drudgery, etc. will be brought together and rightfully incorporated in training and best practices manuals and widely circulated in all training programs. Since women greatly benefit from ICTs, mobile telephone applications will be proactively used as a tool for mass communication and dissemination of information on legal rights, payments under wage employment schemes, subsidies, pension payments, markets etc. The efforts will be made to gather gender based data through mobile phones to feed into policy prescriptions.

v) Service Sector

Women's participation in the upcoming services such as information based industries, infrastructure, telecommunication; software- designs, customized highly skilled business services, computer programming and financial services (Banks and insurance) will be promoted. Work and Skills incentives for frontline workers which rely heavily on the female labor in health and education will be strengthened. The service sector will hearten equal employment opportunity through enterprises/jobs for women especially in the high paid jobs to post graduates and professionally qualified women.

4. Governance and Decision Making

Establish devices to promote women's presence in all three branches of the government including the judiciary, executive and legislature. Women's participation in the political arena will be ensured at all the levels of local governments, national parliament and state legislations with at least 50% reservation for women in local bodies and 33% in parliament and state assemblies to provide more equitable, responsive and participatory development.

5. Violence against Women

The efforts to improve Child Sex Ratio (CSR) will be continued through a judicious combination of effective implementation of the Pre-Conception and Pre-Natal Diagnostic Techniques (PCPNDT) Act, 1994 and advocacy through awareness and sensitisation to alter the mindsets by involving communities and the stakeholders for valuing the girl Child. Special appraisals to combat violence and crimes against adolescent girls in domestic and public spaces will be adopted.

6. Enabling Environment

i) Housing and Shelter

State run permanent or temporary shelter homes will have improved the living conditions for women survivors of domestic violence or any other forms of violence to feel secure and safe. Efforts will also be made to make slums and informal settlements which are safe for women.

ii) Drinking Water and Sanitation

Ensuring safe water for drinking and sanitation will be considered critical for the health of women. In this perspective, operational and accessible toilets for women within the house or at the community level will be universalized. Women's groups may be involved for the operation and maintenance of women community toilets in rural areas. The availability and access to adequate water and the sanitation facilities including menstrual hygiene support for adolescent girls will be facilitated to improve retention of girls in the school. The efforts to educate girls and women about the dangers of unhygienic practices will be continued. Sustained efforts will also be made to increase the running water facilities in the schools to improve menstrual hygiene among adolescent girls and their retention in schools. The Sewage disposal facilities in households/schools/community places especially in rural areas and urban slums will be encouraged.

iii) Media

Encourage the use of new media applications of social media like internet, twitter, facebook and mobile phone communication and information systems to benefit women whilst at the same time provide sufficient safeguards to protect the safety and dignity of women.

iv) Social Security

Efforts will be also be made to strengthen the existing supportive social infrastructure for women especially the marginalized, vulnerable, migrant and single women. This is crucial in view of their increasing life width, variability in labor force participation more conformist investment habits and the role in home based production or unpaid work. Attention will also be paid to the necessitates of domestic workers and appropriate steps taken to ensure annual paid leave, overtime pay, minimum wages and safe working conditions.

Today, women's work and their economic conditions have improved tremendously. Currently, women are doing the various paid jobs outside their homes and they are financially independent. Though, more than half of the working women are in low ranking positions and in the service sector working as cooks, house-cleaners and baby-sitters and not in high-ranking jobs. What's more, women's employment is less protected and women's wages are less than men's wages for doing the same work. Even today, there is a gender pay gap of 27% in India (Singh, 2016). Really employment, education and political participation of women are essential issues to achieve gender fairness and women's empowerment (Kabeer, 2010). Soumitro Chakravarty *et al.*, (2013) attempted to understand the concept of empowerment of women on a holistic basis and gravely examine the labors initiated towards empowering women with the special emphasis upon Self Help Groups (SHGs) which is based upon the empirical work undertaken in Ranchi district of Jharkhand state in India.

Conclusions:

The lack of women's participation in the political decision making has imperative consequences. It deprives women of important rights and responsibilities as citizens and eliminates their perspectives and interests from decision making and policy making. Their voices are missing from key decisions on setting of government priorities and national budgets. Their skills and point of view often remain unheard, ignored or underrepresented.

India as a country is still improving from years of abuse in the time of Raj and more years of economic suffering. It is only now that liberalization, globalization and other socio-economic strengths have given some respite to a large fraction of the population. However, there are still fairly a few areas where women empowerment in India is largely lacking.

For truly understand what women empowerment is, there necessitates to be a sea-change in the mind-set of the people in the country. Not just the women themselves, but the men have to wake up to a world that is moving towards equity and equality. It is better that this is embraced earlier rather than later, for our own good. We have many programs, schemes, for the purpose of empowerment of women at every stage of the administration; all we need is a good system and agencies for the implementation of these programs and policies. If we can build up that system, if we can implement these programs then the genuine goal of women empowerment can be achieved very easily through these programs.

Once Swami Vivekananda said “Arise, Away and Stop not until the GOAL is reached”. Thus, our country should thus be catapulted into the horizon of the empowerment of women and revel in its glory.

We have a long way to go, but we will surely get there someday. We shall overcome.

References

1. Soumitro Chakravarty, Anant Kumar and Amar Nath Jha (2013). Women’s Empowerment in India: Issues, Challenges and Future Directions. *International Review of Social Sciences and Humanities*. 5(1).154-163
2. Singh, N. (2016). Gender pay gap in India stands at 27%: Monster Salary Index. *The Times of India*. Retrieved from <http://timesofindia.indiatimes.com/business/Gender-pay-gap-in-India-stands-at-27-Monster-Salary-Index/articleshow/52311075.cms>
3. Kabeer, N. (2010). Gender equality and women’s empowerment: A critical analysis of the third millennium development goal. *Gender and Development*, 13(1). 13-24. doi: 10.1080/13552070512331332273

Women's Rights of Inheritance and empowerment

Ms. Mittha M.S.
Rajarshi Shahu Law College, Barshi.

Abstract

This paper examines the problems relating to equality of sexes under the Hindu Laws of Inheritance and tries to suggest remedies to achieve equal rights for women. The paper deals with the position of women under the Hindu law and women's rights under the Hindu Succession Act and the causes to defeat their rights. In case of inheritance personal laws are applied and subjected according to the religion of the parties who are in big number. Therefore there is significance of this study.

Introduction

On November 7th, 1967, a resolution of the United Nations General Assembly stated that full development of nations; the world's general welfare and the cause of peace require full equality of both sexes everywhere. The resolution in particular called upon all nations to take "all appropriate measures" to abolish any law or custom that discriminates against women.

The Preamble to the Constitution of India confirms the objective of achieving social and economic justice for the people. Article 14 of the Constitution² declares the Fundamental Right of people to equality before the law and equal protection of the law. Doctrine of reasonable classification has to be applied for equality. But inheritance which discriminates on the basis of sex is against the will of the constitution.

Under the Hindu law, the family generally means a joint family. In England ownership, as a rule, is single independent, and unrestricted. In India, on the contrary, joint ownership is the rule, and presumed until the contrary is proved. The Hindu law is considered as a sacred law till the enactments in 1955 and 1956 which brought radical changes. But the Hindu Succession Act, 1956, is a compromise between the progressive and the conservative sections of Hindu society.

There is need for protection against disinheritance by will or testament. Normally it is happening due to traditional attitude that sons rescue the parents from the hell and he continues the lineage. The opportunities for women of careers are limited in India. The economic role of women is restricted because of their responsibilities as mothers and housewives. There are no tangible social security measures to protect the aged and infirm.

Manu mention about women that, her father protects (her) in childhood, her husband protects in youth, and her sons protect in old age; a woman is never fit for independence. Women are incompetent to inherit.

The properties are managed by the Karta (manager) who is usually the eldest among the coparceners. He may spend more on one branch than on the other and his discretion cannot be questioned. But his power of alienation is restricted. He can alienate the joint family properties only in cases of "legal necessity" or for the "benefit of the estate". The Hindu Women's Rights to Property Act, 1937, the principle of survivorship in the Mitakshara law was modified for the benefit of the widow, limited estate and not an absolute estate. The Hindu Succession Act, 1956 made a revolutionary changes. The limited estate of women was abolished. The mother, widow and daughters of the deceased are made primary heirs along with the sons.

As per Hindu succession (amendment) act 2005, which gives equal right to daughter aims to increase their access to physical and human capital on basis of equity and efficiency grounds. When the distribution of inherited wealth is highly unequal, the effect of this disparity on economic inequality is of great interest. At low levels of development, land is a key asset and an essential source of livelihood. So societies have long developed rules to govern how land is transferred across generations. Women's ability to inherit land is often restricted. Widows and daughters often possess only temporary rights to land, leading to lower productivity. Women's bargaining power, their opportunities to earn a livelihood, and intra household allocation of resources toward consumption and investment, constraints on women's legal rights to property and these are the root causes of inequality. As social and cultural dynamics are complex, women's inheritance right is a low-cost way to reduce gender discrimination and improve economic outcomes for women.

While gender equal inheritance rights lead to positive effects for women, but it did not fully eliminate the underlying gender inequality. The Indian society is predominantly patriarchal and male centric. Equal right of women in inheritance is new. Previously Act quite biased in favour of male heirs. In case of ancestral dwelling house, the female cannot initiate the partition. Right of residence is for unmarried or widow or divorced from or deserted by her husband. It is not available if she is happily married husband.

Section 14 of Hindu Succession Act 1956 converted the limited interest into absolute rights. the property includes both movable or immovable property acquired by inheritance, partition, in lieu of maintenance, arrears of maintenance, gift from any person, a relative or not, before or after marriage or by her own skill, exertion, by purchase or by prescription or in any manner whatsoever and also any such property held by her as stridhan immediately before the commencement of the Act. Now daughter got absolute and equal right with son subjected to the disposition or alienation including any partition shouldn't take place before 20-12-2004 or testamentary disposition of property was not made before 20-12-2004. However, a daughter can avail of the benefits granted by the amendment only if her father passed away after September 9, 2005. Also, the daughter is eligible to be a co-sharer only if the father and the daughter were alive on September 9, 2005. A coparcenary comprises the

eldest member and three generations of a family. It could earlier comprise, for instance, a son, a father, a grandfather, and a great grandfather. Now, women of the family can also be a coparcener.

Method by which women's rights of inheritance is defeated.

1. Unrestrained testamentary power- This type disinheritance is exists in Hindus by renouncing one's interest in the coparcenary properties and throwing self acquisitions into the joint family properties. Thus rights of inheritance can be crushed or curtailed.

2. Renunciation or Interest in Coparcenary

No specific formality is required for the relinquishment or the interest. The expression or a clear intention to that effect is sufficient. His renunciation merely extinguishes his interest in the estate, but does not affect the status of the remaining Members the family property. A renunciation can effectively defeat the rights of Succession of female heirs especially of daughters.

3. Conversion of Self-acquired Property into Coparcenary Property

Self-acquired property will transfer equally upon class 1 heir; however, self-acquisitions can be converted to Joint family properties by an express intention to that effect. There is no need of any formal.

In *Subramania v. Commissioner of Income-Tax*³, the Madras High Court observed that the assessee and his son undoubtedly constitute members of a joint Hindu family. They might have started with no ancestral or other joint family property, but there was nothing to prevent the assessee from converting upon any self-acquired property belonging to him the character of Joint family property. No formalities are necessary, only the intention of the owner of separate property to abandon his separate rights and invest it with the character of joint family property. Moreover, the transformation of self-acquisitions into joint family properties is done to reduce the burden of income tax. ⁴

Self-acquired Properties Devolving on a Son under a Gift or Will. Whether the properties acquired under a will or gift of the father, will be treated as separate or ancestral properties in the hands of the donee or legatee? If they are ancestral his (donee's or legatee's) sons will acquire the right by birth; whereas if they are considered as separate properties they will devolve equally on intestacy.

In *Arunchala Mudaliar v. m Muruganatha Mudaliar*, it was held that if ancestral, his (defendant-s) sons would acquire a right by birth in them. The Supreme Court pointed out that the father is quite competent to provide expressly when making the gift that the donee would take it exclusively for himself or that the for the benefit of his branch of the family. In the absence of clear words, the Supreme Court pointed out that the intention should be gathered from the surrounding circumstances. Mukherjea, J.⁵ stated: The material question

which the court would have to decide in such cases is, whether taking the document and all the relevant facts into consideration, it could be said that the donor intended to confer a bounty upon his son exclusively for his benefit and capable of being dealt with by him at his pleasure or that the apparent gift was an integral part of a scheme for partition.

By this mechanism, it will be restricting free alienability of property and the recognition of such a right will mean the denial of equal rights of intestate succession among the children of the donee. If the donor intended to confer a Bounty in favour of his son's sons he should be free to do so expressly. But in the absence of such express creation of interests, it is submitted; law should not recognize the conversion of separate property into ancestral property. Properties which are originally self-acquisitions of an ancestor should not be treated as ancestral in the hands of his descendants. Once a self acquisition always a self-acquisition. Such a legal provision is essential as the complete abolition of the effects of right by birth will take a couple of generations.

Conclusion

Due to male centric society the law has evolved and gave first limited then absolute right to women. However, in reality only one in ten women is aware of the rights they are capable of exercising. It is the duty of the of the legally aware people in society to ensure that this deficiency is remedied.

References:

1. UNGA, Res. 2263 (XXII), 1597th Plen. Mtg., 22nd Session
2. THE CONSTITUTION OF INDIA, Art. 14
3. A.I.R. 1955 Mad. 623, 624
4. Stremann v. Income-Tax Commissioner, A.I.R. 1962 Mad. 26;
5. A.I.R. 1953 S.C. 495

महिला सबलीकरणात बचत गटांची भूमिका

डॉ. महादेव सदाशिव डिसले

सहाय्यक प्रध्यापक, शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय बार्शी. जि: सोलापूर

प्रस्तावना:

लोकशाहीच्या मूल्यांचे संरक्षण व संवर्धन करून समान आर्थिक व सामाजिक विकासासाठी “अल्पबचत नियोजन” या तत्वाचा स्विकार करणे गरजेचे आहे आणि तसे प्रयत्न करणे हे महत्त्वाचे आहे. भारतीय ग्रामीण भाग हा देशाच्या अर्थव्यवस्थेचा कणा व पाया असून स्वयं-सहाय्यता बचत गटाचे महत्त्व वाढत चाललेले दिसून येते. त्यादृष्टीने शासन देखील पाऊले उचलत आहेत. बचतगटाच्या माध्यमातून महिलांचा सर्वांगीण विकास होण्यासाठी व अंमलबजावणीसाठी शास्त्रीय दृष्टीकोनाद्वारे अभ्यास होणे गरजेचे आहे. ग्रामीण भागातील दारिद्र्याचे निर्मुलन करून आणि महिलांचे सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक याबाबत सबलीकरण करणे ही मुलभूत स्वरूपाची उद्दिष्ट्ये स्वयंसहाय्यता बचत गटाची आहेत. या उद्दिष्ट्यांपैकी दारिद्र्याचे निर्मुलन करणे हे फार मोठे आव्हान बचतगटासमोर आहे. परंतु तरीही त्यावर बचतगट मात करित असतांना दिसत आहेत. दारिद्र्याचे निर्मुलन केल्यावरच ख-या अर्थानेच समाजाची प्रगती होईल.

विषयाची ओळख:-

देशाची अर्थव्यवस्था अविकसीत, विकसनशील आणि विकसीत अशा कोणत्याही स्वरूपाची असली तरी प्रत्येक देशाच्या अर्थव्यवस्थेचे उद्दिष्ट आर्थिक स्वरूपाचा मोठ्या प्रमाणात विकास करणे हे असते. विकास हि प्रक्रिया दिर्घकालीन चालणारी असते. समाज जीवनात घडणा-या सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, शैक्षणिक आणि सांस्कृतिक घडामोडींवर विकास हा ख-या अर्थाने अवलंबून असतो. भारत हा शेतीप्रधान देश असून ग्रामीण भागाच्या विकासाशिवाय राष्ट्राचा विकास होऊच शकत नाही. यामुळे ग्रामीण विकास हि आर्थिक विकासाची पूर्व अट होय. ग्रामीण भागाच्या विकासात स्थानिक स्वराज्य संस्था (ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, जिल्हापरिषद) चा वाटा फार महत्त्वपूर्ण आहे. तसेच ग्रामीण विकासातील सुवर्णजयंती ग्रामस्वयंरोजगार योजनेअंतर्गत स्वयंसहाय्यता अल्पबचत गटाच्या माध्यमातून महिलांचा विकास होतो.

विषयाचे महत्त्व:-

ग्रामीण भागात स्वयंसहाय्यता अल्पबचत गटाच्या माध्यमातून समाजातील असहाय्य, दुर्बल, दारिद्र्यात जीवन जगणा-या लोकांमध्ये क्रांतीकारक स्वरूपाचा बदल होताना आढळून येत आहे. हजारो वर्षांपासून पुरुषांच्या मानसिक संस्कृतीमध्ये अडकलेली स्त्री आता हळूहळू स्वयंपूर्णरित्या आर्थिक विकासावर स्वावलंबनाने चाललेली आहे. जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात महिलांचा सहभाग वाढत आहे. आज महिला अल्पबचत गटाच्या माध्यमातून आर्थिक, सामाजिक व राजकीय दृष्टीकोनातून सक्षम होण्याचा निर्धार करित आहेत. ग्रामीण भागात अल्पबचत गटांच्या माध्यमातून जी क्रांती घडून आलेली आहे ती उल्लेखनीय आहे. तसेच वाढत चाललेली आर्थिक उलाढाल, लघुउद्योगांना मिळणारी चालना, त्यातून ग्रामीण भागात महिलांच्या हाती आलेले आर्थिक नियंत्रण त्या आधारावर त्यांच्यात झालेले सामाजिक, आर्थिक, राजकीय सबलीकरण व जनजागरण हे ग्रामीण भागाच्या विकासास गती देण्याचे महत्त्वपूर्ण कारण ठरलेले आहे.

महिला सबलीकरण

जेशे स्त्रियांची पूजा होते, त्यांचा मान-सन्मान होतो, तेशे देवदेता रममाण होतात. स्त्री मूळातच सामर्थ्यवान, राजकारणासह वेगवेगळ्या व्यावसायिक, सामाजिक क्षेत्रात अधिकारी पदावर महिलांना स्थान मिळविण्यासाठी सरकारने पावले उचलली आहेत. स्थानिक स्वराज्य संस्था ५० टक्के आरक्षण मिळाले आहे. त्याचा लाभ घेत आज सर्वच क्षेत्रात महिला आपला ठसा उमटवित आहेत. शासनाचे महिला सबलीकरणाचे धोरण त्याला कारणीभूत झाले आहे.

महिला सबलीकरण म्हणजे स्त्रियांचे अध्यात्मिक, राजनैतिक, सामाजिक किंवा आर्थिक सामर्थ्य वाढविणे यामध्ये त्यांचा स्वतःच्या क्षमतासंबंधीची त्यांचा आत्मविश्वास विकसीत करण्याच्या अधिकाराचा समावेश आहे. सबलीकरणामध्ये खालील गोष्टींचा समावेश होतो.

- १) **स्वतः निर्णय घेण्याचे सामर्थ्य**—परंपरेनुसार भारतीय स्त्रीयांना कोणत्याही बाबतीत निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य कुटूंब व्यवस्थेने दिलेले नव्हते त्यामुळे त्यांच्यात स्वतः निर्णय घेण्याच्या सामर्थ्या बाबतीत न्युनता होती. ही न्युनता भरून काढण्यासाठी सबलीकरण तंत्राचा उपयोग शासनाने केला. शिक्षणाची समान संधी व सुविधा उपलब्ध करून दिल्याने आज त्यांचे निर्णय घेण्याचे सामर्थ्य वाढले आहे.
- २) **योग्य निर्णय घेण्यासाठी माहिती आणि इतर साधने उपलब्ध असणे.**— एखाद्या विशिष्ट बाबी संदर्भात निर्णय घेण्यासाठी विविध साधनांचा आणि तंत्राचा उपयोग करावा लागतो. ही साधने (ज्ञान प्राप्तीची साधने) व तंत्रे उपलब्ध करून महिला सबलीकरणाकडे वर्तमान काळात वाटचाल सुरु आहे. म्हणूनच बँक व्यवस्थापनात श्रीमती चंदा कोचर, राजकारणात श्रीमती मीरा कुमारी, श्रीमती सोनिया गांधी, श्रीमती सुषमा स्वराज, श्रीमती सानिया मिर्झा, प्रशासनात किरण बेदी, लष्करात अबनि चतुर्वेदी यांचे नांव त्यांच्या क्षेत्रात आदराने घेतले जाते.
- ३) **निवड करण्यासाठी विस्तृत पर्याय असणे**— स्वातंत्र्यापूर्वी आपल्या आवडीची व आपणास योग्य वाटणारी बाब निवडण्यासाठी महिलांपुढे पर्याय नव्हते. सबलीकरणाच्या तंत्रात महिलांना आपली निवड करण्यासाठी विस्तृत पर्याय उपलब्ध करून दिले आहे. त्यामुळे सबलीकरणाची प्रक्रिया गतीमान झालेली आहे.
- ४) **सामूहिक निर्णय घेतांना दृढनिश्चय घेण्याची योग्यता** — सामूहिक स्वरूपाचा निर्णय घेतांना तो सर्वांच्या हिताचा व कल्याणाचा असणे आवश्यक आहे. एकदा सामूहिक निर्णय घेतल्यानंतर त्यात निर्णयासंदर्भात दृढ असणे आवश्यक आहे. ही दृढता सबलीकरणाद्वारे साध्य करणे आवश्यक आहे.
- ५) **परिवर्तन घडवून आणण्याच्या योग्यतेबाबत सकारात्मक विचारसरणी**—सामाजिक परिवर्तन हे गतीमान समाजाचे लक्षण आहे. सामाजिक परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी सकारात्मक विचारसरणी आवश्यक आहे. तेव्हाच सामाजिक परिवर्तनाद्वारे महिलांचा विकास होवू शकेल. सबलीकरण तंत्राच्याद्वारे महिलांमध्ये परिवर्तन घडवून आणण्याच्या योग्यतेबाबत सकारात्मक दृष्टिकोन निर्माण करणे आवश्यक आहे.
- ६) **वैयक्तिक वा सामूहिक सामर्थ्यामध्ये सुधारणा घडविण्याचे कौशल्य आत्मसात करण्याची योग्यता**—महिलांमध्ये असलेल्या विविध कलागुणांची व कौशल्यांची ओळख एकदा त्यांनी करून दिली की, त्या कलागुणांच्या व कौशल्यांच्या जोरावर वैयक्तिक किंवा सामूहिक सामर्थ्यामध्ये सुधारणा घडू शकते.
- ७) **लोकशाही पध्दतीने इतरांचे दृष्टिकोन बदलण्याची योग्यता** —आपल्या देशात आपण लोकशाही शासन व्यवस्था स्विकारली आहे. स्वातंत्र, समता व बंधुता या तीन तत्वांचा स्विकार आपण केला आहे. या तत्वांद्वारे महिला सबलीकरणातून महिलांना विचारांचा दृष्टिकोन बदलला जाऊ शकतो.
- ८) **अखंड आणि स्वःपुरस्कृत विकास प्रक्रिया आणि परिवर्तनात सहभाग घेणे** —महिलांना आपला विकास करावयाचा असेल तर विकास प्रक्रिया खंडीत न होऊ देता परिवर्तनात सक्रिय सहभाग मिळविणे आवश्यक आहे. हा सहभाग महिलांच्या सबलीकरणाला बळकटी देऊ शकतो.
- ९) **स्वतःची सकारात्मक प्रतिमा तयार करणे आणि नकारात्मक गोष्टींवर ताबा मिळविणे** —सबलीकरणाच्या प्रक्रियेत महिलांनी स्वतःची सकारात्मक प्रतिमा तयार करणे आवश्यक आहे. मी ही गोष्ट करू शकते माझ्यात ती क्षमता आहे असा दृष्टिकोन सकारात्मक प्रतिमा तयार करण्यास लाभादायक ठरतो.

भारतातील स्त्रिया आता शिक्षण, राजकारण, प्रसारमाध्यमे, कला आणि संस्कृती सेवा क्षेत्र, विज्ञान आणि तंत्रज्ञान असा अनेक उपक्रमांमध्ये, क्षेत्रांमध्ये सहभागी होतांना दिसतात. भारतीय संविधानाने कलम १४ नुसार सर्व भारतीय स्त्रियांना समान अधिकार दिलेला आहे. कलम १५ (१ नुसार) देश व राज्याकडून होणा—या भेदभावापासून संरक्षण केलेले आहे. कलम १६ नुसार समानसंधी दिलेली आहे. तर कलम ३९(ड) नुसार समान कामासाठी समान

वेतनाचा कायादा करण्यात आला आहे. याच बरोबर स्त्रिया व मुले यांच्यासाठी विशेष कायदे करण्याचे अधिकार कलम ३ नुसार राज्यसरकाराला देण्यात आलेले आहेत. कलम ५१(ए)(इ) नुसार स्त्रियांच्या प्रतिष्ठेला हानी पोचविणा—या प्रथा बंद करण्यात आल्या आहेत, तर कलम १२ नुसार कामाच्या ठिकाणी न्याय आणि सुरक्षित परिस्थिती आणि प्रसूतीसहाय्य देण्याची सोय करण्यात आली आहे.

भारत सरकारने वर्ष २००१ हे महिला सबलीकरणाचे वर्ष म्हणून घोषित केले होते स्त्रियांच्या सबलीकरणासाठी २००१ मध्ये राष्ट्रीय धोरण मंजूर करण्यात आले होते.

राज्य सरकारने १९८४ मध्ये महिला सबलीकरण व सक्षमीकरण धोरण जाहिर केले. या धोरणातील महत्त्वाचा भाग म्हणजे स्वयंसहाय्यता बचत गटातून महिलांना स्वावलंबी करणे, महिला स्वयंसहाय्यता बचतगट चळवळीचे आद्यप्रणेते डॉ.युनुस मुहम्मद यांनी बांग्लादेशात देशात सुरू केलेली ही चळवळ भारतात विशेषता ग्रामीणभागात यशस्वीपणे रुजली आहे. महिला स्वयंसहाय्यता बचत गट म्हणजे आर्थिक पारतंत्र्यातून आर्थिक स्वातंत्र्याकडे, परावलंबनाकडून—स्वावलंबनाकडे व स्वावलंबनाकडून प्रगतीकडे जाण्याकरिता स्वयंस्फूर्तीने, सहमतीने व एकविचाराने एकत्र येवून स्थापन केलेला गरजू महिलांचा गट.

➤ **महिला बचत गट उद्देश व रचना**
▪ **उद्देश**

- १)आर्थिक दृष्ट्या सक्षमीकरण
- २)सामाजिक बांधिलकीची जाण
- ३)व्यावहारिक जाण प्राप्त होणे.
- ४)नियमित बचतीची सवय लागणे
- ५)गरजेच्या वेळी आर्थिक मदत उपलब्ध होणे
- ६)नेतृत्व वाढीस वाव—व्यक्तिगत विकास
- ७)गाव पातळीवर सहभाग घेवून गावाचा सामाजिक विकास.

➤ **बचत गटाची रचना**

- १)एकाच गावातील/वस्तीतील काही महिलांनी एकत्र येवून बचत गटाची संकल्पना समजून घेणे.
- २)सर्व जात,धर्म,पंथ इत्यादी भेदभावाशिवाय एकत्र येणे. मागासवर्गीय महिलांना विशेषतः सामावून घ्यावे.
- ३) बचतगटात शिक्षणाची कोणतीही अट नाही. परंतू सुशिक्षित व तरुण महिला असल्यास पुढे फायदा होवू शकतो.
- ४) महिला सभासदांची संख्या कमीतकमी ७ ते ८ असावी जास्त सभासद असल्यास अधिक चांगले.
- ५) बचतगट कोणत्याही राजकीय पक्षाशी जोडला जावू नये याची विशेष काळजी घ्यावी.
- ६) बचत गटाच्या मिटींगसाठी महिलांनी कोठे एकत्र भेटावे ते ठरवावे, याबाबत त्यांचे स्वतंत्र्य असावे.
- ७) सर्वसंमतीने बचतगटाचे नाव, कार्यप्रणाली निश्चित करावी.
- ८) दर महिन्याला किती रक्कम जमा करावयाची हे ठरवावे.
- ९)बचतगटाची नियमावली ठरवावी व त्याचे सर्व सदस्यांकडून तंतोतंत पालन व्हावे.

■ बचतगटाचे फायदे

- १) महिलांचे संघटन होते व बचत आणि काटकसरीची सवय लागते.
- २) बचतगटामुळे अडीअडचणीच्या वेळेस तातडीच्या गरजा भागविण्यासाठी सावकाराकडून कर्ज घ्यावे लागत नाही. बचत गटामुळे त्वरीत व सुलभरीत्या कमी व्याजदरात कर्जपुरवठा उपलब्ध होतो.
- ३) सभासदांमध्ये परस्पर सहकार्य व विश्वास निर्माण होतो.
- ४) बचत गटामुळे महिला आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी होतात.
- ५) बचतगटाच्या माध्यमातून महिला आपले स्वतंत्र स्थान निर्माण करू शकतात.

स्थापन केलेल्या बचतगटाची नोंदणी करणे बंधनकारक नसते. मात्र नोंदणी केल्यास विविध शासकीय योजनांचा फायदा गटांना होवू शकतो. स्थानिक स्वराज्यसंस्था महिला आर्थिक विकास महामंडळे व अशासकीय संस्था बचतगटांची नोंदणी करतात.

महाराष्ट्रात महिला बचत गटांच्या माध्यमातून महिला सबलीकरणाच्या प्रक्रियेला सुरुवात झाली आहे. शासकीय धोरणात व कायदे महिला सबलीकरणासाठी प्रभावी बजावत आहेत. राजकारण, अर्थकारण समाजकारण, तंत्रविज्ञान, संशोधन इत्यादी सारख्या विविध क्षेत्रात महिलांचे प्रभावी योगदान झाले आहे. नवभारत जडणघडणीत व विकासात महिलांनी केलेल्या योगदानाला विशेषत्वाने लक्षात घेण्यास हवे.

■ संदर्भसूची:—

- १) फाडीया बी.एल. (२००८) राजनिती विज्ञान प्रतियोगिता, साहित्य प्रकाशन, आग्रा .
- २) प्रसाद निता (संपादक) — योजना, ग्रामीण आर्थिक विकासात महिला बचत गटांची भूमिका व महत्त्व डॉ. रफीक मुलानी.
- ३) रमणी यशदा (संपादक) — यशमंथन , जुलै सप्टें २००९, महाराष्ट्रातील स्वयंसहाय्यता बचतगट सद्यस्थिती — डॉ. रफीक मुलानी.
- ४) श्री. वैद्य मोहन (२००५) महिला बचत गट हस्तपुस्तिका विश्व प्रकाशन पुणे.
- ५) मुलानी एम.यु. — महिला स्वयंसहाय्यता बचत गट डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.
- ६) पाटील जगन्नाथ — (२०१२) महिला आर्थिक विकास मंडळाच्या बचत गटांची विकासात भरारी,
- ७) डॉ. जोशी श्रीनिवास — स्वयंसहाय्य चळवळ, दै. महाराष्ट्र टाइम्स दि. ०८.०३.२०१२
- ८) राजपूत धोडीराम (२०११) बचत गट (महिला सक्षमीकरणाचे प्रभावी माध्यम), .

दलित कवितेतील स्त्री

प्रा.डॉ.बिरा पारसे

सहयोगी प्राध्यापक, मराठी विभाग श्री.षिवाजी महाविद्यालय बार्शी जि.सोलापूर

दलित साहित्य व संकल्पनेविषयी आजपर्यंत खूप लिहिले गेले. त्यावर अनेक समीक्षाग्रंथही आले. अनेक सभा संमेलनातूनही या साहित्याविषयी पोटतिडकीने बोलले गेले. विविध विद्यापीठांच्या अभ्यासक्रमातूनही हा नवासाहित्यप्रवाह म्हणून षिकविला जातोय. एवढे असूनही या साहित्यप्रवाहाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोण फारसा बदलला आहे असे दिसत नाही. या साहित्याने सामाजिक बांधिलकीचे महत्व ओळखून साहित्य हे जन-जागृतीचे साधन आहे. या प्रवाहाने ध्यानात घेऊन लेखन केलेले दिसते याचे कारण दलित साहित्य आपल्या प्रेरणा प्रवृत्तीने आणि जाणिवेने नवे आहे. ते एका दुर्लक्षित समाज जीवनाचे नवे आविश्करण आहे. त्यात समाज जीवनाची अस्मिता, आत्मभान, आत्मषोध आहे.

१९७०-१९८० या दशकात दलित चळवळीने चेतना जागृतीचे मोठे कार्य केले. दलित साहित्याने चळवळीला नवी उर्जा प्राप्त करून दिली आणि तरुण पिढीत जोमदार सळसळते चैतन्य निर्माण झाले. वास्तव स्थितीच्या कोंडवाडयापासून मुक्त करण्याच्या प्रचंड परिश्रमातून दलित जीवनाला दिशा मिळाली. अक्षरं जीवनाला परिवर्तनाच्या प्रकाशात घेऊन जातात हे भान दलित साहित्यामुळे दलित चळवळीलाही प्राप्त झाले, या प्रेरणा दलित जीवनासाठी आणि चळवळीसाठी महत्त्वाच्या ठरल्या. अक्षरांचा अर्थ दलित वस्त्यातून झोपडी-झोपडीपर्यंत पोहचला आणि परिवर्तनाचे नवेयुग सुरू झाले आंबेडकरी प्रेरणा घेऊन आपले जीवनानुभव अक्षरबद्ध झाले. वाङ्मयाकडे पाहण्याची दृष्टी बदलली इथल्या प्रथा परंपरा काहीच्या सुरक्षित जगण्यासाठी आल्यामुळे आहेत. हे भान आल्यामुळे सर्वांना नकार, विद्रोह, जीवनातील ठसठसणारी वेदना आणि आपल्या अस्तित्वाचा षोध घेणारे साहित्य म्हणून दलित साहित्य हे मराठी साहित्याचे क्षेत्र व्यापक करित साकार झाले आहे.

आजपर्यंतच्या साहित्याने समाजाने ज्याला दुय्यम स्थान दिले होते. नियतिच्या हातातील बाहुले बनविले होते. याच समाजातील लेखक कवींना आपल्या अस्तित्वाची जाणीव झाल्यावर आपल्या अनुभवांना षब्दरूप दिले व त्यातून नवे आषय विशय मांडले. समस्या मांडल्या गेल्या. मग त्यांची व्यथा ही कथा झाली, वेदना ही कवितेचा विशय झाली तर अनुभव हा आत्मकथनांचा विशय बनला. या सर्व वाङ्मय प्रकारातून नवे अनुभवविष्व. नवे संवेदनाविष्व निर्माण झाले. हे व्यापक क्षेत्र लक्षात घेता दलित कवितेने मराठी कवितेला आवाहन केले आणि कविता ही मानवी जीवनाच्या भावानुभूतीचा आविश्कार असते हे ठणकावून सांगितले. तीव्र भावना उत्कट जाणिवे या नेहमीच काव्यभाशेतून प्रथम व्यक्त होतात. एकूणच मराठी कविता संत, पंत आणि तंत साहित्यात वेगवेगळ्या रूपाने आविष्कृत झाली. कधी तिचा अभंग झाला, तर कधी ती लावणी झाली तर, कधी ष्लोक रूपाने प्रकट झाली. कालांतराने तिचे केंद्र बदलले तिने अध्यात्म हे केंद्र सोडले आणि ती व्यक्तिकेंद्र बनली. केषवसुतांनी व्यक्तिकेंद्राचा अनुभव आपल्या कवितेतून व्यक्त केला मग कविता व्यक्तिजीवनाच्या भावानुभूतीचा आविश्कार करू लागली. तरी हा भावानुवाद विषिष्टांचाच होता आणि समीक्षेनेही या अनुभवाची भलावण करायची तीच केली. कारण सर्वदूर पसरलेल्या व्यापक अषा जीवनाला

डॉ.आंबेडकर यांच्या विचाराचा स्पर्ष होताच कवितेने व्यक्तिकेंद्र बदलले आणि ऊर्जाकेंद्रही बदलले. ती सर्वदूर पसरलेल्या व्यक्तीची अनुभूती असली तरी समाजाचीही अनुभूती झाली. मग दलित कविता या अनुभूतीतून जन्माला आली. म्हणून सर्वच कविता ही आत्माविश्कार असली तरी दलित कविता ही अस्तित्वाविश्कार आहे. हे ध्यानात घेऊन दलित कवींनी तळागाळातील संस्कृतीचे आकंदन नायकपदी प्रथम आणले आणि मराठी कवितेला युगप्रवर्तक वळण दिले व खरी कविता माणसांची असते ही कोंडी फोडली. ती माणूस आणि षषूमधला फरक सांगू लागली. याचे स्वरूप जाणून घेण्यासाठी १९७५ नंतरच्या काही मोजक्या दलित कवींच्या कवितेतील स्त्री आणि कवयित्रींच्या कवितेतली स्त्री रूपे पाहण्याचा हा प्रयत्न.

दलित कवींच्या कवितेतील स्त्री:

दलित कवितेतील स्त्रीचे दलितपण दुहेरी स्वरूपाचे आहे. एकतर दलित म्हणून आणि त्यातही स्त्री म्हणून स्वतःला सावरीत युगानुयुगाच्या पीडित, षोशित आणि षापित जीवन जगणाऱ्या स्त्रीच्या अंतरीक दुःखभोगाचा डोळस आविश्कार चित्रित झालेला दिसतो. दलित स्त्रीचे षोशण दोन प्रकारे होते. कुटुंबातील स्त्री म्हणून घरात

भरडली जाते आणि दलित स्त्री म्हणून समाजाकडून छळली जाते असा तिच्या दुहेरी प्रवास तारेवरील कसरतीप्रमाणे चालू असतो. अषावेळी दलित कविता स्वकीय जगाच्या वास्तवाचा षोध घेतांना अतिषय कठोरपणे आत्मपरीक्षणाला सामोरी जाते.

स्वकीय जगाच्या व्यवहारातील अंतविरोधाचे नेमके आकलन करून घेते. असे कितीतरी बहिष्कृत जाती जमातीतील स्त्रियांचे अनेक स्तर आणि प्रदेश त्या—त्या प्रदेशातील होणारे षोशण, षोशणाच्या तऱ्हा दलित कवितेने चित्रित केलेल्या आहेत. या पार्ष्वभूमीवर दलित कवितेचा विचार केला गेला नाही. हे आपल्या वाड्ःमयीन संस्कृतीचे दारिद्रय आहे. यासाठी स्त्रीचे षोशण करणाऱ्या समाज रचनेचे तिच्या मूल्यसरणीचे स्वरूप काय आहे ? धार्मिक व सामाजिक आर्थिक आणि लैंगिक अषा सर्व पातळयावर स्त्रीचे षोशण करणारी समाजरचना समजावून घेऊन स्त्रियांसाठी म.फुले यांनी स्त्री मुक्तीचा स्त्रीपुरूश समाजरचना समजावून घेऊन स्त्रियांसाठी म.फुले यांनी स्त्री मुक्तीचा स्त्रीपुरूश समानतेचा विचार मांडला आहे.

विसाव्या षतकामध्ये उदयाला आलेल्या दलित साहित्याने समूह वेदनेला षब्द दिला आणि दलित कवितेच्या हुंकाराने स्त्रीच्या लेखनीला बळ दिले आणि स्त्रीच्या आविश्काराची वाट मोकळी झाली. भारतीय समाजजीवनात समाजसुधारणेच्या चळवळी उदयाला आल्या स्त्री स्वातंत्र्य आणि हक्काचा उच्चार केला जाऊ लागला. सावित्रीबाई फुले, ताराबाई षिंदे या स्त्रीवादाच्या उद्गात्या आहेत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी १२ ऑगस्ट १९४८ साली विधि विधानाच्या पातळीवरून स्त्रीमुक्तीचा जाहिरनामा सादर केला तो म्हणजे 'हिंदू कोडबील' होय. त्यामध्ये भारतीय स्त्रीच्या उन्नयनाचे तत्वज्ञान सांगितले. हिंदू कोडबिलाच्या केंद्रस्थानी स्त्री आहे. हिंदू कोड बिलाने स्त्रीला घटस्फोटाचा अधिकार दिला, स्त्रीला दत्तक जाण्याचा अधिकार दिला. मुलीला वारस होण्याचा अधिकार दिला असे कितीतरी अधिकार भारतीय स्त्रीला हिंदूकोड बीलने दिले. क्रांतिज्योती सावित्रीबाई फुले यांनी आपल्या खास भाशाविश्कारातून स्त्रीमुक्तीचा जाहिरनामा मांडला.

''धोंडे मुले देती। नवसा पावती

लग्न का करती। नारी नर''

दगड धोंडे निर्जीव असल्यामुळे त्यांच्यापासून मुलबाळे होत नसतात. जर तसे असते तर स्त्री पुरूशांना लग्न करून येण्याची गरज निर्माण झाली नसती. याच प्रेरणेतून स्त्रीवादी आविश्काराची सुरूवात दलित साहित्याच्या प्रांतात झाली.

भारतीय पंरपेरत वैदिक वाड्ःमयात पुरूश सुक्तात माणूस जन्माचे जे सुत्र सांगितले आहे. ब्राम्हण मुखातून, क्षत्रीय बाहोतून, वैष्य माडयातून आणि षुद्र पायातून जन्माला आला. या मानवी जन्मास घालण्याच्या संदर्भात स्त्रीचा कुठेही संबध येत नाही. स्त्रीचे अस्तित्व नाकारूनच निर्मितीचे सुत्र कथन केले गेले. म्हणून जी स्त्रीची प्रतिमा निर्माण केली. त्यामध्ये तिला चौकटीबाहेर उभे करण्यात आले. लोकतत्वामध्ये देवता व्यवहारामध्ये पायाची दासी, पायाची वहाण हे जसे षरीराचा होऊ षकत नाही, असे विकृत रूप इथल्या व्यवस्थेने निर्माण केले. तिला गुलाम, दासी, भोगाची वस्तू आणि जे—जे व्यवस्थेच्या सोयीचे ते—ते म्हणजे स्त्री! अषी स्त्री प्रतिमा करण्यात आली. या सर्व भानगडीची स्त्रीवादी चिकित्सा अध्याप झालेली दिसत नाही. येथे स्त्री प्रतीमेलाच विकृत करण्यात आले. व्रतवैकल्ये, धर्मग्रंथ, श्रुती, स्मृती निर्मति यांचा विकृतपणा ठळकपणे नजरेत भरेल अषी भारतीय स्त्रीवादी समीक्षा कोणती मांडणी करते. पिढ्यानपिढयाचे दलितपण दलित पुरूशांना लाचार बनवते. इथल्या श्रेणीबध्द सरंमजाषाही व्यवस्थेने चराचरामध्ये परमेष्वर आहे. म्हणायचे आणि चोखोबाला पायरीवरच पुरायचे मग दलित स्त्री तर त्याचीही दासी मग तिचे स्थान काय असावे याही संदर्भात म्हणावी तेवढी चिकित्सा झालेली दिसत नाही.

१९७५ नंतरच्या दलित कवितेने जाणिवपूर्वक नव्या वाटा चोखाळल्यात. नव्या वाटेवरील या कवितांचा प्रवास हा जबाबदारीने झालेला दिसतो. सर्वात महत्वाची गोष्ट म्हणजे या कवितेने आकऱ्हाळपणाला गुळगुळीत प्रतिमांना सपषेल नाकारले आहे. ''भाशिक रूपांना नविन अर्थछटा प्राप्त करून देण्यासाठी रूढझालेली प्रमाणके मोडणे आवष्यक असते.(भालचंद्र नेमाडे) यांचे भान या कवितेला आहे. म्हणून भाशेच्या विविध छटा दलित कवितेत आहेत. बोली भाशेला वक्तृत्वाच्या पातळीवर नेऊन सांस्कृतिक वास्तव षुध्द केले आहे. आणि अनेक विद्रोही व्यक्तिमत्वे उभी केली आहेत. अभिनिवेश, अवाजवीपणा नाकारून स्वाभाविक रूपात दलित कवितेची भाशा झिडकारून दलित कविता यषस्वी झालेली आहे. नव्या षब्दकळांचे मोठे विष्वच या कवितेने उभे केले आहे. चिंतनगर्भता, प्रतिकात्मकता, अर्थाची अनेक व्यामिश्रता, अनेकअर्थकता मिथ्सचा वापर पारंपरीक प्रतिमांना नवे अर्थ, प्रदान करणे, प्रतिमांची मोडतोड करून नाविन्यपूर्ण अर्थासह साकार करणे, अषा अनेकविध गुण वैषिष्टयांना दलित कविता साकार झाली आहे. गुळगुळीत झालेल्या प्रतिमांना नाकारून दलित कविता नवीन अर्थासह साकार होते. हा या कवितेचा महत्वाचा विषेश म्हणून नोंदवावा लागेल.''कवी जगदीष कदम लिहितात,

'माय कषी हसायची

सारं काही सोसायची

पखालीच्या पाटीवाणी
वड्यासंग चालायची
वड्यासंग ओळखावी''

(जगदीष कदम)

दलित स्त्रीच्या डोक्यावर नेहमी ओझं आहे. कितीही कश्टांचा षीण आला असला तरी आपल्या मुलांकडे पाहून दिवसभर केलेले कश्ट विसरून ती हसते तिचे आपल्या मुलावरील प्रेम कमी होतांना दिसत नाही. कवी म्हणतो मृत्यूच्या दारात पाऊल पडेपर्यंत कश्टांची विहिर उपसणाऱ्या मायचं हसण, बोलणं, चालणं, सार-सार आठवायला लागतं आणि आतला कालवा षब्दरूप घेऊन येतो आणि माय साकार होते. यातून दलित स्त्री जीवन तिची व्यथा तिची तिचाच सुपूत्र कवी समजू षकला. परंतु येथील समाज व्यवस्था तिला नाकारते. तिची मनस्थिती चहुबाजुंनी विखुरली जाते. म्हणून दलित स्त्री ही कधी क्रांतिकारी तर कधी उपाषी मरतांना दिसते, असे कितीतरी विराट स्वरूप असलेल्या स्त्री जीवनमूल्य, तिचे विचार, तिची समाजनिश्ठा, आत्मविष्वास, नैतिकता, दारिद्र्य, विश्रामता प्रक्षोभ आणि संघर्ष याची साक्ष देतो. दलित कवितेचा विचार करता पहिल्या पिढीमध्ये नारायण सुर्वे, नामदेव ढसाळ, बाबूरगव बागूल, दया पवार, अर्जुन डांगळे, केषव मेश्राम, यषवंत मनोहर, ज.वि.पवार, भीमसेन देठे, प्रल्हाद चेंदवणकर, अरूण कांबळे असे कितीतरी कवी आपले जीवनानुभव कवितेतून व्यक्त करीत होते.

दुसऱ्या पिढीच्या दलित कवितेचे विकसित रूप साकार करण्यात प्रामुख्याने भुजंग मेश्राम 'उलगुलान', वाहरू सोनवणे 'गोधड' लोकनाथ यषवंत 'आता होऊन जाऊ द्या'. 'अरूण काळे 'सायरनचे षहर, 'दीपक त्रिभुवन- 'खोल खदानी, 'लहू कानडे 'टाचाटिभा, 'माधव सरकुडे 'मनोगत', महेंद्र भवरे- 'चिंताक्रांत मुलखाचे रुद्रन' असे कितीतरी कवी आणि त्यांची कविता पुढे आली आणि दलित कवितेच्या विकसित रुपाची जाणीव मराठी साहित्य विष्वाला करून दिली. पूर्वसुरीच्या कवितेपेक्षा अभिव्यक्तीच्या नव्या वाटा या पिढीतील कवींनी धुंडाळल्या. मराठी कवितेच्या मुख्य धारेत मध्यवर्ती स्थान मिळावे एवढे सामर्थ्य या पिढीतील कवितेत आहे.

''माझा धर्म माणसाचा माणसासाठी तळमळतो

माणसाचे दुःख पाहून, मायी सारखा कळवळतो

चिऊचा धर्म माझा पिल्यांसाठी वणवणतो

ज्यांचे गाणे चोरी गेले त्यांच्यासाठी गुणगुणतो''

माधव सरकुडे यांचा मानवतावादाचा आविश्कार पहिला म्हणजे त्यांची एक भूमिका स्पष्ट होते. मानवी मूल्यांच्या तेजाने त्यांचे व्यक्तिमत्व अधिकच प्रकाषमान होते. पोकळ पांडित्य मिरविणाऱ्या पोपटपंची बेगडी जगाचा उपहास, पोकळ षब्दांनी झाकणाऱ्या प्रवृत्तीवर प्रहार, स्त्री मुक्ती चळवळ, तिचे तत्वज्ञान आणि कृतीषिलता यावर परखडपणे भाश्य करून भारतीय समाजाच्या स्त्री जीवनातील अंतर्विरोध दलित कविता स्पष्ट करते.

१९८७ साली प्रसिध्द झालेला वाहरू सोनवणे यांचा 'गोधड' हा काव्यसंग्रह ही वेगळा जीवनानुभव सांगून जातो. 'गोधड' या षीर्शकावरून एका फाटक्या समुहजीवनाचा निर्देश होतो. गोधड ही ठिगळा ठिगळानी जोडून टाकेटाकून तयार केली जाते. ठिगळा-ठिगळांनी जोडलेले समाजजीवन गावकुसापासून हजारो मैल दूर असते. मूलभूत गरजांचीही जिथे पूर्तता होत नाही, अषा अवस्थेतीलजीवनाचे प्रतीक म्हणजेच गोधड. गोधड मधील कविता स्त्री जीवनाच्या षोशणाचा इतिहास व वर्तमान असा प्रवास करते. स्त्रीची एक वस्तू म्हणून तिचा वापर करणाऱ्या पुरुषप्रधान व्यवस्थेची देणगी म्हणजे स्त्रियांची गुलामगिरी आणि षोशण यावर कवी म्हणतो-

''नवी साडी नवी सून

सासऱ्यांच्या पाया पडते

जुनी होऊन फाटते

साडीच्या संगेसंगे आणि मग

ठिगळे लावून जगणे जिंदगीभर''

(वाहरू सोनावणे)

एका बाजूला जुन्या जुनेऱ्यात फाटत जाणारे आयुश्य अषा दुहेरी आयुश्याने तिच्या गळयाभोवती पाषातून तिची मुक्ती नाही. उलगुलान हे षीर्शक आजपर्यंत कवितेने, 'ठिणगी' पासून 'सुरंग', आणि सुरंग पासून हाकाऱ्यापर्यंत अनेक षीर्शके दिलेली आहेत 'उलगुलान' हे षीर्शक नवे आहे.

अषा कितीतरी दलित स्त्रियांच्या दुखाचा, विविध रुपांचा मनोज्ञ आविश्कार दलित कवितेतून चित्रित झालेला आहे.

यामध्ये दारिद्र्याने दुःखी झालेली स्त्री मोठया प्रमाणावर आहे.

आपल्या मुलांवर मायेची पाखर घालणारी स्त्री आहे.

समाजव्यवस्थेच्या षोशणाला बळी पडलेली आई आहे.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांविशयी अभिमान बाळगणारी स्त्री आहे.
शिक्षणांचे महत्त्व जाणणारी आषावादी स्त्री आहे.
अर्जुन डांगळे यांनी चित्रित केलेली स्त्री काचा लोखंड गोळाकरणारी आहे.
वामन निंबाळकर यांची मोळीवाली (आई)
भीमसेन देठे झाडू वाली (आई) या सर्वच स्त्रिया कश्टातून दारिद्र्याचे, शिक्षणाचे, महत्त्व जाणा-या स्त्रिया आहेत. त्याच बरोबर आपल्या मुलाला न्याय अन्यायाविरुद्ध आवाज उठविण्याचा सल्ला देतांना रविंद्र हडसनकर यांची आई म्हणते-

“आरं शिक्षण म्हणजे वाघिनीचं दुध

आरं शिक्षण न्याय, आन्याय खरे खोटे काय ते सांगते
गुलामाच पिढ्यानपिढयाच गाऱ्हाणं चव्हाटयावर टांगते.

शिक्षणाचे महत्त्व सांगतांना ही स्त्री आपला विद्रोह प्रकट करते आणि ज्ञान ही सामर्थ्याली गोष्ट आहे.
याची जाणीव आपल्या मुलांना करून देते.”

असेच सुरेंद्र नाईक यांची आई अनेक मातांचे प्रतिनिधीत्व करतांना म्हणते-

“षिकून सवरून तू मोठा हो बप्पा मोठा हो

ज्ञानाच्या मंदिरी पायरीचा गोटा हो

माझ्या काळयाषारन पाटीवर अक्षर रेशा वडायची

जात्यामध्ये दाणे नाहीत तरीही माय वडायची

डोळयामध्ये पाणी नाही तरीही माय रडायची”

दारिद्र्याचे चटके सहन करून सुध्दा आपल्या मुलाने षिकावे असे स्वप्न पाहणारी स्त्री आपला आषावाद प्रकट करते. एकूणच दलित कवींच्या कवितेतील स्त्री ही दुसऱ्याच्या षेतावर राबराब राबणारी, मोळीसाठी वणवण हिंडणारी, उन्हापावसाने सुकून गेलेली, दुःख दैन्य दारिद्र्यामध्ये बुडून गेलेली आहे तरी देखील मुलांवर प्रेम करणारी, त्यांच्या शिक्षणाची काळजी घेणारी अर्धपोटी राहणारी, प्रसंगी बंडखोर विद्रोही रुप धारण करणारी आहे.

दलित कवीयत्रींच्या कवितेतील स्त्री

आंबेडकरी विचारांच्या तत्वज्ञानातून ‘मला काहीतरी सांगायचे आहे.’ या जाणिवेतून दलित लेखक कवी लिहून तसेच मला ही बरेच सांगता येण्यासारखे आहे व ते मी सांगणारच या भूमिकेतून दलित कवियत्री आपला जीवनानुभव कवितेतून मांडू लागल्या त्यामध्ये-

हिरा बनसोडे, प्रज्ञा लोखंडे, ज्योती लांजेवार, सुगंधा षेडे, कुसुम पावडे, मीना गजभिये, सुरेखा भगत, संध्या रंगारी, माया वासनिक, कुसुम आलाम, ज्योत्सना चांदगुडे, कुंदा गायकवाड, प्रतिभा राजानंद अषा कित्तीतरी कवियत्रीचे दलित कवितेत मोठे योगदान आहे.

युगायुगापासून जिच्या अस्तित्वाची कोडी करून जिचे माणूस म्हणून जगण्याचे हक्क नाकारण्यात आले अषा भारतीय समाज जीवनातील स्त्रीदुःखाचे हुंदके आपला व्यापकपट आणि विस्तीर्ण क्षेत्र घेऊन दलित कवितेत चित्रित झाले आहे. एकदा दुःखाने षरीर गोंदून घेतले की मरेपर्यंत ही दुःखाची हिरवट खून कायम राहते ती षरीराचा अंत होईपर्यंत दुःखाच्या आणि यातनांच्या बाजारात विकली गेलेली ही स्त्री दलित कवियत्रींच्या कवितेचा विशय आहे. म्हणून तिचे जीवनमूल्य वेगळे आहे आणि कश्ट हेच तिची षक्ती असते.

महाडच्या चवदार तळे सत्याग्रहात डॉ.आंबेडकरांच्या अस्पृष्य स्त्रीमध्ये क्रांती घडवून आणली. स्त्रियांचे आचारविचार बदलू लागले. त्या चळवळीमध्ये भाग घेऊ लागल्या, सभा संमेलानामध्ये विविध विशयावर बोलू लागल्या हाच संदर्भ हिरा बनसोडे आंबेडकरी विचार प्रणालीषी जोडून काव्य लेखन करतात.

“असे कसे डोहाळे जगावेगळे

काय हवस झालाय या जीवांकुराला?

डोहाळे कडक होत चालले तिच्या सभोवार

प्रष्ण वलयंकित होत चालले

एकदमच तिला महाडच्या पेटत्या पाण्याची अनिवार तहान लागली.

पुणे कराराने तळमळून उठली

तिच्या मनात झटकून वीज लकाकली

ती हरखून गेली धुदावून गेली

सुर्यनक्षी रुजत होती डोहाळे तेजाळत भिजत होते”

(हिरा बनसोडे)

दलित कवयित्रीच्या कवितेतील हे अनोखे अनुभव विष्व आहे. इथं गर्भवतीचे सर्व संदर्भ गळून पडतात. गर्भवतीच्या रूपाला नवे अर्थबंध लगडतात. नव्या अर्थाचा स्तर प्राप्त होतो आणि गर्भवती समग्र स्त्री जमातीच्या प्रातिनिधिक रूपात साकार होते. तिला लागलेले वेध नवजात बालकाच्या जन्माचे नसून नवजात व्यवस्था जन्माला येण्याचे असतात. अषी समताधिष्ठित नवसमाज रचना जन्माला यावी. अषा प्रकारची अपेक्षा व्यक्त करणारीचे दलित स्त्री 'डोहाळ्या' ला वेगळ्या रूपात साकार करून सामाजिक आत्मभानांचा प्रत्यय आणून देते!

एकूणच आपल्या हुदक्यांना वाट मोकळी करून देणे हा या कवितेचा स्वभाव नसून नव्या ओढीने गतीमान होऊ पाहणारी नव्या युगाचे संगीत होऊन संघर्शाच्या मैदानात अंधार नश्ट करण्यासाठी तयार झालेली स्त्री आहे.

आठरा विष्व दारिद्र्यात खितपत पडलेल्या स्त्री दुखाचा प्रत्यय दलित कवयित्रीच्या कवितेतून येतो. प्रत्येक अवयवांची उध्दस्तता अटळ असते. षरीराचा षरीराच्या अवयवांचा प्रवास जन्मतःच सुरु होतो. जन्मल्यापासून मृत्यूच्या दुःखाची साथ सोबत करीत षाशिक स्त्रीपणाचे एक जीवंत चित्र सुरेखा भगत यांच्या कवितेतून साकार होते आणि यातनामय घराच्या नव्या प्रदेशात घेऊन जाते. परंतु आज भोगालयातील षोभेची वस्तू म्हणून तिच्याकडे पाहिले जाते.

“काचेची वस्तू म्हणून की काय
काचेच्या बांगड्याचं तिच्यावर बंधन आलं
काच घरातल्या मॉडेल सारखं राहणं आलं
पण आपण काच नाही हे तिला कळून चुकलं”

काचेच्या बाहेर पहायला लागल्यापासून कवयित्रीच्या मनातील माणूसपण जागे होते आणि आपल्या अस्तित्वाचे भान येते. तेव्हा आपण प्रदर्शनातील षोभेची वस्तू नाही हे ती बाणेदारपणे भोगलये सजविणा—या व्यवस्थेला ठणकावून सांगते एका अर्थाने स्त्रीत्वाने पुरुशत्वावर केलेली ही मात नव्या जगाचे आणि जगण्याचे आष्वासन देणारी आहे. आत्मषोधातून अस्मितेतून बदलासाठी सज्ज झालेले हे स्त्रीमन एकाकी घडलेले नसते. तर त्यासाठी बुध्द फुले आंबेडकर हे महापुरुश त्या—त्या काळाच्या पार्ष्वभूमीवर जन्माला यावे लागतात.तसा हा आंबेडकरी स्त्री चळवळीचा प्रवास रमाबाई आंबेडकर, राधाबाई कांबळे, जाईबाई चौधरी, तुळसाबाई बनसोडे, सुलोचना डोंगरे, सीताबाई गायकवाड, मुक्ता सर्वगोड, षांताबाई भालेराव, षांताबाई दानी, मुक्ताबाई कांबळे, बेबी कांबळे इथपासून ते आजच्या दलित कवयित्रीपर्यंत सुरु आहे. त्यामुळे दलित कवितेला निष्चित भवितव्य आहे. यात तिळमात्र षंका नाही.

संदर्भ सूची :

१. 'अस्मितादर्ष' दिवाळी अंक १९९२, पृ.६
२. 'सुगावा' डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर प्रेरणा विषेशांक १९९३.
३. 'निळी पहाट' रा.ग.जाधव
४. 'आंबेडकरीवादी वाडमयीन जाणीवांची अक्षरसाक्ष' डॉ.योगेंद्र मेश्राम.
५. 'दलित कवितेतील हिंदुत्व'—मोतीराम कटारे
६. 'दलित कविता'—म.सु.पाटील
७. 'दलित कविता'—एक दर्षन—डॉ.ललिता कुंभोजकर
८. 'विद्रोही कविता' संपा.प्रा.केशव मेश्राम
९. 'आंबेडकरवादी मराठी साहित्य'—प्रा.यषवंत मनोहर.
१०. 'दलित विद्रोह'अर्जुन डांगळे
११. 'दलित साहित्य : प्रवाह आणि प्रतिक्रिया'—संपा.गो.म.कुलकर्णी.

महिला सबलीकरणाची दिशा: सद्यस्थिती

प्रा. विजयश्री विठ्ठल गवळी
मराठी विभाग श्री शिवाजी महाविद्यालय, बार्शी जि. सोलापूर

महिला सबलीकरण हे महिलांच्या बाबतीत वैयक्तिक स्वरूपात आणि सार्वजनिक स्वरूपाचे मानले जाते. सामान्यपणे विचार करताना महिलांना आत्मनिर्भर आणि स्वयंपूर्ण बनवण्यासाठी सर्वोत्तरी विविध स्वरूपाची मदत करणे आणि शैक्षणिक संस्था निर्माण करून देणे होय. वैयक्तिक स्वरूपात सबलीकरणाचा विचार करता महिलांचे सामाजिक जीवनातील स्थान हे सामाजिकदृष्ट्या, आर्थिकदृष्ट्या आणि कुटुंबातील विविध जबाबदाऱ्या व निर्णयांच्या दृष्टीने उंचावणे.

पुरातन काळात भारतात महिलांना पुरुशांबरोबरचे स्थान होते. याषिवाय स्त्रियांना आपला वर निवडण्याचे आणि शिक्षणाचे पूर्ण स्वातंत्र्य होते. पातंजली आणि कातयान यांच्या मते स्त्रिया या वैदिक काळात सुशिक्षित होत्या. मात्र इसवी सन पूर्व ५०० वर्षापूर्वीपासून स्त्रियांचा सामाजिक, आर्थिक दर्जा घटत गेला आहे. मोगल कालखंड, ख्रिस्त कालखंडात तो अधिकच घटत गेला. मनुस्मृती कालखंडात तर स्त्रियांवर अधिकच अन्याय आणि अत्याचार होवू लागले होते.

भारताचा विचार करता पुरातन काळात सुध्दा भारतीय स्त्रिया राजकारण, शिक्षण, साहित्य, धर्म इ. बाबतीत पुढारलेल्या होत्या. त्यात प्रामुख्याने रजिया सुलतान, गोंडाची राणी दुर्गावती यांनी राज्यकारभार सांभाळला होता. याषिवाय चांदबीबी, नुरजहाँ (१५९०), राजमाता जिजाऊ, राणी चन्नम्मा, राणी लक्ष्मीबाई इ. भक्तीमार्गात मीराबाई, आक्का महादेवी, जनाबाई इ. या सर्व स्त्रियांनी आपापले जीवन सामाजिक न्याय प्रस्थापित करणेसाठी पुरुश व महिलांना समान दर्जा प्राप्त करून देणेसाठी व्यतीत केले आहे. तरीही आज आधुनिक वैज्ञानिक युगातील आणि ज्ञानाच्या युगात वावरणारी स्त्री भयमुक्त नाही. विविध प्रकारची दडपणे, ताण —तणाव, अन्याय, अत्याचारास ती सामोरे जात आहे.

स्त्रियांच्या सबलीकरणासाठी भारतात स्वातंत्र्योत्तर काळात खास प्रयत्न केले आहेत. घटनेच्या माध्यमातून महिलांना खास संरक्षण देण्यात आले आहे. जसे कलम १४ अन्वये महिला समानता कलम १५(१) अन्वये भेदभाव न करणे, कलम १६ अन्वये समान संधी, कलम १९ (डी) अन्वये समान कामास समान वेतन, कलम १५ (अ) अन्वये मुलांना व स्त्रियांना खास तरतुदी कलम ५१ (ए) (इ) अन्वये महिलांची प्रतिष्ठा अबाधीत राखणे, कलम ४२ अन्वये कामाच्या ठिकाणाची सुरक्षितता आणि बाळंतपणातील मदत इ. मार्गांनी महिलांना संरक्षण देवून त्यांना सक्षम करण्याचा प्रयत्न केला गेला आहे.

याचबरोबर प्रत्येक पंचवार्षिक योजनामध्ये महिलांच्या सबलीकरणासाठी खास प्रयत्न केले आहेत. प्रथम पंचवार्षिक योजनेत स्त्रियांच्या विकासासाठी केंद्रीय सामाजिक बोर्ड ; ळैढ्द १९५३ मध्ये स्थापन केले. बोर्डच्या माध्यमातून स्त्रिया आणि मुले यांच्यासाठी खास कार्यक्रम राबवले जातात. दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेत महिला व बाल कल्याण कार्यक्रम पूर्ववत सुरू ठेवून महिला शिक्षण, आरोग्य, बालसंगोपन आणि विकास यास प्राधान्य दिले. सहाव्या पंचवार्षिक योजनेत पूर्वीचे सर्व कार्यक्रम सुरू ठेवून विकासाच्या मुख्य प्रवाहात स्त्रियांना सहभागी करून घेण्यासाठी लाभार्थीधिश्टीत योजना ठमदमपिबपंतल व्पमदजमक ैबीमउम ; ळैढ्द सुरू करण्यात आली. या योजनेप्रमाणे विविध प्रकारचे कौषल्य प्राप्त करणेसाठी शिक्षण व प्रशिक्षण देण्यावर भर देण्यात आला की जेणेकरून महिलांना कौषल्याच्या व बिगर कौषल्याच्या कामाची संधी प्राप्त होईल. आठव्या पंचवार्षिक योजनेत मानवी संसाधन निर्मितीवर भर देण्यात आला. त्यामुळे स्त्रियांना विकासाच्या प्रक्रियेत समान पातळीवर निर्णय घेण्याचे लाभ देण्यात आले. नवव्या पंचवार्षिक योजनेत स्त्रियांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देण्यासाठी स्त्री शिक्षण व प्रशिक्षण यावर भर देण्यात आला. त्यामुळे घरात आणि घराच्या बाहेर स्त्रिया पुरुशांच्या बरोबरीने सक्षमपणे काम करू लागल्या आहेत. त्यासाठी प्रत्येक राज्यांनी वउमद व्वउचवदमदज च्चंद स्वीकारून विविध योजनांच्या माध्यमातून ३०: निधी स्त्रियांच्या विकासासाठी उपलब्ध करून दिला आहे. दहाव्या पंचवार्षिक योजनेत व अकराव्या पंचवार्षिक योजनेत राजकीय, सामाजिक व आर्थिकदृष्ट्या स्त्रियांची स्पष्ट ओळख होण्यासाठी विविध महिला विकास प्रकल्प आणि योजना यावर भर देण्यात आला आहे.

विविध पंचवार्षिक योजनांमधून स्त्रियांच्या विकासासाठी खास प्रयत्न झाल्याने आज महिलांचा सामाजिक, आर्थिक स्तर उंचावला आहे.

१) शिक्षणाच्या दृष्टीने सबलीकरण :

साक्षरता हे एक असे षस्त्र आहे की ज्यामुळे दारिद्र्य आणि बेकारी दूर करता येते व सामाजिक आणि आर्थिक स्तर उंचावतो. महिलांच्या बाबतीत नवव्या आणि दहाव्या पंचवार्षिक योजनांपासून सर्व शिक्षा अभियान सर्व जिल्हयातून सुरू केल्याने महिलांची साक्षरता उंचावली आहे. १९५१ मध्ये केवळ ८.८६: महिला साक्षर होत्या. १९८१ मध्ये २९.५७: पर्यंत हे प्रमाण वाढले तर २०११ मध्ये ६५.४६:पर्यंत पोहोचले. शिक्षणासाठी मुलींना खास शिश्यवृत्त्या, मोफत गणवेश, पुस्तके व वहया याषिवाय दुपारचे जेवण उपलब्ध झाले. त्यामुळे ग्रामीण भागात साक्षरता वाढण्यास मदत झाली आहे. साक्षरतेमुळे बाल विवाहासही मर्यादा पडल्या आहेत. स्त्रियांच्या साक्षरतेमुळे ६ वर्षांपुढील मुलींची षाळेत जाण्याची मनोवृत्ती वाढली आहे. तरीही युनिसेफच्या (२००९) च्या अहवाला नुसार ४७: स्त्रियांचे विवाह १८ वर्षांच्या आतमध्ये होतात. तर जगातील एकूण बालविवाहापैकी ४०: बालविवाह भारतात होतात. त्यामुळे आजही महिलांचे सक्षमीकरण परीपूर्ण आहे असे म्हणता येणार नाही. राश्ट्रीय गुन्हे अन्वेषण विभागाच्या मते भारतात लोकसंख्या वाढीच्या दरापेक्षा महिलांवर होणारे अत्याचाराचे प्रमाण जास्त आहे. १९९७ च्या अहवालाप्रमाणे भारतात प्रती वर्षा कमीत कमी ५००० महिलांचा मृत्यू हा हुंड्याच्या कारणांनी होतो. तर मानवी विकास अहवाल (१९९७) न्छक्क नुसार ८८: गर्भवती महिला अर्नमियाच्या षिकार होतात. थोडक्यात षिक्षणाने जाणीव जागृती होते, परंतु आजही १०० : स्त्रियांत साक्षरता नसल्याने त्यांचे परीपूर्ण सबलीकरण झाले नाही.

२) सामाजिक सुरक्षिततेच्या दृष्टीने महिला सबलीकरण :-

सुवर्णजयंती ग्रामस्वयंरोजगार योजना ;ऴैल्द्व . १ एप्रिल १९९९ पासून ही योजना सुरू करण्यात आली. या योजने अंतर्गत महिला स्वयंसहाय्य बचत गट राबवून महिलांना स्वयंरोजगार उपलब्ध करून दिला जातो. त्यात ५०: एस.सी. आणि एस.टी. लोकांसाठी व ४०: महिलांसाठी आरक्षण असते. २००९-१० मध्ये ११.६५ लाख तर २०१०-११ मध्ये १२. ८१ लाख असे एकूण गट होते. पैकी ८.५० लाख (६६.३३ :) महिलांचे स्वयं सहाय्यता बचत गट होते. या बचत गटामुळे महिलांचे आर्थिक आणि सामाजिकदृश्टया सबलीकरण घडून आले आहे. त्यामुळे कुटुंबातही त्यांचा मान -सन्मान केला जातो.

राश्ट्रीय सामाजिक मदत योजना ;ऴैल्द्व ही योजना १५ ऑगस्ट १९९५ पासून सुरू करण्यात आली. या योजने अंतर्गत वृध्दापकाळ पेन्शन योजना ;छवऴैद्वए राश्ट्रीय बाळंतपण मदत योजना ;छडऴैद्वए इंदिरा गांधी राश्ट्रीय विधवा पेन्शन योजना ;ऴळऴैद्व अंतर्गत निराधार, वृध्द महिलांना मदतीचा आधार देवून त्यांना सबल करण्याचा प्रयत्न केला जात आहे.

३) राजकीयदृश्टया सबलीकरण :-

भारतीय लोकषाही ही जगातील सर्वात मोठी लोकषाही व्यवस्था आहे. मात्र एकूण राजकारणातील महिलांचा वाटा अत्यंत कमी आहे. भारतात १९५२ मध्ये लोकसभेतील महिलांचा सहभाग एकूण जागापैकी केवळ ४.४१ : होता तो २००४ मध्ये ८.०१ पर्यंत वाढला आहे. तर राज्यसभेतील एकूण जागापैकी महिलांचा सहभागही कमीच आहे. १९५२ मध्ये ७.३१ तर २००६ मध्ये ९.९२: होता. मात्र अफ्रिकन देशात उदा. रवांडा ५६.७ , साऊथ आफ्रिका मध्ये ४४.५ : महिलांचा सहभाग हा पार्लमेंटमध्ये आहे. १९९२ मध्ये ७३ च्या व ७४ व्या घटनादुरूस्तीने स्त्रियांना पंचायत राज व्यवस्थेत ३३ : राखीव जागा मिळाल्याने ग्रामीण भागात आणि षहरी भागातही महिलांचा स्थानिक स्वराज्य संस्थामधील सहभाग वाढत आहे. त्यामुळे महिलांचा सामाजिक दर्जा उंचावला असून ग्रामीण विकासाच्या विविध योजना त्या सक्षमपणे राबवत आहेत.

४) आरोग्यदृश्टया महिला सबलीकरण :-

आर्थिक, सामाजिक व राजकीय विकासाबरोबर महिलांचे आरोग्यसुध्दा सुधारले आहे. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात बाळंतपणातील माता मृत्यू प्रमाण मोठया प्रमाणात घटले आहे. याषिवाय सरासरी आर्युमान, साक्षरता वाढ आणि रोजगारातील वाटा यात वाढ घडून आल्याने आपोआप आरोग्य सुधारले आहे. सरासरी विवाहाच्या वयाची वर्षे ही १९.५ पर्यंत वाढली आहेत. लिंग प्रमाणात वाढ घडून आली आहे. २००१ मध्ये स्त्रियांचे प्रमाण प्रती १००० पुरूषांमागे ९३३ होते ते २०११ मध्ये ९४० झाले. याचा अर्थ स्त्रिकाडे पाहण्याचा दृश्टीकोन बदलतोय. स्त्रियांचे साक्षरता सुध्दा ७४.४: पर्यंत वाढली आहे. त्यामुळे आरोग्याची काळजी त्या स्वतः घेत आहेत. त्यामुळे लसीकरणाचे विविध मात्रा घेण्याचे प्रमाण सुध्दा वाढले आहे. १९९८-९९ मध्ये ४२: स्त्रियांना लसीकरण केले होते तर २००५-२००६ मध्ये हे प्रमाण ४४: पर्यंत वाढले आहे. कुटुंब आरोग्य पाहणी क.३ च्या नुसार दवाखान्यात प्रसुती होण्याचे प्रमाण ४१: पर्यंत ग्रामीण भागात वाढले आहे. तर षहरी भागात ५८ ते ५९:पर्यंत आहे. विविध

प्रकारच्या आरोग्य सेवा सुविधामुळे जन्म देण्याचे प्रमाण सरासरी ३.४ बालकांवरून २ बालकांपर्यंत आले आहे. याचा अर्थ स्त्रिया आपल्या आरोग्याची काळजी घेण्याविषयी जागरूक झाल्या आहेत.

५) महिलांच्या रोजगारातील वाढता सहभाग :-

पुरातन काळापासून महिलांचा शेती क्षेत्राशी जवळचा संबंध आहे. जमीन मषागतीपासून मळणीपर्यंतची सर्व कामे महिला पुरुशांच्या बरोबर करतात. शेती आणि पूरक क्षेत्रात ८९.५: महिला कार्यरत आहेत. तर ५५ ते ६६: स्त्रियांचा प्रत्यक्ष शेती उत्पादनात सहभाग आहे तर १९९१ च्या जागतिक बँक अहवालानुसार ९४: स्त्रियांना रोजगार भारतात डेअरीमधून उपलब्ध होतो. सॉफ्टवेअर इंडस्ट्रीजमध्ये आज स्त्रिया अग्रभागी आहेत. जवळपास ३०: स्त्रिया या क्षेत्रात काम करतात. सरकारी क्षेत्रातील स्त्रियांचे रोजगारातील प्रमाण वाढत आहे. एकूण सरकारी नोकरीमध्ये १९८१ मध्ये केवळ ११: प्रमाण होते. ते २००४ मध्ये १८.५: पर्यंत वाढले आहे. असंघटीत क्षेत्रातील महिलांचा सहभागसुध्दा वाढत आहे.

महिलांचे सबलीकरण हे आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक, राजकीय, आरोग्य इ. दृष्टीने होत असले तरी आजही महिलांचा सर्वांगीण विकास झाला नाही. त्यांना पूर्ण वैचारिक निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य नाही. त्यांच्यावर मानसिक, सामाजिक, आर्थिक अन्याय, अत्याचार कुटुंबाकडून, समाजाकडून होतच आहेत.

सारांश :-

मानवी जीवनात स्त्रियांस अनन्य साधारण महत्त्व आहे. आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक दृष्ट्या स्त्री ही विविध विकास कामांच्या प्रक्रियेत सहभागी होत असते. भारत सरकारने स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात स्त्रियांच्या सबलीकरणासाठी विविध उपाय योजना केल्या आहेत. त्यामुळेच १९५१ मध्ये स्त्रियांची साक्षरता केवळ ८.८६: होती. ती २०११ मध्ये ६५.४६: पर्यंत वाढली आहे. तर एकूण रोजगारीतील सहभागसुध्दा वाढला आहे. तो १९.७:१९८१ मध्ये होता तो २५.७: पर्यंत २००१ मध्ये झाला तर आज ३२.७: ग्रामीण भागात आहे. एकूणच सर्वांगीण प्रगती होत असताना स्त्रियांचे प्रती १००० पुरुशामागचे प्रमाणसुध्दा वाढले आहे. ते ९४० झाले आहे. तरीही बाळंतपणातील मृत्यू कमी झाले नाहीत. तसेच जवळपास ५२.२: गर्भवती स्त्रिया अनेमियाचे बळी आहेत. बाळंतपणातील मातामृत्यू प्रमाण सुध्दा अधिक आहे. याषिवाय स्त्रिया जरी सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्रात मोठया संख्येने कार्यरत असल्या तरी त्यांची संख्या अजून वाढणे गरजेचे आहे. महिलांचे १००: सबलीकरण करावयाचे असल्यास १९९५ मध्ये बिर्जिंग येथे झालेल्या कॉन्फरन्समधील तरतुदीची अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे. स्त्रियांमधील स्वयंप्रेरणा आणि आत्मविश्वास वाढवला पाहिजे, महिलांमध्ये आरोग्य, सकस आहार, जन्म घालण्याचा अधिकार, कायद्याचे ज्ञान इ. मध्ये जागरूकता करणे आवश्यक आहे. महिलांची कुटुंबातील आणि समाजातील भुमिका व जबाबदारी यात बदल करावयास हवा. स्त्रियांचे सामाजिक रूढी, चालीरीती, अंध:श्रध्दा, बालविवाह, हुंडा इ.बदल त्याचे मत बदलले पाहिजे, कुटुंबामध्ये स्त्रियांना निर्णय प्रक्रीयेत हक्क मिळाला पाहिजे. याषिवाय स्वयं सहाय्यता बचत गटाप्रमाणे महिलांचे विविध स्तरावर संघटन व्हावे त्याचबरोबर त्यांचे घराच्या बाहेर ही आर्थिक विकासात ओळख निर्माण व्हावयास हवी. अशा काही गोष्टी घडल्यास सहजपणे स्त्रियांचे सर्व स्तरावर सबलीकरण घडून येईल.

संदर्भ :-

१. टपेपवद २०२० दृ जीम च्त्वपिसम वी जीम म्चवूमतमकू वउमदण

२. जंजने वी वउमद पद प्दकपं रू च्त्वइसमडे दक ब्दबमतदेए ब्ददजमत वितै जनकल वी वबपमजल दक मबनसंतपेउए दंजंबतत्रए डनउईप दृ ५५

३. वउमद म्चवूमतउमदज पद प्दकपं दृ डपसमेजवदम दक बीससमदहमेए इल क्तण तंमो वीदकतंए न्दपअमतेपजल वी स्नबादवूण

४. जंजपेजपवे वी वउमद पद प्दकपं दृ २०१० छंजपवदंस प्देजपजनजपवद वी चनइसपब ब्व. वचमतंजपवद दक वीपसक कमअमसवचउमदजए छमू कमसीप. १६ण

५. ज्मदजी थपअम ल्मतं च्स्दं दृ वीचजमत २ वउमद दक वीपसकतमदए चच २२९. २३७ण

महिला सबलीकरण: वास्तव आणि काळाची गरज

श्रीमती सारिका कल्याण विधाते
एम.ए. राज्यषास्त्र, रा. ब. नारायणराव बोरावके कॉलेज, श्रीरामपूर

गोशवारा

१. समाजपरत्वे, देशपरत्वे स्त्रीयांचे स्थान आणि भूमिका बदललेल्या दिसून येतात, याला त्या—त्या समाज व देशाच्या रूढी, परंपरा, मूल्ये, आदर्श, मानदंड, जबाबदार असतात. त्याचाच परिपाक म्हणून संपूर्ण जगाचा विचार करता स्त्री—पुरुशांच्या स्थान व दर्जामध्ये विविधता आढळून येते. प्रस्तुत, संशोधन लेखामध्ये महिला सबलीकरण यासंदर्भात विचार मांडण्यात आलेले आहे. त्यासाठी, वर्णनात्मक व चिंतनात्मक पध्दती वापरण्यात आलेली आहे. प्रस्तुत लेखात विचार मांडताना संदर्भग्रंथ, इंटरनेट, मासिके, साप्ताहिके व वर्तमान पत्रे या दुय्यम माहिती स्रोतांचा आधार घेण्यात आलेला आहे.सतत महिला सबलीकरणासंदर्भात अनेक व्यासपीठांवर चर्चा होताना दिसते. मुळात नेमके महिला सबलीकरण झाले असे म्हणायचे हा मुळात कळीचा मुद्दा आहे.महिला सबलीकरण म्हणजे मानवी व्यवहाराच्या सर्वच पातळीवर स्त्रीयांना पुरुशांच्या बरोबरीने संधी उपलब्ध करून देणे अपेक्षित आहे. महिलांना पुरुशांच्या बरोबरीने कौटुंबिक, सामाजिक, आर्थिक, राजकिय, धार्मिक स्तरातून समान संधी, स्थान व अधिकार देवून महिला सबलीकरण करणे शक्य आहे.महिलांच्या संदर्भात भारतात स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्यतोर काळात विविध योजनांची अंमलबजावणी करून महिला सबलीकरण करण्याचे यशस्वी प्रयत्न झाले.स्त्री—पुरुष समानता, शिक्षण, आरोग्य, आर्थिक सुरक्षितता यांसारख्या मार्गांचा वापर करून महिला सबलीकरण शक्य आहे.

➤ प्रस्तावना ;पद्जतवकनबजपवदद्ध

प्रत्येक यशस्वी पुरुशांच्या मागे स्त्रीच्या असण्याची नितांत गरज असते असे म्हटले जाते. असे असले तरी समाजपरत्वे, देशपरत्वे स्त्रीयांचे स्थान आणि भूमिका बदललेल्यादिसून येतात, याला त्या—त्या समाज व देशाच्या रूढी, परंपरा, मूल्ये, आदर्श, मानदंड, जबाबदार असतात कारण, आपली संस्कृती आपल्या आचार—विचारांवर प्रभुत्व गाजवत असते. म्हणजेच, आपले वागणे, बोलणे, राहणीमान, विधी यावर संस्कृतीचा अंमल दिसतो. त्याचाच परिपाक म्हणून संपूर्ण जगाचा विचार करता स्त्री—पुरुशांच्या स्थान व दर्जामध्ये विविधता आढळून येते. अनादी कालाच्या स्त्रीयांच्या इतिहासात डोकावून पाहिल्यास आपल्या लक्षात येते की स्त्रीयांच्या बाबतीत नाण्याच्या दोन बाजू आढळून येतात. एक म्हणजे स्त्रीयांविशयी असणारा समाजाचा सकारात्मक, उदारमतवादी दृष्टिकोन तर दुसऱ्या बाजूस स्त्रीयांविशयी असणारा समाजाचा कमालीचा नकारात्मक आणि उदासिन दृष्टिकोन होय. प्रस्तुत, संशोधन लेखामध्ये महिला सबलीकरण यासंदर्भात विचार मांडण्यात आलेले आहे. आजच्या परिस्थितीत महिला सबलीकरण होणे काळाची गरज आहे.

➤ संशोधनाची उद्दिष्टये;व्हरमबजपअमे व जिम त्मेमंतबीद्ध

१. महिला सबलीकरणाचा अर्थ समजून घेणे.
२. भारताच्या संदर्भात महिला सबलीकरण वास्तव आणि काळाची गरज कधी ते जाणून घेणे.
३. महिला सबलीकरणाचे मार्ग जाणून घेणे.

➤ **संशोधन पध्दती ; त्मेमंतबी डमजीवकवसवहलद्ध**

प्रस्तुत संशोधन लेखामध्ये महिला सबलीकरण समाज्याच्या व पर्यायाने कोणत्याही देशाच्या प्रगतीचा व कल्याणाचा महत्त्वाचा टप्पा असतो याबाबत चिंतनात्मक विचार मांडण्यात आलेले आहेत. त्यासाठी, वर्णनात्मक व चिंतनात्मक पध्दती वापरण्यात आलेली आहे. प्रस्तुत लेखात विचार मांडताना संदर्भग्रंथ, इंटरनेट, मासिके, साप्ताहिके व वर्तमान पत्रे या दुय्यम माहिती स्रोतांचा आधार घेण्यात आलेला आहे.

उद्दिष्ट क्र. १ : महिला सबलीकरणाचा अर्थ समजून घेणे.

सर्वत्र आणि सतत महिला सबलीकरणसंदर्भात अनेक व्यासपीठांवर चर्चा होताना दिसते. मुळात नेमके महिला सबलीकरण झाले असे म्हणायचे हा मुळात कळीचा मुद्दा आहे. केवळ स्त्री-पुरुश समानता आणली म्हणून महिला सबलीकरण होणार नाही. कारण, महिला सबलीकरणाचा अर्थ स्त्री-पुरुश समानता इतका मर्यादीत आणि संकुचित नाही. ज्यावेळेस महिला सबलीकरण याचा आपण व्यापक अर्थाने व उदार मानसिकतेने विचार करेल त्याच वेळी महिला सबलीकरणास सुरवात होईल. त्यासाठी तमाम स्त्री-पुरुश, समाज, संस्कृती यांनी बदलाची मानसिकता ठेवणे गरजेचे आहे.

महिला सबलीकरण म्हणजे मानवी व्यवहाराच्या सर्वच पातळीवर स्त्रीयांना पुरुशांच्या बरोबरीने संधी उपलब्ध करून देणे अपेक्षित आहे. याचाच अर्थ महिलांना पुरुशांच्या बरोबरीत सत्तास्थान, त्यांना निर्णय प्रक्रिया यामध्ये सामावून घेणे अपेक्षित आहे. त्याचप्रमाणे कोणत्याही कौटुंबिक, सामाजिक, धार्मिक, राजकिय, आर्थिक, सांस्कृतिक, जीवनात पुरुशांइतकेच स्त्रीयांचे स्थान महत्त्वाचे असणे म्हणजे महिला सबलीकरण झाले असे म्हणता येईल. त्यामुळे, महिला सबलीकरण व्हायचे असेल तर केवळ त्याबाबत प्रत्येक स्तरावर स्त्रीयांना संधी देवून त्यांना पुरुशांच्या बरोबरीने आणणे अपेक्षित आहे.

उद्दिष्ट क्र. २ : भारताच्या संदर्भात महिला सबलीकरण वास्तव आणि काळाची गरज कधी ते जाणून घेणे.

खरे तर कौटुंबिक, सामाजिक, राजकिय, धार्मिक, आर्थिक, सांस्कृतिक जीवनात स्त्री-पुरुश समानता आणणे आज काळाची गरज आहे. प्रत्येक देशाच्या राज्यघटनेत सर्व समान आणि कायदयाचे राज्य असावे याचा नक्की उल्लेख असतो व्यक्तीचे राज्य ज्या देशात असते त्या ठिकाणी असमानता आणि आराजकता आसल्याषिवाय राहत नाही याला इतिहास साक्ष आहे.

अनादी काळाचा स्त्रीयांचा इतिहास हेच सांगतो की, कौटुंबिक, सामाजिक, राजकिय, आर्थिक, सांस्कृतिक जीवनात स्त्रीयांना दुय्यम स्थान दिले जायचे. स्त्रीयांच्या कर्तृत्वाचे स्थान चूल आणि मूल इतकेच मर्यादित होते. स्त्रीयांना केवळ कुटुंबिनी समजले जायचे. त्यांना कोणत्याही निर्णय प्रक्रियेत विष्वासात घेतले जायचे नाही. तसेच कोणतेही मानाचे किंवा सत्तेचे स्थान स्त्रीयांना दिले जात नव्हते. त्यामुळे, स्त्रीया विकासापासून वंचित राहिल्या. समस्या केवळ स्त्रीयांचा विकास झाला नाही एवढाच मर्यादित नाही तर कोणत्याही समाजाचा अगर देशाचा विकास व प्रगती व्हायची असेल तर कायदयासमोर सर्व नागरीक समान असणे नितांत गरजेचे असते. त्यामुळे, ज्या-ज्या समाजात, देशात स्त्री-पुरुश असमानता होती त्या-त्या समाजाची व देशाच्या विकास व प्रगती सर्वच स्तरावर रखडली गेली. त्यामुळे व्यक्तीपेक्षा कायदयाचे समान

नागरिकत्वाचे राज्य असणे सर्वच स्तरावर वाटू लागले आणि महिला सबलीकरण संकल्पना सर्वत्र जोर धरू लागली.

खरे तर महिला सबलीकरण ही आजची मोहिम नाही. अगदी सर्वच देशात गरजेनुसार ज्या विविध कांत्या, बंड, चळवळी झाल्या त्यातून महिलांच्या कल्याणासाठी विविध कायदे, योजना, संधी निर्माण केल्या गेल्या हा त्या—त्या परिस्थितीत महिला सबलीकरणाचाच प्रयत्न होता. भारताचा विचार करता स्वातंत्र्यपूर्व आणि स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात स्त्रीयांच्या कल्याणासाठी व स्त्री—पुरुष समानता आणण्यासाठी जे विविध प्रयत्न झाले आणि त्याची फलश्रुती म्हणून जे विविध कायदे, योजना आल्या हा महिला सबलीकरणाचाच भाग आहे. भारतामध्ये स्वातंत्र्यपूर्व काळात सतीबंदी, हिंदू विधवा पुनर्विवाह कायदा, बालविवाह प्रतिबंधक कायदा, बहुपत्नी प्रतिबंधक कायदा, इंडियन पिनल कोड कायद्यातील सुधारणा असे व यासारखे विविध स्त्रीयांच्या सुरक्षितता, प्रगती, कल्याण यासाठी कायदे अंमलात आणले गेले. याचा प्रमुख हेतू स्त्रीयांना पुरूशांच्या समान आणणे व समाजाची प्रगती करणे हाच होता. ज्याप्रमाणे भारतामध्ये स्वातंत्र्यापूर्व काळात स्त्रीयांच्या कल्याणासाठी विविध कायदे व योजना निर्माण केल्या तसेच स्वातंत्र्योत्तर काळातही

मोठ्या प्रमाणात स्त्रीयांच्या कल्याणासंदर्भात विविध कायदे व योजना निर्माण करून त्याची प्रभावी अंमलबजावणी करण्यात आली. समाजात स्त्रीयांची प्रतिष्ठा व सन्मान वाढवा म्हणून विविध कायदे व योजना निर्माण करण्यात आल्या. त्यामध्ये, वारसा हक्क अधिनियम— १९८०, बालविवाह प्रतिबंधक कायदा — १९५४, नोंदणी विवाह कायदा— १९५४, वेध्याव्यवसाय विरोधी कायदा — १९५६, दत्तक पालकत्व कायदा — १९५६, व्दिभार्या प्रतिबंधक कायदा — १९५५, घटस्फोट कायदा '१९५५, पोटगी कायदा — १९५६, हुंप्रतिबंधक कायदा — १९६१ व १९८४, बलात्कार विरोधी कायदा — १९८०, अनैतिक व्यापार कायदा — १९८६, कौटुंबिक हिंसाचारापासून स्त्रीयांचे रक्षण कायदा — २००५, असे व यासारखे अनेक कायदे निर्माण करून त्याची प्रभावी अंमलबजावणी करण्यात येत आहे. त्याचप्रमाणे, स्त्रीयांच्या हक्क, आरोग्य, संरक्षण यासाठी राज्य महिला आयोग व राश्ट्रीय महिला आयोग निर्माण करण्यात आलेला आहे तसेच, महिलांच्या विकास व कल्याणासाठी राज्य व केंद्र स्तरावरून विविध योजना राबविल्या जातात. त्यामध्ये काही योजना केवळ महिलांच्या सबलीकरणासाठी अंमलात आणल्या गेल्या आहेत. वन स्टॉप सेंटर स्कीम, महिला मदतकेंद्र योजना, इंद्रधनुश्य योजना, बालिका समृद्धी योजना, नवसंजविनी योजना, आषा स्वयंसेविका केंद्र, बेटी बचाओ—बेटी पढाओ योजना, प्रधानमंत्री उज्वला योजना, एकात्मिक बालविकास योजना, जननी सुरक्षा योजना, नारी षक्ती पुरस्कार, देवदासी निर्वाह अनुदान, मातृत्व अनुदान योजना, महिला बचत गट, राश्ट्रीय महिला कोश, स्वधारगृह, स्त्री षक्ती पुरस्कार, महात्मा गांधी राश्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना, आदिवासी महिला सषक्तीकरण योजना, प्रियदर्शिनी उज्वला योजना या व यासारख्या अनेक योजनांची निर्माती व प्रभावी अंमलबजावणी केली जाते.

थोडक्यात, समाज परिवर्तनशील असतो. स्त्रीयांच्या संदर्भातील अनादी कालाचा नकारात्मक दृष्टिकोन नश्ट होवून सकारात्मक दृष्टिकोन निर्माण होणे अपेक्षित होते. सदय स्थितीत समाज देश यांची प्रगती व्हायची असेल तर स्त्रीयांना पुरूशांच्या बरोबरीने आणून त्यांना प्रषिक्षित क्षमताधिश्टीत बनविण्यासाठी विविध कायदे व योजनाची मदत नक्कीच होते.

उद्दिष्ट क्र. ३ : महिला सबलीकरणाचे मार्ग जाणून घेणे.

समाज परिवर्तनशील असतो त्यामुळे, समाजात व समाजमनात बदल घडविणे शक्य असते. त्यामुळे, देशाच्या प्रगतीसाठी आवश्यक असणारी बाब म्हणजे महिला सक्षमीकरण होय

महिला सबलीकरण करणे एका दिवसात जरी शक्य नसले तरी खालील मार्गाचा किंवा उपाय योजनांचा आधार घेतल्यास महिला सबलीकरण करणे शक्य होईल व समाज मनात बदल घडवून महिलांसंदर्भात सकारात्मक दृष्टिकोन निर्माण करता येईल.

➤ **स्त्री-पुरुष समानता:**

कोणत्याही देशाच्या सविधानाने त्या देशात रहिवास करणाऱ्या लोकांना नागरिकत्व बहाल केलेले असते. अनेक बाबतीत उपेक्षित झालेल्या लोकांचे कल्याण करून त्यांची प्रगती करणे संविधानाने शक्य असते. त्यामुळे, ज्या देशात व्यक्ती शिवाय कायद्याचे राज्य असते तेथे समानता आणणे शक्य असते. त्यामुळे, स्त्री-पुरुष समानता आणून महिलांची प्रगती करणे शक्य आहे. पण, केवळ समानता आहे म्हणून चालणार नाही. तर समानता आणण्यासाठी विशेष प्रयत्न होणे गरजेचे असते. कारण, समानता याचा ज्यांना कौटुंबिक, सामाजिक, राजकीय, आर्थिक जीवनात समानता, स्थान महत्त्व मिळाले नाही त्यांना विशेष संधी देवून त्यांच्या विशेष प्राविण्य, समता आणावयाची असेल तर प्रथम स्त्रीयांना विशेष संधी व लाभ देवून त्यांना पुरुषांच्या बरोबरीने आणावे लागेल. कारण, त्यांना समान अधिकाराबरोबरच समान संधी द्याव्या लागतील मग, खऱ्या अर्थाने स्त्री-पुरुष समानता येवून महिला सबलीकरण होईल.

➤ **शिक्षणाच्या संधी:**

भारतामध्ये तर स्त्रीयांसाठी शिक्षणाची दारे कायमची बंद होती. परंतु, समाजसुधारक महात्मा जोतिबा फुले व त्यांच्या पत्नी सावित्रीबाई फुले यांनी स्त्रीयांच्या शिक्षणासाठी पहिले पाऊल टाकले व समाजात स्त्रीयांना शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून दिली. महिला सक्षमिकरणाचा एक प्रभावी मार्ग म्हणून शिक्षणाचा विचार करता येईल. कारण, पूर्वी समाजात स्त्रीयांना शिक्षण घेवू दिले जात नव्हते तर समाजात अनेक अंधश्रद्धा ठाण मांडून बसल्या होत्या. त्यामुळे, आज स्त्रीयांना अत्यंत दर्जेदार व कौशल्याधिष्ठित शिक्षण उपलब्ध झाले आहे. शिक्षण हक्क कायदा-२००९ मध्ये आल्याने सर्वांना शिक्षणाचा हक्क मिळाला त्याचा फार मोठा प्रभाव महिला सक्षमिकरणावर झाला. त्यामुळे, मुलींची शिक्षणातील संख्या वाढून गळतीचे प्रमाण कमी झाले. महिलांच्या शिक्षणासंदर्भात जर प्रत्येक व्यक्तीने प्रयत्न केले व महिलांचे उच्च शिक्षणातील प्रमाण वाढविले स्त्रीया कौशल्याधिष्ठित होईल देशाच्या प्रगतीत हातभार लागेल शासन स्तरावरून महिलांच्या शिक्षणासाठी ज्याप्रमाणे प्रयत्न होतात. तसेच प्रत्येक कुटुंब, समाज, स्तरातून महिलांच्या शिक्षणासाठी आग्रह धरणे अगत्याचे आहे.

➤ **महिलांचे आरोग्य :**

महिला सक्षमीकरणाचा मार्ग म्हणून आरोग्याचा विचार करणे अगत्याचे आहे. सर्वच ठिकाणी आरोग्याच्या प्रभावी व दर्जेदार सुविधा देणे जरी कठिण असले तरी अशक्य मात्र नक्कीच नाही. स्त्रीयांच्या संदर्भात असणारे आरोग्याचे प्रश्न अत्यंत ज्वलंत व गंभीर असेच आहेत. त्यामध्ये मातामृत्यु, कुपोषण, क्षय, कॅन्सर, हिमोग्लोबीन, निम्न किंवा उच्च रक्तदाब या व यासारख्या गंभीर समस्यांमुळे स्त्रीयांच्या आरोग्यावर विपरित परिणाम होतात. त्यामुळे, स्त्रीयांचे आर्यमान घटते. म्हणून, महिलांच्या आरोग्यासंदर्भात शासन, समाज, सामाजिक संस्था यासारख्या स्तरावरून प्रभावी प्रयत्न होणे गरजेचे आहे. गर्भवती महिला, प्रसूत महिला, मजूर महिला, यांना प्रामुख्याने सकस आहार, औषधे व आत्याधुनिक साधने उपलब्ध होणे गरजेचे आहे.

➤ **आर्थिक सक्षमता :**

महिलांना आर्थिक सक्षम बनविणे महिला सबलीकरणाचा उत्तम व प्रभाव मार्ग आहे. कारण, विधवा, घटस्पोटीत, अविवाहित महिलांबरोबर इतर अनेक महिलांचे आर्थिक सुरक्षेचे प्रश्न आहेत. महिलांच्या आर्थिक सुरक्षेसाठी शासन स्तरावरून जसे की, महात्मा गांधी शहरी ग्रामीण रोजगार हमी योजना व यासारख्या तत्सम योजना आहेत की ज्याद्वारे महिलांना आर्थिक सक्षमता प्राप्त झाली आहे. असे असले तरी महिलांच्या आर्थिक सक्षमतेचे प्रश्न मोठ्या प्रमाणात आहेत. त्यामुळे, गृहिणी म्हणून असणाऱ्या महिलांना बेरोजगाराला सामोरे जावे लागते. त्यासाठी, विविध लघुउद्योग, नोकरी याद्वारे शासन स्तरावरून महिलांना मोठ्या प्रमाणात रोजगाराच संधी उपलब्ध झाल्यास आर्थिक सक्षमता येवू शकते.

➤ **उपयोजन :**

प्रस्तुत संशोधन लेख महिला सबलीकरण या संदर्भात आहे. कोणत्याही देशाच्या प्रगतीसाठी महिला सक्षम असणे व समानता असणे नितांत गरजेचे असते. प्रस्तुत, संशोधनातून महिला सबलीकरण म्हणजे नेमके काय करायला पाहिजे यावर प्रकाश टाकण्यात आलेला आहे. त्यामुळे, महिला सबलीकरणाची संकल्पना समजून येण्यास जनमानसांना मदत होईल. त्याचप्रमाणे, या संशोधनातून भारत व महाराष्ट्रातून म्हणजेच केंद्र आणि राज्य पातळीवरून महिला सबलीकरणासाठी झालेल्या प्रयत्नांची व त्याच्या परिणामांची माहिती मिळण्यास मदत होईल. तसेच, महिला सबलीकरणाचे मार्ग समजण्यास मदत होईल. त्यामुळे, प्रस्तुत संशोधन, विद्यार्थी, शिक्षक, समाज, शासन, संशोधक यांना उपयुक्त ठरू शकते.

➤ **भाकित :**

२. महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने कौटुंबिक, सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, धार्मिक स्तरातून समान संधी, स्थान व अधिकार देवून महिला सबलीकरण करणे शक्य आहे.
३. महिलांच्या संदर्भात भारतात स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्यत्तोर काळात विविध योजनांची अंमलबजावणी करून महिला सबलीकरण करण्याचे यशस्वी प्रयत्न झाले.
४. स्त्री-पुरुष समानता, शिक्षण, आरोग्य, आर्थिक सुरक्षितता यांसारख्या मार्गांचा वापर करून महिला सबलीकरण शक्य आहे.

➤ **संदर्भ ग्रंथ :**

१. योजना — अंक—२, सप्टेंबर —२०१६, पृष्ठ ५ ते ५०.
२. स.मा. गर्गे. (२०००). सुगम राज्यशास्त्र सिध्दांत आणि विचार, अनिरुध्द पब्लिशिंग हाऊस, पुणे.
३. प्रा. व्ही.डी. आवारी आणि इतर. (२०१३). राज्यशास्त्र (आधुनिक राजकीय विचारप्रणाली) सक्सेस पब्लिकेशन्स, पुणे.
४. डॉ. वि.मा. बाचल आणि र.घ. वराडकर (राज्यशास्त्र पेपर —१) निराली प्रकाशन, पुणे.
५. राज्यशास्त्र: सेट/नेट पेपर—३, प्रगती बुक्स, पुणे.
६. राज्यशास्त्र: सेट/नेट पेपर—२, प्रगती बुक्स, पुणे.

मानवी हक्क आणि महिलांचा विकास

सुनिल कल्याण विधाते

एम. ए., राज्यषास्त्र, रा. ब. नारायणराव बोरावके कॉलेज, श्रीरामपूर

गोषवारा

मानव समाजशील प्राणी आहे. समाजात जीवन जगताना व्यक्तीला अनेक कर्तव्ये बजावावी लागतात. त्याचबरोबर व्यक्तीला काही हक्कांची गरज असते. कारण, मानवी हक्क व्यक्तीच्या सुखी समाधानी जीवनाचा, प्रगतीचा, व्यक्तीमत्त्वाचा कणा असतात. व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासात मानवी हक्कांना महत्त्व असते. म्हणून अमेरिकेतील सॅन फ्रान्सिस्को येथील २५ एप्रिल १९४५ ते २६ जून १९४५ च्या परिषदेत मानवी हक्कांची तरतूद करण्यात आली. प्रस्तुत, संशोधनात महिलांच्या विकासात मानवी हक्कांची भूमिका विशद करण्यात आलेली आहे.

➤ प्रस्तावना ; प्दजतवकनबजपवदद्ध रू

मानव हा समाजशील व समाजप्रिय प्राणी आहे. मानव कोणत्याही परिस्थितीत एकटा राहूच शकत नाही हे आपणास मानवाच्या अनादी कालाच्या इतिहासावरून लक्षात येते. म्हणून, मानव जंगलात राहत असतानाही समूहाने राहत असे. मानवाच्या एकत्र राहण्याच्या प्रवृत्तीतून समाजाची निर्मिती झाली. समाज म्हटले की, निती-नियम, चालीरीती, रूढी परंपरा येतातच, मानवाला, समाजात राहत असताना त्या समाजाची नैतिक बंधने पाळावीच लागतात. व्यक्तीला तिच्या इच्छेप्रमाणे स्वैराचारी जीवन जगता येत नाही. कारण व्यक्ती जर इच्छेप्रमाणे जीवन जगू लागली तर समाजात मनमानी, अनागोंदी अराजकता निर्माण होईल.

व्यक्तीला समाजात जीवन जगत असताना समाजिक बंधने जरी पाळावी लागत असली तरी तिच्या विकासासाठी समाजाने निसर्गाने तिला काही हक्क दिलेले आहेत. जेणे करून व्यक्ती तिच्या हक्कांचा उपयोग करून तिचा व पर्यायाने कुटुंब, समाज, राष्ट्र यांचा विकास साधू शकेल.

➤ संशोधनाची उद्दिष्ट्ये ; ळरमबजपअमे वी जेम त्मेमंतबीद्ध रू

१. व्यक्ती विकासात मानवी हक्कांचे महत्त्व समजून घेणे.
२. मानवी हक्कांची संकल्पना समजून घेणे.
३. मानवी हक्कांची तरतूद अभ्यासणे.
४. मानवी हक्कांचे महिलांच्या विकासातील महत्त्व जाणणे.

➤ संशोधन पध्दती ; त्मेमंतबी डमजीवकवसवहलद्ध

व्यक्तीला समाजात जीवन जगत असताना समाजिक बंधने जरी पाळावी लागत असली तरी तिच्या विकासासाठी समाजाने निसर्गाने तिला काही हक्क दिलेले आहेत. याबाबत चिंतनात्मक विचार प्रस्तुत संशोधनात मांडण्यात आलेले आहेत. त्यासाठी, वर्णनात्मक व चिंतनात्मक पध्दती वापरण्यात आलेली आहे. प्रस्तुत लेखात विचार मांडताना संदर्भग्रंथ, इंटरनेट, मासिके, साप्ताहिके व वर्तमान पत्रे या दुय्यम माहिती स्रोतांचा आधार घेण्यात आलेला आहे.

उद्दिष्ट क. १ : व्यक्ती विकासात मानवी हक्कांचे महत्त्व समजून घेणे.

➤ मानवी हक्क आणि विकास ;भ्रुंड त्पहीजे – ऒेवद क्मअमसवचउमदजद्वरू

विसाव्या शतकात मानवी हक्क या संकल्पनेने सर्व जगभर जोर धरला. संयुक्त राष्ट्र संघाच्या निर्मितीच्या सनदेमध्ये मानवी हक्क या संकल्पनेला न्याय देण्यात आला. कारण, व्यक्तीचा विकास साधावयाचा असेल तर तिला काही हक्क मिळणे गरजेचे असते. कारण, निसर्गाने व्यक्तीला काही हक्क प्रदान केलेले आहेत. त्या हक्कांच्या वापरांतून व्यक्ती विकास करते म्हणून मानवी हक्क व्यक्तीमत्त्वाचा कणा असतात. मानवी हक्क व्यक्तीच्या जगण्याला उभारी व गती देतात. व्यक्तीचे जीवन उल्लासित करण्यासाठी, विकास करण्यासाठी मानवी हक्क महत्त्वाचे असतात. हक्कांशिवाय व्यक्तीच्या जीवनाला अर्थ असणार नाही. कारण, हक्कांची निर्मिती व्यक्तीच्या समाजाच्या विकासाच्या गरजेतून होते.

उद्दिष्ट क्र. २ : मानवी हक्कांची संकल्पना समजून घेणे.

- प्रा. एच.जे. लास्की यांच्या मते, “हक्क म्हणजे सामाजिक जीवनाची अशी परिस्थिती होय की, ज्याशिवाय व्यक्तीला सामान्यतः स्वतःचा सर्वांगीण विकास करून घेणे शक्य होत नाही.”
- टी. एच. ग्रीन यांच्या मते, “मानवाच्या आंतरिक विकासासाठी आवश्यक असलेली बाह्य परिस्थिती म्हणजे हक्क होय, तसेच मानवी जागृती स्वातंत्र्याची मागणी करते, स्वातंत्र्यासाठी हक्कांची गरज असते आणि हक्कांच्या रक्षणासाठी राज्य आवश्यक असते.”

वरील व्याख्या वरून व्यक्तीच्या सर्वांगीण व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी हक्कांची नितांत गरज असते हे लक्षात येते.

उद्दिष्ट क्र. ३ : मानवी हक्काची तरतूद अभ्यासणे.

२५ एप्रिल १९४५ ते २६ जून १९४५ या कालावधीत संयुक्त राष्ट्रसंघाची स्थापना करण्यासाठी अमेरिकेत सॅन फ्रान्सिस्को येथे परिषद आयोजित करण्यात आलेली होती. या परिषदेत जगभरातून ५० देशांनी सहभाग घेतला होता. यामध्ये २५ जून १९४५ रोजी सर्वानुमते संयुक्त राष्ट्र संघाची स्थापना करण्यात आली. त्यामध्ये १११ कलमांपैकी, कलम १,१३, ५५, ५६,६२, ७३, ७५ मध्ये मानवी हक्कांचा व त्यासंदर्भातील स्पष्टिकरणाचा समावेश करण्यात आलेला आहे.

उद्दिष्ट क्र. ४ : मानवी हक्कांचे महिलांच्या विकासातील महत्व जाणणे.

➤ मानवी हक्क आणि महिलांचा विकास ;भ्रुंड त्पहीजे – वउमद क्मअमसवचउमदजद्वरू

अनादी काळाच्या स्त्रियांच्या समाजातील स्थानाचा, दर्जाचा इतिहास आपणास माहितच आहे. महिलांना समाजाने दुय्यम स्थान दिलेले होते. चूल आणि मूल इतकेच महिलांचे कार्यक्षेत्र मर्यादित होते. स्त्री आणि पुरुष यांना समानतेने वागविले जात नव्हते नेहमीच समाजाने पुरुषांना उजवे स्थान दिलेले होते. संसारात देखील पतीला पत्नीच्या तुलनेत महत्त्वाचे स्थान होते. स्त्रीयांना नेहमीच अनेक संधीपासून वंचित ठेवले जाई त्यामुळे महिलांचा पुरुषांच्या तुलनेत विकास कमी झाला होता असे त्यामुळे काही गोष्टींच्या बाबतीत महिला नक्कीच मागे पडत गेल्या.

महिलांचा दुय्यम दर्जा नष्ट करून महिलांचा विकास साधण्यासाठी मानवी हक्काचा हातभार लागतो. कारण महिला विकास आणि मानवी हक्क यांचा नजीकचा संबंध आहे. महिलांना समाजात अनेक हक्क दिले नव्हते. महिलांच्या मागासलेपणाचे खरे कारण म्हणजे समाजाने अनेक हक्कांपासून त्यांना वंचित केले होते. त्यामुळे महिलांचा विकास साधण्याच्या उद्देशाने मानवी

हक्कांचा उपयोग होतो. कारण मानवी हक्कामुळे पुरूषांच्या बरोबरीने अनेक संधी महिलांना मिळाल्या. त्यामुळे स्त्रीया आज आपणास अनेक क्षेत्रात पुरूषांच्या बरोबरीने त्याहीपेक्षा पुरूषांपेक्षा काही क्षेत्रात सरस दिसून येतात. आज महिलांच्या झालेल्या आणि होत असलेला विकासाचे सर्वोत्तम श्रेय मानवी हक्कांना जाते. कारण, मानवी हक्कांच्या सनदेमध्ये स्त्रीयांबाबत अनेक योजना व महत्वाच निर्णय घेण्यात आले. मानवी हक्कांच्या मुळे आज जगभर महिलांच्या विकासाच्या प्रगतीच्या अनेक योजना तयार केल्या गेल्या व महिलाबरोबर होत असणाऱ्या अन्यायावर पायबंद घालण्यात आला.

मानवी हक्कांच्या संदर्भात संयुक्त राष्ट्रसंघाने पुढाकार घेतला. संयुक्त राष्ट्र संघाच्या प्रयत्नातून व विचारातून मानवी हक्क पर्यायाने महिलांच्या हक्कांसंदर्भात विचार पुढे आला. त्यातून महिलांच्या विकासासंदर्भात अनेक बाबतीत योजना तयार केल्या गेल्या की, स्त्री पुरूष समानता तत्व व त्यांची अंमल बजावणी महिलांच्या समस्या दूर करण्यासाठी महिला आयोगाची स्थापना महिलांबाबत दुजाभाव न करणे, महिलांच्या उत्तम आरोग्यासाठी विवाहाचे योग्य वय निश्चिती, पुरूषांच्या बरोबरीने सर्व हक्क स्त्रीयांना देणे, महिलांच्या विकासासाठी महिला विकास निधीची स्थापना, महिलांच्या विकासासाठी जागतिक स्तरावर महिला परिषदांचे आयोजन वगैरे.

एकंदर मानवी हक्कामुळे स्त्रीयांच्या रखडलेल्या विकासाला चालना मिळाली. आज सर्वच देशांमध्ये महिलांच्या विकासासाठी विविध योजनांचे आयोजन केले जाते. महिलांना पुरूषांच्या बरोबरीचे स्थान दिल्याने त्यांच्या विकासाला गती मिळाली थोडक्यात, स्त्रीयांच्या सर्वांगीण विकासात मानवी हक्कांची भूमिका व महत्त्व अनन्य साधारण आहे.

➤ निष्कर्ष ;त्मेनसजद्धरू

१. व्यक्तीचा विकास साधावयाचा असेल तर तिला काही हक्क मिळणे गरजेचे असते. त्या हक्कांच्या वापरातून व्यक्ती विकास करते म्हणून मानवी हक्क व्यक्तीमत्त्वाचा कणा असतात.
२. हक्क म्हणजे सामाजिक जीवनाची अशी परिस्थिती होय की, ज्याशिवाय व्यक्तीला सामान्यतः स्वतःचा सर्वांगीण विकास करून घेणे शक्य होत नाही. मानवी हक्क हे व्यक्तीच्या विकासाचा कणा आहे. मानवाच्या सर्वांगीण विकासात मानवी हक्क महत्त्वाची भूमिका बजावतात.
३. २५ जून १९४५ रोजी सर्वानुमते संयुक्त राष्ट्र संघाची स्थापना करण्यात आली. त्यामध्ये १११ कलमापैकी, कलम १,१३, ५५, ५६,६२, ७३, ७५ मध्ये मानवी हक्कांचा व त्यासंदर्भातील स्पष्टिकरणाचा समावेश करण्यात आलेला आहे.
४. महिलांच्या विकासात मानवी हक्क महत्त्वाची भूमिका बजावतात.एकंदर मानवी हक्कामुळे स्त्रीयांच्या रखडलेल्या विकासाला चालना मिळाली. आज सर्वच देशांमध्ये महिलांच्या विकासासाठी विविध योजनांचे आयोजन केले जाते. महिलांना पुरूषांच्या बरोबरीचे स्थान दिल्याने त्यांच्या विकासाला गती मिळाली थोडक्यात, स्त्रीयांच्या सर्वांगीण विकासात मानवी हक्कांची भूमिका व महत्त्व अनन्य साधारण आहे.

➤ संदर्भ सूची :त्ममितमदबमे

१. प्रा. व्ही.बी. पाटील मानवी हक्क, के—सागर पब्लिकेशन, पुणे २०१०.
२. सामान्य अध्ययन — राज्यसेवा मुख्य परिक्षा तुकाराम जाधव, युनिक अॅकॅडमी, पुणे.
३. प्रा. व्ही.बी. पाटील— मानवी संसाधन विकास के—सागर पब्लिकेशन, पुणे.
४. योजना — अंक—२, सप्टेंबर —२०१६, पृष्ठ ५ ते ५०.

५. स.मा. गर्गे. (२०००). सुगम राज्यशास्त्र सिध्दांत आणि विचार, अनिरूद्ध पब्लिशिंग हाऊस, पुणे.
६. प्रा. व्ही.डी. आवारी आणि इतर. (२०१३). राज्यशास्त्र (आधुनिक राजकीय विचारप्रणाली) सक्सेस पब्लिकेशन्स, पुणे.
७. डॉ. वि.मा. बाचल आणि र.घ. वराडकर (राज्यशास्त्र पेपर —१) निराली प्रकाशन, पुणे.
८. राज्यशास्त्र: सेट/नेट पेपर—३, प्रगती बुक्स, पुणे.
९. राज्यशास्त्र: सेट/नेट पेपर—२, प्रगती बुक्स, पुणे.

‘स्वसंरक्षण हेच आरक्षण’ रुजवणूकीसाठी विविध उपक्रमांचे प्रशिक्षण—एक अभ्यास

डॉ.राठोड लाजवंती ईश्वरलाल,
सहाय्यक प्राध्यापक, शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, बार्शी

प्रस्तावना

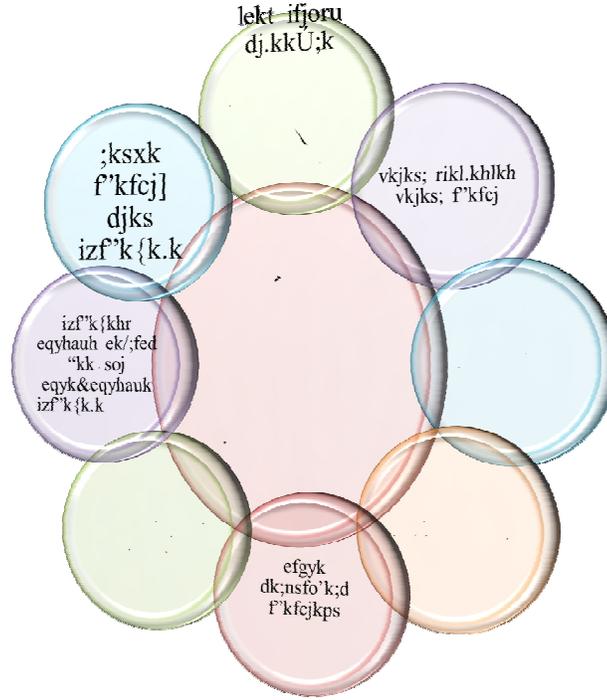
आज आपण पाहत आहोत की, ले वाचवा लेक शिकवा यासाठी घासन अनेक प्रयत्न करीत आहे. हमसे है जमाना—जमानेसे हम कम नही असे उद्गार स्त्रियांच्या तोंडून निघतात. जे क्षेत्रात कोणीही पोहचू शकत नाही त्या क्षेत्रात स्त्रिया पोहचताना आपणाला दिसत आहेत. आपल्या भारत देशाचा विचार केला तर भारत एक माता म्हणून संबोधले जाते. दुसऱ्या कोणत्याच देशाला मातेच्या नावाने गौरविले जात नाही. तरीही आपल्या भारत देशातील महाराष्ट्रात कोपर्डीसारखे प्रकरण घडताना आपणाला दिसत आहे. या गोष्टीला आळा घालणार कोण? हा मोठा प्रश्न आपल्या समोर उभा आहे. एकीकडी समाज कल्पना चावला, किरण बेदी, इंदिरा गांधी, सिंधुताई सपकाळ या सारख्या स्त्रियांच्या कर्तृत्वाचे कौतुक करताना आपणाला दिसत आहे तर दुसरीकडे नराधामांच्या हिंसाचाराला बळी पडलेल्या महिलांना वाळीत टाकले जात आहे. या सर्व गोष्टी लोकांच्या लक्षात येतात परंतु हे सत्य आपणाला लपवून चालणार नाही की आजकालच्या नवविवाहित स्त्रिया देखील पहिला मुलगा हवा असा हट्ट करताना आपणाला दिसत आहे. याच सर्वांचा विचार करूनच संशोधिकेने स्व संरक्षणासाठी विविध उपक्रमांचा उहापोह या ठिकाणी केला आहे. मुलींनी स्वतः संरक्षण तर केलेच पाहिजे त्याच बरोबर आपल्यासोबत असणाऱ्या मैत्रिणीचीही कशी मदत करतील याचा विचार करून संशोधिकेने मुलींची मानसिकता बदलण्याचा एक छोटासा प्रयत्न म्हणून सदर संशोधन हाती घेतले आहे.

संशोधनाची गरज व महत्त्व

१. सदर संशोधनामुळे मुलींच्यामध्ये सकारात्मक बदल घडून आणण्यासाठी प्रस्तुत संशोधनाची गरज आहे.
२. मुलींनी स्वतः बरोबर मुलांना देखील आपले विचार पटवून देण्यासाठी प्रस्तुत संशोधनाची गरज आहे.
३. मुलींना समाजपरिवर्तन करणाऱ्या स्त्रियांचे आत्मचरित्र वाचण्यास प्रवृत्त करण्यासाठी प्रस्तुत संशोधन महत्त्वपूर्ण ठरणार आहे.
४. समाजपरिवर्तन करणाऱ्या स्त्रियांच्या आत्मचरित्राच्या वाचनानंतर स्वतः त्या विचारांचे अनुकरण करण्याचा प्रयत्न करण्यासाठी प्रस्तुत संशोधन महत्त्वपूर्ण आहे.
५. आपल्या आसपासच्या महिलांना स्वतःच्या जन्माचे महत्त्व पटवून देण्यासाठी प्रस्तुत संशोधन महत्त्वाचे आहे.
६. मुलींच्या प्रगतीसाठी कार्य करणाऱ्या महिलांच्या कार्याचा आढावा घेण्यासाठी प्रस्तुत संशोधन महत्त्वाचे आहे.
७. मुलींना स्व संरक्षणाचे धडे देण्यासाठी प्रस्तुत संशोधनाची गरज आहे.
८. मुलींना महिलाविशयक कायद्याचे ज्ञान प्राप्त होण्यासाठी सदर संशोधनासाठी गरज आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे

१. मुलींना स्व संरक्षणासाठी कराटे प्रशिक्षणाचे आयोजन करणे.
२. मुलींच्या आरोग्याची काळजी घेण्यासाठी शिबिराचे आयोजन करणे.
३. मुलींच्या समाजपरिवर्तन करणाऱ्या महिलांच्या कार्यावर आधारित निबंध स्पर्धांचे आयोजन करणे.
४. लेक वाचवा—लेक शिकवा यावर आधारित रांगोळी स्पर्धांचे आयोजन करणे.
५. माध्यमिक स्तरावरील मुलामुलींना उपक्रमात सहभागी करून घेण्यासाठी प्रशिक्षित मुलींना पाठविणे.

निश्कर्ष

१. मुलींना स्व संरक्षणासाठी कराटे प्रशिक्षण घेतले.
२. स्व शांततेसाठी योगा शिबीरात सहभाग नोंदविला.
३. स्वतःच्या सृजनशीलतेवर आधारित रांगोळीचे रेखाटन करून स्पर्धेत भाग घेतला.
४. समाज परिवर्तन करणाऱ्या महिलांचे छायाचित्रांचे संकलन इंटरनेटच्या आधारे केले.
५. समाज परिवर्तन करणाऱ्या महिलांचे छायाचित्रांचे संकलन करून त्या महिलांच्या कार्याचा आढावा घेण्यासाठी पुस्तकाचे वाचन केले.
६. वरील माहितीच्या आधारे निबंध स्पर्धेतून स्वतःचे विचार प्रकट केले.
७. महिला आरोग्य शिबीरात सहभाग नोंदविला.
८. भावनिक व्यवस्थापनासाठी विविध उपक्रमात सहभाग नोंदविला.
९. महिला कायदेविशयक शिबीरात मुलींनी स्वतः चर्चेत सहभाग नोंदविला.
१०. स्व संरक्षण हेच आरक्षण यावर आधारित महिला लैंगिक छळ प्रतिबंध व उपाय संबंधी कायदांची माहिती असणाऱ्या पुस्तकेचे वाचन केले.
११. प्रशिक्षित मुलींनी माध्यमिक षाळेवर स्वतः मुलामुलींना प्रशिक्षण दिले.

शिफारशी

१. प्रत्येक शहरात अषा पध्दतीने उपक्रम राबविण्यात यावेत.
२. प्रत्येक महाविद्यालयाने यासारख्या योजनांचा अवलंब करावा.
३. मुलींच्या वसतीगृहात या पध्दतीने मुलींना प्रशिक्षण द्यावे.
४. अषा पध्दतीच्या उपक्रमाचा अभ्यासक्रम विद्यापीठाने राबवावा.
५. प्रत्येक मुलींनी अषा पध्दतीचे शिक्षण घ्यावे.

संदर्भ ग्रंथ

१. कामाच्या ठिकाणी महिलांचे लैंगिक छळापासून संरक्षण प्रतिबंध, मनाई आणि निवारण अधिनियम, २०१३
२. निर्भया हेल्पलाईन

३. दांडेकर वा.ना. (२००४), षैक्षणिक मूल्यमापन व संख्याशास्त्र, पुणे: श्री विद्या प्रकाशन
४. सोनवणे व्ही.वाय., उपाडे जी.एम., स्त्री भ्रुण हत्या एक सामाजिक समस्या, जळगांव: प्रधांत पब्लिकेशन.
५. सोनवणे व्ही.वाय., भालेराव सुरेश, महिला आणि मानवी हक्क, जळगांव: प्रधांत पब्लिकेशन.
६. भालेराव सुरेश, लोणारकर प्रविण, मानवी हक्क सद्यस्थिती आणि आव्हाने, जळगांव: प्रधांत पब्लिकेशन.

भारतीय स्त्री आणि शिक्षण

बी. डी. गोरे

रा. सावंगी माळी. पो. वडगाव माळी ता.मेहकर. जि. बुलडाणा. पिन. ४४३३०१

अन्न, वस्त्र, निवारा याबरोबरच आरोग्य आणि शिक्षण या मानवाच्या महत्वाच्या गरजा आहे. समाजातील बालकाचे ज्ञान, आणि आचरण यास योग्य प्रकारे वळण दिले जाते, संस्कारित केले जाते. अशा प्रकारच्या प्रक्रियेला शिक्षण असे संबोधले जाते. शिक्षण हे मानवी जीवनात परिवर्तनासाठी अत्यंत महत्वाचे साधन आहे. शिक्षणामुळे बौद्धिक उन्नती होते त्यातून जीवन सुखमय करणारी प्रगती साध्य करता येते. व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्वाचा सर्वांगीण विकास करणारे महत्वाचे साधन म्हणजे शिक्षण होय. स्त्री शिक्षणासाठी भारतात दारिद्र्य पुरुष सत्ताक कुटुंबपद्धती, बालविवाह पद्धती, समाजाची मानसिकता इ. अनेक प्रकारचे अडथळे येतात. समाजसुधारकांच्या प्रयत्न शिक्षक व प्रसार माध्यमे यांच्या माध्यमातून अभ्यासातून स्त्रिया ते पार करून स्त्रिया शिक्षण घेतात. त्याचेच फलित म्हणजे इंदिरा गांधी, प्रतिभाताई पाटील, सुषमा स्वराज, निर्मला सीतारमन इ.होत. सदरील संशोधनासाठी द्वितीय साधनसामग्रीचा आधार घेतला असून माहितीचे विश्लेषणासाठी वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा उपयोग केला जाणार आहे.

प्रस्तावना

अन्न वस्त्र निवारा याबरोबरच आरोग्य आणि शिक्षण या माणसाच्या महत्वाच्या गरजा आहे. ज्याद्वारे बालकाचे ज्ञान, चारित्र्य आणि आचरण यास योग्य प्रकारे वळण दिले जाते, बालकाला संस्कारित केले जाते. अशा प्रक्रियेला शिक्षण असे संबोधले जाते. शिक्षण हे मानवी जीवनाच्या परिवर्तनाचे अत्यंत महत्वाचे साधन आहे. शिक्षणामुळे बौद्धिक उन्नती होते व त्यातून जीवन सुखमय करणारी प्रगती साध्य करता येते. स्त्री शिकली तर ती स्वतः प्रगत तर होतेच पण तिच्या बरोबर तिचे संपूर्ण कुटुंब प्रगत होते. कोणत्याही राष्ट्राचा विकास हा त्या राष्ट्रात असलेल्या नैसर्गिक साधन सामग्रीवर अवलंबून असतो. तसाच तो त्या देशातील मानवी साधन संपत्तीवर अवलंबून असतो आणि ती मानवी संपत्ती शारीरिक व बौद्धिक शक्ती असते. विकासाच्या प्रक्रियेत पुरुषाबरोबर स्त्रियांचा सक्रीय सहभाग आवश्यक असतो. भारतात बहुसंख्य स्त्रिया शिक्षणापासून वंचित राहिल्याने विकासाच्या प्रक्रियेत त्या मागे राहतात. एखाद्या राष्ट्राकडून स्त्रीला दिल्या जाणाऱ्या सामाजिक व राजकीय महत्वावरून त्या राष्ट्राची सांस्कृतिक उंची मोजता येते. चार्ल्स फिरीयर. मानवी साधन सामग्रीचा सर्वांगीण विकास, कौटुंबिक विकास व मुलांच्या चारित्र्याला योग्य वळण लावण्यासाठी पुरुष शिक्षणापेक्षा स्त्री शिक्षण अधिक महत्वाचे आहे. हजारो वर्षांपासून भारतातील स्त्रियांना काही अपवाद वगळता आपल्या अंगभूत गुणवत्ता व हुशारी यांचा विकास साधण्याची संधी मिळाली नाही. पुरुषप्रधान समाजात स्त्रियांना मिळणारी असमान वागणूक व त्याला मिळालेली जात, धर्म, वर्ग इ. ची जोड यामुळे स्त्रियांची दुर्दशा दिवसेंदिवस वाढतच चाललेली दिसते. स्त्रियांच्या दुःखाचे, त्यांच्यावर होणाऱ्या अन्यायाचे मूळ हे त्यांच्या अशिक्षितपणात दिसते.

स्त्रीशिक्षण समाज परिवर्तनासाठी आवश्यक आहे, ग्रामीण स्त्रियांचे अंधश्रद्धा पासून, रूढी परंपरेतून सुटका व स्त्रियांमध्ये शिक्षणाच्या माध्यमातून आत्मविश्वास वाढवणे या दृष्टीने प्रबोधन होणे अत्यंत गरजेचे आहे. आपल्या राज्यघटनेतील समाजवाद, धर्मनिरपेक्षता आणि लोकशाही ही उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी शिक्षण ही बाब महत्वाची आहे. शिक्षण हा मानवी विकासाचा केंद्र बिंदू आहे. शिक्षणामुळे राष्ट्र वैज्ञानिक, तांत्रिक, आर्थिक क्षेत्रात सक्षम बनून प्रगतीकडे झेप घेईल असे भारताचे पंतप्रधान राजीव गांधी यांनी भारताच्या शैक्षणिक धोरणाबाबत अपेक्षा व्यक्त करतांना म्हटले होते. आपल्या देशाची सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय व आर्थिक प्रगती, औद्योगिक, विज्ञान व तंत्रज्ञान क्षेत्रातील प्रगती, यांसारख्या विविध क्षेत्रातील नेतृत्वाच्या निर्मितीसाठी रोजगाराच्या संधीमध्ये वाढ करण्यासाठी, आपल्या दारिद्र्य निर्मूलनासाठी देशाला शैक्षणिक क्षेत्रातील विकासाची गरज असते. जगातील सर्व राष्ट्रांच्या प्रगतीमध्ये त्या—त्या देशातील शासनाच्या शैक्षणिक धोरणांचा फार मोठा वाटा आहे. अध्ययन आणि अध्यापन म्हणजे शिक्षण नव्हे तर प्रत्येक मुलामध्ये असणाऱ्या अंगभूत सुप्त गुणांचा शोध घेऊन त्यांच्या विकासासाठी त्यांना संधी उपलब्ध करून देणे, त्यांच्यातील क्षमतांचा पुरेपूर विकास होण्यासाठी आवश्यक ती परिस्थिती सभोवताली निर्माण करणे म्हणजे शिक्षण. शिक्षणामुळे व्यक्तीमध्ये असणारी अस्मिता जागृत होते? मी कोण आहे? माझे समाजात अस्तित्व काय? याची जाणीव माणसाला शिक्षणामधूनच होते. शिक्षणाच्या संदर्भात भारतातील शिक्षणाच्या वस्तुस्थितीचे चित्र आकड्यावरून समोर येते, त्यामध्ये फार मोठा विरोधाभास आहे. भारत देश दरवर्षी प्रशिक्षित अभियंते निर्माण करण्याच्या बाबतीत जगात वरच्या क्रमांकावर आहे. त्याच आपल्या

भारतातील शाळेतील विद्यार्थ्यांच्या गळतीचे प्रमाण सुद्धा हे जगात वरच्या क्रमांकावर आहे. त्यामध्ये महिलांचे शिक्षणातील गळतीचे प्रमाण अधिक आहे (शहरी भागापेक्षा ग्रामीण भागात अधिक आहे). जगात बौद्धिक भांडवलाच्या उपलब्धते बाबत भारताचे नाव आवर्जून घेतले जात असले तरी या भारतातील एक तृतीयांश (१/५ टक्के) लोकसंख्या शिक्षणापासून दुर आहे. जागतिकीकरणानंतर भारतात अतिशय वेगाने वाढणाऱ्या शहर तसेच शहरातील शाळांमध्ये पोहण्यासाठी आधुनिक तलाव व वातानुकूलित टेनिस कोर्ट, क्रिकेटचे मैदान यासारख्या महागड्या सुविधा एकीकडे सहज उपलब्ध आहेत, तर त्याच भारतात ग्रामीण व शहरातील काही सरकारी तसेच खासगी शाळांमध्ये 'खडू, फळा, पिण्याच्या पाणी व स्वच्छतागृह' यांसारख्या शिक्षणासाठी आवश्यक असणाऱ्या सुविधांची सुद्धा कमतरता असलेली आपल्याला दिसते.

अभ्यासाची उद्दिष्टे:

- १) स्त्री शिक्षणाच्या स्थितीचा अभ्यास करणे.
- २) स्त्री शिक्षण कमी असण्यामागील कारणे अभ्यासणे व त्यावर उपाययोजना सुचविणे.

अभ्यासाची पद्धती:

सदरील शोध निबंधासाठी पुस्तके, मासिके, वृत्तपत्रे, जनगणना इ. द्वितीय साधन सामग्रीचा आधार घेतला जाणार असून विश्लेषणासाठी वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा उपयोग केला जाणार आहे.

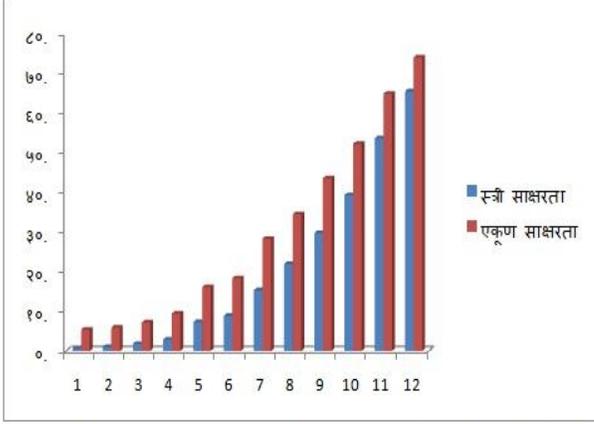
भारतातील स्त्री शिक्षणाची स्थिती:

आपल्या भारतीय समाजामध्ये स्त्रियांना माता सरस्वती, माँ दुर्गा, महालक्ष्मी, इ. नावांनी ओळखले जाते. ज्या भारतीय समाजात माता सरस्वतीला शिक्षणाचे आराध्य दैवत मानले जाते. त्या आपल्या भारतीय समाजामधील मातांना शिक्षणापासून दूर ठेवले जाते. हाच विरोधाभास आपल्या भारतीय समाजामध्ये दिसतो. राजाराम मोहन रॉय, महात्मा फुले, सावित्रीबाई फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, महर्षी डॉ. धोंडो केशव कर्वे या समाजसुधारकांनी स्त्री शिक्षण व स्त्री सुधारणा यासारख्या शुभ कामाला प्राधान्य दिले होते. स्त्रियामध्ये स्वाभिमानाची जाणीव निर्माण करून त्यांचा आत्मविश्वास वाढवून स्त्रियांचे व्यक्तीमत्व विकसित करून महिलांना सक्षम करणे, यासाठी महिलांना शिक्षण देणे ही काळाची गरज आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी स्त्री शिक्षणाशिवाय समाजाला तरणोपाय नाही असे म्हटले होते. तरी सुद्धा भारतात स्त्रियांचे शिक्षण पाहिजे तेवढ्या प्रमाणात वाढले नाही. भारतात स्त्रियांच्या शिक्षणाचे प्रमाण कमी आहे ते खालील तक्त्यावरून दिसते.

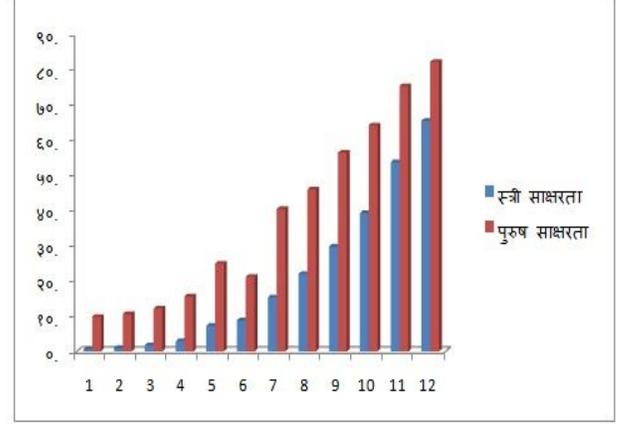
तक्ता क्र. १ भारतातील स्त्री साक्षरता

अ.क्र.	जनगणना वर्ष	स्त्री साक्षरता	पुरुष साक्षरता	एकूण साक्षरता	स्त्री पुरुष साक्षरतेतील तफावत
१	१९०१	०.६	९.८३	५.४	९.२
२	१९११	१.०	१०.६	५.९	९.६
३	१९२१	१.८	१२.२	७.२	१०.४०
४	१९३१	२.९	१५.६	९.५	१२.७
५	१९४१	७.३	२४.९	१६.१	१७.६
६	१९५१	८.८६	२१.१६	१८.३३	१२.३०
७	१९६१	१५.३५	४०.४०	२८.३	२५.५
८	१९७१	२१.९७	४५.९६	३४.४५	३०.९८
९	१९८१	२९.७६	५६.३८	४३.५७	२६.६२
१०	१९९१	३९.२९	६४.१३	५२.२१	२४.८४
११	२००१	५३.६७	७५.२६	६४.८३	२१.५९
१२	२०११	६५.४६	८२.१४	७४.०४	१६.६८

स्रोत: जनगणना १९०१ ते २०११.

१९०१ ते २०११ पर्यंतच्या जनगणना नुसार स्त्री साक्षरता व एकूण साक्षरतेचे प्रमाण

१९०१ ते २०११ पर्यंतच्या जनगणना नुसार स्त्री व पुरुष साक्षरतेचे प्रमाण

वरील तक्त्यावरून असे दिसते की, भारतात सुरुवातीला इंग्रजांच्या पारतंत्र्यात असतांना स्त्री शिक्षणाचे प्रमाण कमी होते. १९०१ साली भारतातील स्त्रियांच्या शिक्षणाचे प्रमाण फक्त ०.६ टक्के होते, तर पुरुषांच्या शिक्षणाचे प्रमाण ९.८३ टक्के होते. स्त्री . पुरुष यांच्या साक्षरतेतील फरक ९.२ टक्के इतका होता .यावरून असे दिसते की पुरुषांच्या शिक्षणाच्या प्रमाणापेक्षा स्त्रियांच्या शिक्षणाचे प्रमाण खूपच कमी होते. १९२१ साली स्त्रियांच्या शिक्षणाचे प्रमाण १.८१ टक्के इतके झाले. तर पुरुषांच्या शिक्षणाचे प्रमाण १२.२ टक्के झाले. १९४७ साली भारत स्वतंत्र झाल्यावर १९५१ साली स्त्रियांच्या शिक्षणाचे प्रमाण काही प्रमाणात वाढून ते १२.६ टक्के झाले. तर पुरुषांच्या शिक्षणाचे प्रमाण २२.१६ टक्के झाले. स्त्री-पुरुषांच्या साक्षरतेतील फरकाचे प्रमाण ९.३० टक्के होते. १९७१ साली स्त्री शिक्षणाचे प्रमाण २१.९७ इतके टक्के झाले. पुरुषांच्या शिक्षणाचे प्रमाण ४१.९६ टक्के झाले. १९९१ साली स्त्री शिक्षणाचे प्रमाण ३९.२४ टक्के झाले तर पुरुषांचे प्रमाण ६४.१३ टक्के झाले. जागतिकीकरणानंतर भारतात स्त्री शिक्षणाचे प्रमाण वाढले ते २००१ साली ५३.१७ टक्के झाले तर पुरुषांची साक्षरता ७५.२६ टक्के झाली. २१ व्या शतकाच्या सुरुवातीला २०११ साली स्त्री साक्षरता वाढून ६५.४६ टक्के झाली तर पुरुष साक्षरता ८२.१४ टक्के झाली. या दोन्ही मधील फरक १६.६८ टक्के इतका आहे.

भारतातील स्त्री शिक्षण कमी असण्यामागील कारणे:

भारतात स्त्री शिक्षण कमी असण्यामागे अनेक कारणे जबाबदार आहेत, ती पुढील प्रमाणे.

१) **दारिद्र्य**— भारतामध्ये दारिद्र्यचे प्रमाण सुरुवातीपासून अधिक असलेले दिसते. दारिद्र्यमुळे त्या कुटुंबातील सर्व सदस्यांना शिक्षण घेवू शकत नाही. त्यामुळे त्या कुटुंबातील मुलीऐवजी मुलांनाच शिकवले जाते. लहान मुलींना घरातील लहान-लहान कामे तसेच आई वडिलांना शेतात मदत करणे असे कामे करावी लागतात. यामुळे मुलींना आपले शिक्षण घेता येत नाही. त्यामुळे स्त्री शिक्षणाचे प्रमाण कमी राहते.

२) **ग्रामीण भागात शाळा घरापासून दूर असते**— भारतात ग्रामीण भागात ६८ टक्के अधिक लोकसंख्या राहते. ग्रामीण भागामध्ये शाळा तसेच शिक्षणाच्या सोयी सुविधा अधिक प्रमाणात उपलब्ध होत नाही तसेच घरापासून शाळा दूर किंवा दुसऱ्या गावात असल्यामुळे तिथे मुलींना दुसऱ्या गावात शिकायला जाण्यासाठी वाहनाची सुविधा नसते. त्यामुळे मुलींना तेथे पाठविले जात नाही. त्यामुळे मुली या शिक्षणापासून दूर राहतात.

३) **पुरुषसत्ताक कुटुंब पद्धती**— आपल्या भारतीय समाजात कुटुंबामध्ये पुरुषांना महत्व दिले जाते. पुरुषांची सत्ता कुटुंबामध्ये चालते. पुरुषांच्या मतानुसार कुटुंबात निर्णय घेतले जातात, त्यामुळे कुटुंबातील कोणत्या अपत्यांना शिक्षण द्यायचे व कोणत्या नाही. याचे स्वातंत्र्य पुरुषांना असते. त्यामुळेच घरातील मुलीपेक्षा मुलांना अधिक प्रमाणात शिक्षण दिले जाते.

४) **बालविवाह प्रथा**— भारतात बालविवाह प्रथेमुळे मुलींचे विवाह लवकर होत असत किंवा आहेत. त्यामुळे लवकर विवाह झाल्यावर मुलींना शक्यतोवर शिक्षण घेऊ दिले जात नाही. आताच्या जागतिकीकरणाच्या काळात सुद्धा बालविवाह प्रथा पूर्णपणे बंद झालेली दिसत नाही. त्यामुळे बालविवाह या प्रथेमुळे स्त्रीया या आपल्या शिक्षणाच्या अधिकारापासून दूर राहतात.

५) **समाजातील व्यक्तीची मानसिकता**— आताच्या जागतिकीकरणाच्या काळातसुद्धा भारतीय समाजामध्ये मुलाला वंशाचा दिवा समजला जातो. त्यामुळे मुलाला लागणाऱ्या सर्व सुख-सुविधा ह्या पुरविल्या जातात. परंतु

मुलांसारख्या सुख-सुविधा मुलींना पुरविल्या जात नाहीत. तसेच मुलींना मुलांएवढे शिकवले सुद्धा जात नव्हते. मुलांना फी भरून कॉन्व्हेंटमध्ये शिकवले जाते. तर मुलींना जवळच्या शाळेत शिकवले जाते. मुलींना शिकवून काय करायचे असे म्हटले जाते. त्यामुळे त्यांच्या शिक्षणाकडे कुटुंबाकडून दुर्लक्ष केले जायचे.

६) **मुलगी ही परक्याचे धन:-** आपल्या भारतीय समाजामध्ये मुलीला परक्याचे धन समजले जाते. भारतीय समाजामध्ये पुरुष प्रधान संस्कृती असल्यामुळे पुरुषांना महत्त्व दिले जाते. कुटुंबाची वंशपरंपरा ही पुरुषांच्या नावानेच चालते त्यामुळे मुलीला विवाह झाल्यावर मुलीला आपल्या पतीच्या घरी जावे लागते. त्यामुळे मुलीचे वडील मुलीला शिकविण्यापेक्षा मुलांना शिकवणे पसंत करतात. त्यामुळे मुलींचे शिक्षण कमी होते. परिणामी मुलींच्या शिक्षणाचे प्रमाण कमी राहिले आहे.

स्त्री-शिक्षण वाढविण्यासाठी उपाययोजना:

१) **दारिद्र्यचे प्रमाण कमी करणे:-** भारतीय समाजातील जवळ-जवळ सर्व समस्यांची मुळ हे दारिद्र्यत असलेले दिसते.कारण गरिबीमुळे व्यक्ती आपल्या प्राथमिक गरजा पूर्ण करून उरलेल्या पैशातून व्यक्ती आपल्या शिक्षणावर पैसे खर्च करतो. त्यातसुद्धा कुटुंबप्रमुख व्यक्ती आपल्या घरातील मुलांच्या शिक्षणाची अगोदर व्यवस्था करतो व नंतर मुलींच्या शिक्षणाची व्यवस्था करतो. त्यामुळे अशा परीस्थितीत स्त्रियांचे शिक्षणाचे प्रमाण कमी होते. अशा वेळी भारतातील दारिद्र्यचे प्रमाण कमी केले तर उत्पन्न वाढेल आणि व्यक्ती आपल्या कुटुंबातील मुलींच्या शिक्षणाची व्यवस्था करू शकतो. त्यामुळे स्त्री शिक्षणाचे प्रमाण वाढू शकते.

२) **बालविवाह प्रथा बंद करणे:-** भारतीय समाजामध्ये शिक्षणाचे प्रमाण वाढले तरी बालविवाहाची प्रथा पूर्णपणे बंद झाली असे म्हणता येत नाही. भारतात बालविवाहामुळे समाजातील अनेक मुलींचे शिक्षण सुटते कारण विवाहामुळे मुलींना त्या कुटुंबातील पती, सासरे तसेच सासू त्या मुलीला शिकू देत नाही. त्यामुळे बाल विवाहाची प्रथा नष्ट झाली तर समाजातील स्त्रियांचे लवकर विवाह होणार नाहीत व मुली शिकतील व स्त्रियांच्या शिक्षणाचे प्रमाण वाढेल.

३) **भारतीय समाजातील व्यक्तींची मानसिकता बदलणे:-** आपल्या भारतीय समाजात 'लोकं काय म्हणतील' याला जास्त महत्त्व दिले जाते. कारण गावात जर एखाद्या मुलीचा विवाह उशिरा झाला तर त्या गावातील लोकं तसेच सर्व त्या मुलीचे त्या कुटुंबाचे नातेवाईक त्या मुलीला व त्या घराला नावे ठेवतात. त्यामुळे मुलीचे विवाह लवकर उरकले जातात.त्यामुळे समाजातील व्यक्तींची ही नावे ठेवण्याची मानसिकता बदलली तर समाजातील काही मुलींचे विवाह लवकर होणार नाही व त्या मुली शिकतील व त्यामुळे स्त्रियांचे शिक्षणाचे प्रमाण वाढू शकते.

४) **हुंडा प्रथा बंद करणे :** - हुंडा प्रथा कायद्याने बंद असली तरी भारतीय समाजात ती प्रथा सामाजिक पातळीवर ती सुरु आहे.त्यामुळे मुलींना किती शिकविले तरी सुद्धा हुंडा हा द्यावाच लागतो अशी मानसिकता भारतीय व्यक्तींची झाली आहे. त्यामुळे मुलींना शिकविण्यापेक्षा मुलींचे विवाह लवकर करण्यावर भर दिला जातो. कारण मुलींच्या शिक्षणाचा खर्च हा त्या मुलींच्या विवाहावर खर्च केला जातो त्यामुळे हुंडा प्रथा बंद झाली तर हुंड्याचा पैसा त्या मुलींच्या शिक्षणावर खर्च केला जाईल व स्त्री शिक्षणाचे प्रमाण वाढेल.

५) **महागाडे शिक्षण :** - आजच्या आधुनिक काळात शिक्षण घेणे हे गरिबांच्या आवाक्या बाहेरचे झाले आहे. अशावेळी कुटुंबातील व्यक्ती घरातील सर्व लहान मुलांना शिकवू शकत नाही त्यामुळे अशावेळी त्या कुटुंबातील मुलींना शिक्षण दिले जात नाही.त्यामुळे शिक्षण हे सर्व सामान्यांना परवडेल असे स्वस्त असले पाहिजे तेव्हा समाजातील सर्व लोक शिकू शकतील व समाजातील स्त्री शिक्षणाचे प्रमाण वाढेल .

६) **शिक्षणाच्या सुविधामध्ये वाढ:** - स्त्री शिक्षणाचे प्रमाण वाढवायचे असेल तर स्त्री शिक्षणा साठी असलेल्या सर्व सोयीसुविधा मध्ये वाढ व्हायला पाहिजे.जसे वाहतूक सुविधा , शाळेतील भौतिक सुविधा वाढविणे , स्त्री शिक्षकांची संख्या वाढवायला पाहिजे. त्यामुळे अशा सुविधा वाढल्या तर स्त्री शिक्षणामध्ये वाढ होऊ शकते.

७) **स्त्रियांना सुरुवातीपासून शिष्यवृत्ती :** - भारतातील स्त्री शिक्षणाचे प्रमाण वाढवयाचे असेल तर भारतातील सर्व मुलींना शिक्षणात सुरुवातीपासून मुलींना व मुलींच्या वडिलांना मदत म्हणून शिष्यवृत्ती द्यायला पाहिजे.सरकारने जर असे केले तर समाजातील स्त्री शिक्षणाचे प्रमाण वाढू शकते.

८) **सरकारने स्त्रियांना फेलोशिप देणे :** - भारतीय समाजात स्त्री शिक्षण वाढविण्यासाठी पहिल्या वर्गापासून समाजातील सर्व मुलींना उच्च शिक्षणासारखी फेलोशिप दिली तर समाजातील त्यावेळी स्त्री शिक्षणाचे प्रमाण वाढू शकते.

९) **समाजात जाणीव जागृती करणे :** - समाजातील लोकांमध्ये शिक्षणाविषयी महत्त्व व त्या जागृती करायला पाहिजे तेव्हा समाजात स्त्री शिक्षण वाढू शकते.

१०) **कायदा प्रभावीपणे राबविणे :** - कायदा करून त्या कायद्या विषयी समाजातील लोकांमध्ये जागृती करून त्या कायद्याचे समाजातील सर्व लोकांनी पालन केले तर तेव्हा समाजात स्त्री शिक्षण वाढू शकते.

११) प्रत्येक शिक्षित महिलेचा सत्कार झाला पाहिजे : — आपली भारतीय समाजात स्त्री शिक्षणाचे कमी आहे. ज्या गावात स्त्री उच्च शिक्षण घेईल त्या स्त्रीचा मंत्री किंवा त्या जिल्ह्यातील, त्या राज्यातील प्रशासकीय अधिकार्याकडून त्या स्त्रीचा सत्कार केला गेला पाहिजे तेव्हा त्या स्त्रीचा त्या गावातील त्या परिसरातील इतर स्त्रियासुद्धा आदर्श घेऊन शिक्षण घेतील व शिक्षणाचे प्रमाण वाढू शकते.

१२) कायद्याची प्रभावी अंमलबजावणी : — शिक्षणाचा मुलभूत हक्क या कायद्याची प्रभावीपाने अंमलबजावणी केली तर स्त्री शिक्षण वाढू शकते.

१३) बालमजूर कायद्याची प्रभावी अंमलबजावणी करणे : — बालमजुरी प्रथा पूर्णपणे बंद झाली तर ती बालके शाळेत जाऊन शिकतील त्यामुळे शिक्षणाचे प्रमाण वाढेल.

१४) बेटी बचाओ बेटी पढाओ : — भारत सरकारने सुरु केलेली ही योजना अतिशय चांगली असून या योजने मुळे मुली वाचतील व त्यामुळे स्त्री-पुरुष प्रमानातील तफावत कमी होईल व मुली शिकतील त्यामुळे स्त्री शिक्षणाचे प्रमाण वाढेल.

अशा प्रकारे भारतामध्ये स्त्री शिक्षण कमी आहे त्याला अनेक कारणे जबाबदार आहेत. राजाराम मोहन रॉय, महात्मा फुले, सावित्रीबाई फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, महर्षी डॉ. धोंडो केशव कर्वे, यांनी स्त्री शिक्षण व स्त्री सुधारणा यासारख्या कामाला प्राधान्य दिले व त्या कार्याचे फलित म्हणून समाजात अनेक जसे इंदिरा गांधी, प्रतिभाताई पाटील, सुषमा स्वराज, निर्मला सीतारमण या सारख्या अनेक स्त्रिया त्या उच्च पदावर गेल्या.

संदर्भ सूची

- १) भारतीय महिलाओ का समाजशास्त्र, 'लवानिया.एम. एम., रिसर्च पब्लिकेशन, जयपुर.
- २) शिक्षणाची तात्त्विक आणि समाजशास्त्रीय भूमिका, पेंडके सुधीर प्रतिभा विद्या प्रकाशन, नागपूर.
- ३) शिक्षण आणि ग्रामीण विकास, 'सुरवसे मगन', नूतन प्रकाशन, पुणे १९^११६.
- ४) २० वीं सदी में महिला सशक्तीकरण, 'चव्हाण — कदम शैला', पराग प्रकाशन, कानपुर. २०१६
- ५) जनगणना १९०१ ते २०११ .
- ६) योजना दृष्टी आक्टोबर .
- ७) पुढारी २३ फेब्रु २०१८.

अहमदनगर जिल्हयातील लोकसंख्येचा तुलनात्मक अभ्यास: विषेश संदर्भ २००१ व २०११

रहाणे अषोक भाऊसाहेब
अर्थशास्त्र विभाग, रा.ब.नारायणराव बोरावके कॉलेज, श्रीरामपूर

गोशवारा

देश कोणताही विकसित, विकसनशील अथवा अविकसित असो त्यामध्ये लोकसंख्येच्या प्रघांचे दुहेरी महत्व असल्याचे दिसून येते. देशातील लोकसंख्ये मध्ये होणारी वाढ अगर् घट यांचे परिणाम उत्पादन व उपभोगावर होतात. आपल्या भारत देशातील लोकसंख्येत झालेल्या बदलांचा परामर्ष विचारात घेतल्यास भारतातील लोकसंख्या वाढही भविष्यात आधार असली तरी आज लोकसंख्येच्या प्रघाने गंभीर स्वरूप धारण केले आहे. सध्याच्या जागतिक लोकसंख्येत विकसनशील देशाची लोकसंख्या साधारणतः ८० टक्के आहे आणि ती २०५० पर्यंत ८८ टक्के होण्याची षक्यता आहे. जगाच्या लोकसंख्येने आत्तापर्यंत सातषे कोटींचा टप्पा ओलांडला आहे आणि ती सन २०५० पर्यंत जवळजवळ नवषे कोटीपर्यंत जाण्याची षक्यता आहे. महाराष्ट्र राज्यातील अहमदनगर जिल्हा हा क्षेत्रफळाच्या दृष्टीने सर्वात मोठा जिल्हा आहे. प्रस्तुत संषोधन हे दुय्यम साधन—सामग्रीवर आधारीत असून यात विविध संदर्भग्रंथे, मासिके, अहवाल, इंटरनेट यांचा वापर करण्यात आलेला आहे. प्रस्तुत संषोधनात अहमदनगर जिल्हयातील २००१ व २०११ या वर्षांचे लोकसंख्या विशयक प्रमुख निर्देशकांच्या सहाय्याने तुलनात्मक अध्ययन केलेले आहे. महाराष्ट्रातील एकूण लोकसंख्येचा विचार केला असता अहमदनगर जिल्हयाचा महाराष्ट्र राज्यातील लोकसंख्येचे प्रमाण २०११ मध्ये ४.०४: तर २००१ मध्ये ४.१७: असलेले आढळते. अहमदनगर जिल्हयाच्या लोकसंख्या वाढीचा दर २०११ मध्ये १२.४४: इतका आहे, तरतो २००१ मध्ये १९.८०: इतका होता.

➤ प्रास्ताविक :-

देश कोणताही विकसित, विकसनशील अथवा अविकसित असो त्यामध्ये लोकसंख्येच्या प्रघांचे दुहेरी महत्व असल्याचे दिसून येते. देशातील लोकसंख्येमध्ये होणारी वाढ अगर् घट यांचे परिणाम उत्पादन व उपभोगावर होतात. लोकसंख्या ही अर्थिक विकासाचे एक महत्वाचे साधन आहे पण काहीवेळेलाहीच लोकसंख्या आर्थिक विकासाला घातक ठरते म्हणून कुटुंब, समाज व देशाच्या विकासाच्या दृष्टीने लोकसंख्येत होणारे बदल हे त्यादेशातील उपलब्ध असणाऱ्या नैसर्गिक साधनसामग्रीचा पर्याप्त वापर होऊ षकेल इतके असावेत अन्यथा अतिरिक्त लोकसंख्या ही त्यादेशाला घातक ठरेल म्हणून या संदर्भात आपल्या भारत देशातील लोकसंख्येत झालेल्या बदलांचा परामर्ष विचारात घेतल्यास भारतातील लोकसंख्या वाढही भविष्यात आधार असली तरी आज लोकसंख्येच्या प्रघाने गंभीर स्वरूप धारण केले आहे. कारण भारताची लोकसंख्या ही आधीच न पेलणारी असून नंतर त्यात प्रतिवर्षी अफाट वाढ होत आहे. म्हणूनच आज भारत देशासमोर लोकसंख्या वाढहितकारक की हानिकारक? हा मुलभूत प्रघ्नच उद्भवतो!

सध्याच्या जागतिक लोकसंख्येत विकसनशील देशाची लोकसंख्या साधारणतः ८० टक्के आहे आणि ती २०५० पर्यंत ८८ टक्के होण्याची षक्यता आहे. विकसनशील देशांचा लोकसंख्या वाढीचा वेग १.५ टक्के आहे, तर विकसनशील देशांच्या लोकसंख्येच्या जडणघडणीत भारताचा मोठा वाटा आहे. जगाच्या लोकसंख्येने आत्तापर्यंत सातषेकोटींचा टप्पाओलांडला आहे आणि ती सन २०५० पर्यंत जवळजवळ नवषेकोटीपर्यंत जाण्याची षक्यता आहे.

महाराष्ट्राची लोकसंख्या २०११ साली ११.२४ कोटी आहे की जी २००१ मध्ये ९.६९ कोटी होती. राज्याचा लोकसंख्या वाढीचा दर १५.९९ टक्के आहे. महाराष्ट्रात एकूण ३५ जिल्हे आहेत. प्रघासकीय विभागानुसार त्यांची मराठवाडा, विदर्भ, प.महाराष्ट्र, कोकण, बृहन्मुंबई अषा पाच प्रादेशिक विभागात विभागणी केली आहे. महाराष्ट्र राज्यातील अहमदनगर जिल्हा हा क्षेत्रफळाच्या दृष्टीने सर्वात मोठा जिल्हा आहे. त्याचे

एकूण भौगोलिक क्षेत्रफळ १७,४१३ चौ.कि.मी. आहे. ते राज्याच्या क्षेत्रफळाच्या ५.६६ टक्के इतके निर्देशांकाच्या दृष्टीने अहमदनगर जिल्हयाचा क्रमांक १७ वा लागतो.

➤ **अभ्यासाची उद्दिष्ट्ये :-**

- १) अहमदनगर जिल्हयातील एकूण लोकसंख्येच्या रचनेचा अभ्यास करणे.
- २) अहमदनगर जिल्हयातील लोकसंख्या वाढीचा दर अभ्यासणे.
- ३) अहमदनगर जिल्हयातील लोकसंख्येची घनता अभ्यासणे.
- ४) अहमदनगर जिल्हयातील स्त्री-पुरुष प्रमाण अभ्यासणे.
- ५) अहमदनगर जिल्हयातील लोकसंख्येचा २००१ व २०११ चा तुलनात्मक अभ्यास करणे.

➤ **संशोधन पध्दती:-**

प्रस्तुत संशोधन हे दुय्यम साधन-सामग्रीवर आधारित असून यात विविध संदर्भग्रंथे, मासिके, अहवाल, इंटरनेट यांचा वापर करण्यात आलेला आहे.

तक्ताक. १

अहमदनगर जिल्हयातील लोकसंख्या विशयक प्रमुख निर्देशक- (२००१-२०११)

घटक	२०११	२००१	तफावत
एकूण लोकसंख्या (लाख)	४५,४३,१५९	४०,४०,६४२	५,०२४४१
पुरुष	२३,४२,८२५	२०,८३,०५३	२,५९,७७२
महिला	२२,००,३३४	१९,५७,५८९	२,४२,७४५
लोकसंख्या वाढीचादर	१२.४४:	१९.१८:	-७.३६:
लोकसंख्येची घनता (चौ.कि.मी.)	२६६	२३७	२९
महाराष्ट्रातील लोकसंख्येतील अहमदनगर जिल्हयाचे प्रमाण	४.०४:	४.१७:	०.१३:
स्त्री-पुरुष प्रमाण	९३९९	९४०	-१
सरासरी साक्षरतेच प्रमाण	७९.०५	७५.३०	३.७३
पुरुष साक्षरता	८६.८२	८५.७०	१.१२
स्त्री साक्षरता	७०.८९	६४.३५	६.५४

संदर्भ :- लूणहववहसमणबवउणपद डीतीजतं बमदेने २००१ - बमदेने २०११

तक्ता क. १ मध्ये अहमदनगर जिल्हयातील २००१ व २०११ या वशांचे लोकसंख्या विशयक प्रमुख निर्देशकांच्या सहाय्याने तुलनात्मक अध्ययन केलेले आहे. २०११ मध्ये अहमदनगर जिल्हयातील एकूण लोकसंख्या (४५,४३,१५९) इतकी आहे तर २००१ मध्ये अहमदनगर जिल्हयातील एकूण लोकसंख्या ही (४०,४०,६४२) इतकी होती. यांची तलना केल असता लोकसंख्येचे प्रमाण वाढलेले दिसून येते.

महाराष्ट्रातील एकूण लोकसंख्येचा विचार केला असता अहमदनगर जिल्हयाचा महाराष्ट्र राज्यातील लोकसंख्येचे प्रमाण २०११ मध्ये ४.०४: तर २००१ मध्ये ४.१७: असलेले आढळते. अहमदनगर जिल्हयाच्या लोकसंख्या वाढीचा दर २०११ मध्ये १२.४४: इतका आहे, तरतो २००१ मध्ये १९.८०: इतका होता. तसेच अहमदनगर जिल्हयाच्या लोकसंख्येच्या घनतेचा अभ्यास केला असता असे निदर्शनास आले की २०११ मध्ये लोकसंख्येची घनता २६६(चौ.कि.मी.) तर २००१ मध्ये ती २३७(चौ.कि.मी.) म्हणजेच २९(चौ.कि.मी.) ने वाढलेली आढळते. स्त्री-पुरुष प्रमाणाचा विचार केला असता २०११ मध्ये अहमदनगर जिल्हयातील स्त्री-पुरुष प्रमाण हे ९३९ आहे तर ते २००१ मध्ये ९४० इतके होते म्हणजेच हे प्रमाण १ ने कमी झाले.

साक्षरतेच्या बाबतीत अहमदनगर जिल्हयातील २०११ मध्ये सरासरी साक्षरता ७९.०५: होती, तर २००१ मध्ये ती ७५.३०: इतकी आढळते. त्यातपुरुश साक्षरतेचे २०११ चे प्रमाण ८६.८२:तर २००१ मध्ये हे प्रमाण ८५.७०:आढळते. स्त्री साक्षरतेच्या बाबतीत २०११ मध्ये ७०.८९: साक्षरता तर २००१ मध्ये हे प्रमाण ६४.३५: आढळते.

➤ निश्कर्ष :-

१. अहमदनगर जिल्हयाच्या एकूण लोकसंख्येचा विचार करता २०११ व २००१ या कालावधीतील तफावतही ५,०२४४१ इतकी आहे.
२. या एकूण लोकसंख्येतील पुरुशांची २०११ मधील लोकसंख्या २३,४२,८२५ तर २००१ मधील २०,८३,०५३ इतकी आहे. यांचा तुलनात्मक अभ्यास केल्यास तफावतही २,५९,७७२ इतकी आहे. तर स्त्रीयांची लोकसंख्या ही २०११ मध्ये २२,००,३३४ तर २००१ मध्ये १९,५७,५८९ इतकी आहे. यांतील तफावत १९,५७,५८९ इतकी आढळते.
३. अहमदनगर लोकसंख्या वाढीचा दर हा २०११ मध्ये १२.४४: तर २००१ मध्ये १९.८०:आहे. तुलना केल्यास तफावत—७.३६:इतकीआहे.
४. अहमदनगर जिल्हयातील लोकसंख्येच्या घनतेचाविचार केला असता लोकसंख्येच्या घनतेतील तफावत २९ चौ. कि.मी. इतकी आढळते.
५. महाराष्ट्रातील लोकसंख्येच्याबाबतीत असे निदर्शनास आलेकी अहमदनगर जिल्हयाचे महाराष्ट्र राज्यातील २०११ मधील प्रमाण ४.०४: आहेतर २००१ मध्ये ते ४.१७:म्हणजेच तफावत ०.१३:इतकी आढळते.
६. अहमदनगर जिल्हयातील सरासरी साक्षरतेच्या प्रमाणातील तफावतही ३.७५:आहे. पुरुश साक्षरतेच्या बाबतीतही तफावत १.१२: तर स्त्री साक्षरतेच्याबाबतीत ६.५४: इतकी आढळते.

➤ विफारशी :-

१. अहमदनगर जिल्हयातील स्त्री—पुरुश प्रमाण वाढविण्यासाठी विविध योजना राबविणे व सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे लोकांनी स्वतःची मानसिकता बदलून स्त्री—पुरुश भेद न करणे.
२. अहमदनगर जिल्हयातील साक्षरतेचे प्रमाण वाढविण्यासाठी सर्वजाती धर्मातील विद्यार्थ्यांना शिश्यवृत्ती देण्यात याव्यात.
३. अहमदनगर जिल्हयातील लोकसंख्येच्या गुणवत्तेत वाढ करण्यासाठी लोकसंख्या शिक्षण, सरासरी आर्युमान, राहणीमान, आरोग्य अषा मुलभूत सुविधांपासून वंचित आहे. त्यांना या सुविधांचा लाभ मिळवून देणे.
४. अनैच्छिक बेकारीकमी करून लोकांना रोजगार उपलब्ध करून देणे. त्यासाठी राजकीय प्रषासकीय यंत्रणांनी याबाबतीत मुळापासून प्रयत्न करणे गरजेचे आहे.

➤ संदर्भसूची :-

१. भारतीय अर्थव्यवस्था (२०१४), रंजन कोळंबे, भगीरथ प्रकाशन, पुणे.
२. भारत सरकार आर्थिक सर्वेक्षण २०११—१२.
३. दैनिक लोकसत्ता, महाराष्ट्र टाईम्स.
४. अहमदनगर जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन, अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र षसन, मुंबई, २०००—०१ ते २०११—१२.
५. ण्हववहसमणववउणपद डींतीजतं बमदेने २००१ — बमदेने २०११

स्वयंसहाय्यता बचतगट आणि महिला सक्षमीकरण

प्रा. डॉ.सुरेखा वैजनाथराव दाडगे

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, कै.बापूसाहेब पाटील एकबेकर महाविद्यालय, उदगीर जि. लातूर

प्रस्तावना :

बचतीतून एकजुट, एकजुटीतून शक्ती, शक्तीतून युक्तीचा आलेला साक्षात्कार यातून स्वयंपूर्णतेचा षोध घेवून स्वबळावर हिमतीने उभे राहण्यासाठी मिळालेली ताकत असे असणाऱ्या स्त्रियांची चळवळ त्यालाच बचतगट असे म्हणता येईल. महिला बचत गटाच्या माध्यमातून काटकसर, बचतीची कास धरून आर्थिकदृष्ट्या सबल व समर्थ होत असली तरी ज्ञानाची कवाडे गवसल्यामुळे पूर्वीची निरक्षर स्त्री आज समाजात साक्षर महिला म्हणून मान्यता पावली आहे. इतकेच नव्हे तर समाजकारण, राजकारणाचे प्राथमिक धडे गिरवत ग्रामपंचायतीचा कारभार पाहण्याइतपत ती डोळस झाली आहे. अन्न, वस्त्र, निवारा, शिक्षण व आरोग्य यासारख्या मुलभूत गरजा महिला स्वकर्तृत्वाने भागवत आहे.

ग्रामीण भागात तर महिलांच्या सक्रीय सहभागामुळे गावोगावी स्वयंसहाय्यता बचत गटाची चळवळ जोमाने वाढत आहे. बचतगटामुळे बचत संकलनाच्या कामाला चालना मिळवून पतनिर्मातीद्वारे रोजगार निर्माण होऊन ग्रामीण अर्थव्यवस्था मजबूत होत आहे. विशेषतः ग्रामीण परिसरातील दारिद्र्य निर्मुलनात बचत गट हे विकासाचे साधन बनत आहे. स्वयंसहाय्यता बचत गटामुळे महिलांचा आत्मविश्वास, आत्मनिर्भरता वाढत आहे तसेच स्वयंसहाय्यता गटाच्या संख्यात्मक वाढीबरोबर गुणात्मक वाढीच्या नियोजनापासून आयोजनापर्यंत महिलांचे अस्तित्व जाणवत आहे. महिलांमधील अंगभूत असणाऱ्या क्षमतांना आकार देण्याचे काम बचत गटाच्या रूपाने सुरु आहे.

➤ बचत गटाची संकल्पना :

भारत सरकारने ग्रामीण भागातील लोकांच्या आर्थिक व सामाजिक उन्नतीसाठी अनेक योजना सुरु केल्या आहेत. दारिद्र्यरेशेखालील जीवन जगणाऱ्या लोकांचे राहणीमान उंचावण्यासाठी मोफत आरोग्य, शिक्षण व निवासाची व्यवस्था केली आहे. तसेच रोजगार प्राप्तीसाठी अनेक स्वयंरोजगार योजना सुरु केल्या आहेत. स्वयंरोजगारासाठी स्वस्त व्याजदराने कर्ज, अनुदान व प्रशिक्षण दिले जात आहे.

स्वयंसहाय्यता बचतगटाची चळवळ अलिकडच्या काळात ग्रामीण भागात जोर धरू लागली आहे. बचत गट ही संकल्पना बांगलादेश येथील डॉ. मोहम्मद युनुस यांची समजली जाते. त्यांनी बांगलादेश येथील आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल असणाऱ्या लोकांना लाखो बचत गट स्थापन करून दिले. तसेच त्यांनी विनातारण कर्ज देऊन लोकांना स्वतःच्या पायावर उभे केले. त्यांच्या कार्याची जागतिक स्तरावर दखल घेऊन त्यांना 'नोबल' पुरस्काराने सन्मानित केले. त्यांच्या प्रेरणेतून १ एप्रिल १९९९ रोजी बचत गटाची सुरुवात झाली. त्याचप्रमाणे महाराष्ट्रात बचत गटाची सुरुवात खऱ्या अर्थाने 'स्वर्ण जयंती ग्राम रोजगार' योजनेअंतर्गत करण्यात आली.

➤ सक्षमीकरणाची गरज :

- 1) देशातील सर्वांगीण साधनसंपत्तीच्या विकासासाठी सक्षमीकरण गरजेचे आहे.
- 2) महिला सक्षमीकरणामुळे स्त्री-पुरुष सर्वच स्तरावर समानता प्रस्थापित होईल त्यामुळे समतोल विकास संकल्पना अस्तित्वात येईल.
- 3) स्त्री घटकांना मानसिक, सामाजिक व आर्थिक विकासाकरिता सक्षमीकरण करणे गरजेचे आहे.
- 4) महिलांचे मानसमान वाढविणे, जीवनमान चावणे, समाजात निर्भयपणे जगणे यासाठी सक्षमीकरण होणे आवष्यक आहे.
- 5) पुरुशांना स्त्रीयांच्या त्यागाची, कर्तव्याची, सहनशिलतेची जाणिव व्हावी याकरिता महिलांचे सबलीकरण अत्यावष्यक आहे.
- 6) महिलांचे संघटन होण्यासाठी आणि महिलावरील अन्याय, अत्याचार, गुन्हेगारी दुर होण्याकरिता महिलांचे सक्षमीकरण आवष्यक आहे.

जागतिकिकरणाच्या युगात महिलांचे विष्वही झपाटयाने बदलत आहे. शहरी भागातील महिलांना निरनिराळी कार्यक्षेत्रे खुली होत आहेत. ग्रामीण भागातील महिला स्वयंपूर्ण स्वावलंबी होण्याच्या दिशेने प्रयत्न करीत आहेत. तरीही ती प्रगती समाधानकारक आहे असे म्हणता येणार नाही. महिलांना आर्थिक स्वायत्तता मिळून देण्याच्या दृष्टीने त्यांना आर्थिक सहाय्य मिळण्याची गरज आहे व ते कार्य बचत गटाद्वारे केले जाते.

➤ **उद्दिष्टे :**

- 1) बचतगटाच्या माध्यमातून झालेले महिलांचे सक्षमीकरण अभ्यासणे.
- 2) महिलांच्या स्थितीत झालेले बदल अभ्यासणे.

➤ **गृहितके :**

- 1) बचतगटाच्या माध्यमातून महिला आर्थिकदृष्ट्या संपन्न होत आहेत.
- 2) महिलांत जाणीव जागृती होऊन त्यांच्या स्थितीत बदल झाला आहे.

➤ **सक्षमीकरणाची प्रक्रिया :**

बचत गटाच्या माध्यमातून खऱ्या अर्थाने स्त्रीयांचे सक्षमीकरण झाले आहे का ? तर त्याचे उत्तर होय असे म्हणावे लागेल. आज महाराष्ट्रातील प्रत्येक छोट्या मोठ्या खेड्यात, वस्त्यावर बचत गटाची मोहीम पोहचलेली आहे. महिला त्या निमित्ताने गटातटाचे राजकारण सोडून खऱ्या अर्थाने उन्नतीकडे वाटचाल करू लागल्या आहेत. सुरुवातीला गटाच्या भांडवलाचे कर्ज रुपाने मदत देणे ही प्रक्रिया सुरु झाली व खऱ्या अर्थाने स्त्रीयांना प्याराने त्या कुटुंबांना स्थानिक सावकार, पतपेढी, बँका यांच्या होणाऱ्या कुचंबनेपासून वाट मिळाली. मागे त्याला लगेच कर्ज, विनातारनाषिवाय विष्वासावर चाललेला व्यवहार, यामुळे स्त्रीयांच्या आर्थिक समस्यांत सुधारणा होऊ लागली आहे. हळूहळू षासनाच्या लक्षात आले की ही बचत गटामुळे अनेक स्त्रीयांचे स्वावलंबन व दर्जेत वाढ होत आहे त्यामुळे षासनाने बचतगटांना उद्योगउभारणीसाठी भांडवल उपलब्ध करून देणे त्या जर व्यवसाय करणार असतील तर त्यांना त्यासाठी प्रषिक्षण देण्यासाठी महाराष्ट्र षासनाने ग्रामीण खाते पुढे सरसावले त्यांनी प्रषिक्षण देण्याबरोबरच राष्ट्रीयकृत बँकाकडून कर्ज घेवून ते वेळेत फेडताना दिसतात.

षासन नुसतं आर्थिक मदत व प्रषिक्षण देवून थांबले नाही तर बचतगटांनी बनवलेल्या वस्तूंना बाजारपेठ देण्यासाठी मोठमोठ्या शहरातून प्रदर्शन, जत्रा यांचेही आयोजन होवू लागले आहे. बचतगटातील महिला आर्थिकदृष्ट्या सबल होतील तसेच स्वच्छतेकडेही लक्ष असावे यासाठी षासनाच्या वतीने बचतगटातील महिलांच्या सुलभ षौचालय बांधणी प्रस्तावासाठीही अनुदानाचा हात पुढे केला आहे. महिला आज बचतगटाच्या माध्यमातून षालेय पोषण आहार देण्याचे महत्वाचे कार्य पार पाडताना दिसते. अगदी खाद्यपदार्थापासून अनेक वस्तू निर्माण करणे, कुटीर उद्योगाला प्रोत्साहन देणे, षेळी मेंढी पालन करणे, बांबूपासून अनेक वस्तू तयार करणे, नवनवीन उद्योग व व्यवसाय चालू करण्यात आले आहेत.

महिला खंबीर असतात, ईमानदार असतात, भ्रश्टाचारापासून दूर असतात व खऱ्या अर्थाने त्या सेवाभावी असतात. म्हणून महाराष्ट्र षासनाने सर्वाधिक अव्यवस्थीतपणा असलेली 'सार्वजनिक वितरण प्रणाली' म्हणजेच रॉकेल व रेषन दुकानाचे परवाने बचत गटांना देण्याचा धाडसी निर्णय घेतला आहे. स्त्री बंदीस्त होती, बुध्दी असुनही तिच्यासाठी षिक्षणाचे दार बंद होते, सामाजिक, राजकीय व आर्थिक क्षेत्रात दुय्यम दर्जा दिला जात असे पण आज बचतगटाने नवीन मार्ग ग्रामीण भागातील स्त्रियांना दाखविला आहे. आज गावोगावी बचतगटाने महिलांच्या जीवनात क्रांती केली आहे. प्रत्येक क्षेत्रात ती कार्य करत आहे. खऱ्या अर्थाने पुरुशही सत्तेला आवाहन देत स्वतःचे अस्तित्व दाखवू लागली आहे. सावित्रीबाईंनी लावलेल्या पणातीचे रुपांतर ज्वालेत होत आहे पण ही ज्वाला नुसती आग ओतून नाही तर त्याचे तेज आणि प्रकाष समाजासाठी देत आहेत.

➤ **बचतगटाद्वारे होणारे महिलांचे सक्षमीकरण :**

समाजातील विशमता कमी करण्यासाठी, दारिद्र्य निर्मुलन करण्यासाठी विविध स्तरावर सक्षमीकरण होत आहे.

1) **आर्थिक सक्षमीकरण :**

स्त्रीयांसाठी कमी रोजगार आणि पूरुशांसाठी जास्त रोजगार यातील तफावत बचतगटामुळेच कमी झाली आहे. स्त्री कामाचा दर्जा, परिस्थितीहीन दर्जाची मानलेली असता स्त्रीयांच्या कामाला केंद्रीभूत मानून त्यांच्या कामाचा, त्यागाचा विचार केल्यास सक्षमीकरणास सुरुवात होईल. तिच्यात आत्मविष्वास, धाडस, निर्णयक्षमता,

निर्माण होईल. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत रोजगार संधी कमी होताना बचतगट रोजगार संधीत वाढ करत आहे त्यामुळेच महिलांचे आर्थिक सक्षमीकरण बचतगटाद्वारेच होईल.०

2) सामाजिक सक्षमीकरण :

साजातील चालीरिती, रुढी परंपरा इ. बंधनामुळे स्त्रीचे सामाजिक खच्चीकरण मोठ्या प्रमाणात होत आहे त्यामुळे ती अबला बनलेली आहे. स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्यानंतर शिक्षणाच्या माध्यमातून अनेक समाजसुधारकांनी महिलांचे सामाजिक बंधन षिथिल करण्यास सुरुवात केली आहे. यात महत्वाचा घटक स्वयंसहाय्यता गट हा आहे. गटामुळे महिला एकत्र येऊ लागल्या आहेत. गावातील कट्टयावर आणि देवळात महीला सभा होऊ लागले आहेत. स्त्री-पुरुष समानता प्रस्थापित होऊ लागली आहे. गटामुळे अत्याचार, हुंडाबळी अशा प्रथांना आळा बसू लागला आहे. स्त्रिया साक्षर होऊ लागल्या, जन जागृती होऊ लागली. बचतगटांमुळे विचारांची देवाण घेवाण होऊ लागली. दबावगट निर्माण होऊ लागले. महिला स्वतःच्या प्रघ्नांसंबंधी मोर्चा, आंदोलन करू लागल्या. आपल्या हितासाठी गटामार्फत चळवळी उभ्या करू लागल्या आहेत.

3) राजकीयदृष्ट्या सक्षमीकरण :

बचत गटाच्या माध्यमातून महीला राजकारणात सहभागी होत आहेत. गटामध्ये संघटन, व्यवस्थापन, निर्णय, राजकीय डावपेच यांचे कौशल्य आत्मसात होऊ लागले आहेत. त्यामुळे पंचायतराज संस्थांना कारभार महिला सुरळीतपणे पार पाडत आहेत. राज्याच्या निवडणुकीच्या इतिहासातील चढउतार पाहता असे दिसून येते की, १९५२ मध्ये फक्त १ महिला उमेदवारांनी संसदीय निवडणुक लढवली आणि त्यातदेखील ती अयषस्वी ठरली. सन १९५२ मध्ये एका महिलेने यषस्वीपणे निर्वाचन गणनिवडणुक लढवली आणि जिंकली. अशाप्रकारे हळूहळू मोठ्या प्रमाणात सुधारणा होत गेल्या आहेत. राजकीय क्षेत्रात महिला सक्षमीकरण अत्यंत महत्वाचे आहे. भारत संघराज्य महिला सक्षमीकरणामध्ये आघाडीवर आहे.

अशाप्रकारे बचत गटाच्या माध्यमातून महिलांना स्वकर्तृत्व सिध्द करण्याची संधी मिळाली असली संघटीतपणे व लोकसहभागाने त्या विधायक कार्य करत आहेत. बँका, कायदे, यांच्यामार्फत तिला ताकद देण्याची गरज आहे. पुरुषसत्ताक मानसिकता बदलून महिलांना, त्यांच्या कार्याकर्तृत्वाला प्रोत्साहन, चालना देण्याची आवश्यकता आहे. यातून महिलांच्या उत्कर्शाची दिशा स्पष्ट होऊ शकेल.

➤ निश्कर्ष :

- 1) बचतगट चळवळ ही सध्याच्या काळात महिला सक्षमीकरणाची एक मुख्य चळवळ बनली असून त्यांच्या विकासाबाबत अधिक प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. महिलांना उपजिविकेचे साधन मिळाल्यास समाजाच्या आर्थिक उलाढाली त्यात भर घालू शकतात. त्यामुळे या चळवळीला बळ देणे प्रत्येकाचे कर्तव्य बनले आहे.
- 2) जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात महिलांना नेत्रदिपक कामगिरी करण्याची संधी मिळू लागली आहे.
- 3) महिलांमध्ये आत्मविश्वास वाढून त्यांना प्रतिश्ठा व आत्मसन्मान मिळू लागले आहे.
- 4) महाराष्ट्र सरकारने स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये महिलांना ५० : आरक्षण दिल्याने ग्रामीण भागात महिलांचे नेतृत्व विकसीत होत आहे.

➤ संदर्भ ग्रंथ :

- 1) प्रा.मुलानी एन.यु. — स्वयंसहाय्यता महिला बचत गट, डायमंड पब्लिकेशन्स, डिसेंबर २००६
- 2) ज.प्र. आपटे, रोडे पुरषा, 'भारतातील महिला विकासाची वाटचाल'
- 3) डॉ.गवाणकर रोहिणी — भारतातील स्त्री शक्तीचे राजकारणी रूप.
- 4) गोखले सुषिला — स्त्रीमुक्ती केव्हा व कधी.
- 5) ग्रामीण महिलांच्या आर्थिक विकासात बचत गटाची भुमिका — सुनील षिंदे.
- 6) करुणा गोखले — महिला विकासासाठी नेतृत्व प्रषिक्षण उपक्रम, स्त्री मुक्ती संघटना प्रकाशन, मुंबई, २००५
- 7) राजेश चौधरी — महिला बचतगट, चौधरी पब्लिषर्स, पूणे, डिसेंबर २००६

महिला सक्षमीकरण व शासकीय योजना — एक दृष्टिक्षेप

प्रा.डॉ.सीमा रविंद्र चव्हाण,
अर्थशास्त्र विभाग, रा.ब.नारायणराव बोरावके महाविद्यालय, श्रीरामपूर

गोषवारा

भारतीय संविधानाने दिलेले मुलभूत हक्क आणि मार्गदर्शक तत्वे हा स्त्रियांच्या विकासाचा पाया आहे. राज्यघटनेत महिला आणि समाजातील दुर्बल घटकांसाठी विशेष कायदे करण्याची तरतूद आहे. महिलांकडे बघण्याचा शासनाचा आणि समाजाचा दृष्टिकोन प्रामुख्याने कल्याणकारी उपक्रमांचा लाभार्थी असाच राहिला आहे. तरीही महिला या विकास प्रक्रियेचा अविभाज्य घटक बनल्या नाहीत. दारिद्र्य, कुपोषण, बालमृत्यु दर, त्यातही गर्भलिंग निदान चाचणी, महिला व मुलींची विक्री तसेच महिला हिंसाचार या समस्या देशात उदारीकरणाचे धोरण स्विकारल्यानंतरच अधिक वाढल्या. महिलांच्या समस्या लक्षात घेवून १९७५ हे वर्ष महिला आंतरराष्ट्रीय वर्ष म्हणून जाहीर केले त्यानंतर १९७९ मध्ये संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या आमसभेने महिलांबाबत होणारे सर्व प्रकारचे भेदभाव दूर करणे आणि आपल्या न्यायव्यवस्थेत समानतेचे तत्व समाविष्ट करणे असा ठराव संमत केला. या पार्श्वभूमीवर महाराष्ट्र शासनाने १९९४ मध्ये पहिले महिला धोरण जाहीर केले. तसेच या धोरणांची योग्य ती अंमलबजावणी करणेसाठी ७ मे २०१३ रोजी महिला व बालविकास अध्यक्षतेखाली समिती स्थापन केली. त्यानुसार महिला धोरण जाहीर करण्यात आले व महिला सबलीकरणास ख—या अर्थाने सुरुवात झाली.

प्रस्तावना

प्राचीन काळापासून आधुनिक काळातील सामाजिक, राजकीय, आर्थिकदृष्ट्या स्त्रियांची स्थिती ही समान राहिलेली नाही. ती सतत बदलतच राहिली. प्राचीन काळात भारतात स्त्रियांना पुरुषांचा दर्जा दिला होता. वैदिक काळात ते अतिशय सुशिक्षित झाले होते आणि आमच्या ग्रंथांमध्येही स्त्रियांना मानाचे, महत्वाचे, पुजेचे स्थान दिलेले आहे.

आदिशक्तीचे रूप म्हणजे स्त्री! पुर्वी वेद अध्ययनात गार्गी—मैत्रेयी अग्रेसर होत्या. मध्यंतरीच्या काळात स्त्रीचा प्रवास हा क्षीण झालेला दिसून येतो. स्त्री म्हणजे फक्त सेवा करणारी राहिली. घरात व शेतात कष्ट करतांना ज्ञानाचे भांडार तिच्यापासून दूर राहिले. ब्रिटीश काळात स्त्रियांच्या स्थितीत हळूहळू सुधारणा होत गेली. कारण या काळात स्त्रीला शिक्षणाच्या प्रकाश वाटा दाखविणारे अनेक महात्मे येथे जन्मले. उदा. स्वामी विवेकानंद, महात्मा गांधी, महात्मा ज्योतीबा फुले, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर तसेच स्त्री शिक्षणाच्या प्रणेत्या सावित्रीबाई फुले, ज्यांनी 'अबला' समजल्या गेलेल्या स्त्रीला 'सबला' बनविण्यासाठी अथक प्रयत्न केले.

समाजरूपी रथ विकासाकडे दौडवायचा असेल तर 'पुरुष' रूपी चाकाबरोबर 'स्त्री' रूपी चाकालाही विकासाची तेवढीच चालना मिळणे गरजेचे आहे.

'आपण आपल्या स्त्रियांच्या स्थितीकडे पाहून राष्ट्राची स्थिती सांगू शकतो' अशा शब्दांत महिला सक्षमीकरणाबद्दल भारताचे माजी पंतप्रधान पंडीत जवाहरलाल नेहरू यांनी सांगितले होते. यावरून महिला सक्षमीकरणाची आवश्यकता व गरज लक्षात येते.

स्त्रियांचे सबलीकरण हे एक सामाजिक — राजकीय आदर्श आहे. जे व्यापक विवेकाच्या संदर्भात आहे. महिलांकडे संधी, संसाधने आणि निवडींचा अधिकार आहे. घराच्या आत आणि घराच्या बाहेर निर्णय घेण्याची स्वातंत्र्य जेव्हा त्यांना मिळते तेव्हाच स्त्रियांच्या परिस्थितीत प्रगती होते तेव्हा त्यांच्या सामाजिक बदलांची दिशा प्रभाव पाडण्याची क्षमतेमध्ये यामध्ये त्यांना समान संधी प्राप्त होते.

अभ्यासाची उद्दिष्ट्ये

१. महिला सक्षमीकरणाची गरज व आवश्यकता अभ्यासणे.
२. भारत सरकारने महिला सबलीकरणासाठी कोणती धोरणे आखली हे अभ्यासणे.
३. महाराष्ट्र शासनाने महिला सबलीकरणासाठी राबविलेल्या योजना अभ्यासणे.

संशोधन पध्दती

हा संशोधन पेपर दुय्यम साधन सामुग्रीवर आधारित आहे. विविध संदर्भ ग्रंथ, मासिके, भारत शासनाच्या पंचवार्षिक योजना, महाराष्ट्र शासनाचे निर्णय ७३ वी घटना दुरुस्ती तसेच विविध संकेत स्थळावरील माहिती यांचा वापर करून सदर संशोधन पेपर तयार करण्यात आला आहे.

महिला सक्षमीकरणाची गरज

जगातील एकुण लोकसंख्येपैकी सुमारे ५० टक्के महिला आहेत. मग समाजाच्या या महत्वाच्या विभागात सक्षमीकरणाची गरज का आहे ? स्त्रीयांवर वर्चस्व आणि भेदभाव केल्यामुळे सशक्तीकरणाची गरज निर्माण झाली. भारताचे संविधानाने समानतेचा आणि अधिकारांचा एक सशक्त असा फतवा व्यक्त केला. महिलांचे प्रस्ताव, मुलभूत अधिकार, कर्तव्ये यासाठी विशिष्ट अशा तरतूदी करण्यात आलेल्या आहेत. संविधानाच्या मते, महिला सक्षमीकरणावरील चर्चा गेल्या काही दशकांत उत्क्रांत होत आहे.

भारतात हा संस्कृतीप्रधान देश असून येथे शतकानुशतके विविध प्रकारचे रीतिरिवाज, परंपरा आणि प्रथा विकसित केले आहेत. आपण आपल्या माता, मुली, बहिणी, बायको आणि इतर स्त्रीयांना खुप महत्व देतो. पण त्याच वेळी महिलांना घरात आणि घराबाहेर वाईट वागणुक दिली जाते. भारतीय समाजात जवळजवळ सर्व प्रकारचे धार्मिक श्रद्धा आहेत. प्रत्येक धर्मात स्त्रियांना महत्वाचे स्थान दिले जाते आणि प्रत्येक धर्म स्त्रियांचा आदर आणि प्रतिष्ठा बाळगण्याबद्दल शिकवितो. तरीसुद्धा सतिप्रथा, दहेरीचा अभ्यास, पर्णाप्रथा, स्त्री बालहानी हत्या, पत्नी धर्म करणे, लैंगिक हिंसा, कामाच्या ठिकाणी होणारे लैंगिक शोषण, घरगुती हिंसा तसेच विविध प्रकारचे भेदभावपूर्ण व्यवहार अशा प्रकारे महिलांना नेहमीच वाईट अशी वागणुक दिली जाते. त्यामुळे आजही महिला सबलीकरण महत्वाचे आहे, हेच दिसते.

स्त्रियांविरुद्ध अशा वर्तनाची अनेक कारणे आहेत. परंतु सर्वात महत्वाचे कारण म्हणजे पुरुष प्रधान संस्कृती किंवा पुरुष श्रेष्ठत्व हे होय. हे भेदभाव दूर करण्यासाठी अनेक घटनात्मक आणि कायदेशीर अधिकार आहेत. यासाठी अनेक स्वयं-मदत गट आणि स्वयंसेवी संस्था या दिशेने काम करत आहेत. म्हणून स्त्रियांच्या सशक्तकरणाची संकल्पना केवळ त्यांच्या दुःखदायक परिस्थितीपेक्षा वरचढ होण्यास महिला शक्ती आणि कौशल्यांवर केंद्रित करत नाहीत तर त्याचबरोबर स्त्रियांच्या संदर्भात पुरुषांना शिक्षित करण्याची आणि स्त्रियांच्या बाबतीत आदर आणि कर्तव्येची भावना वाढविण्यावरही भर देणे गरजेचे आहे.

थोडक्यात महिला सशक्तीकरण म्हणजे, ' स्त्रियांना त्यांच्या स्वतःच्या आयुष्यासाठी निर्णय घेण्याची क्षमता आहे किंवा त्यांच्यामध्ये अशी क्षमता निर्माण करणे, जेणेकरून त्यांना समाजात त्यांचे योग्य स्थान प्राप्त करता येईल.'

संयुक्त राष्ट्रांच्या मते, महिला सक्षमीकरणात प्रामुख्याने खालील घटक आहेत :

अ. स्वतःमध्ये किमतीची भावना निर्माण करणे.

ब. महिलांचा हक्क आणि त्यांच्या निवडी निश्चित करणे.

क. समान संधी आणि सर्व प्रकारच्या संसाधनांपर्यंत प्रवेश मिळविण्याचा अधिकार देणे.

ड. घरी व बाहेर त्यांचे स्वतःचे जीवन नियमन आणि नियंत्रण करण्याचा अधिकार प्राप्त करून देणे.

इ. आर्थिक, सामाजिक क्षेत्रात योगदान देणा—या महिला निर्माण करणे.

अशा प्रकारे महिला सशक्तीकरण महिलांच्या मुलभूत मानवीय हक्कांची ओळख करून देणारी आहे आणि अशा वातावरणाची निर्मिती जेथे त्यांना पुरुषांच्या बरोबरीचे मानले जाते.

महिला सक्षमीकरणासाठी सरकारी धोरणे आणि योजना

महिलांना जे काही सुधारणा आणि सक्षमीकरण मिळाले आहे ते विशेषतः त्यांच्या प्रयत्नांमुळे व संघर्षांमुळे होते तरीही त्यांच्या प्रयत्नांत त्यांना मदत करण्यासाठी काही सरकारी योजना आहेत.

भारत सरकारने स्त्रियांच्या सबलीकरणासाठी एक राष्ट्रीय धोरण सुरु केले. त्यानुसार स्त्रियांना समान हक्क, अधिकार मिळवून देणे, आरोग्य सुविधा मिळवून देणे, त्यांना सामाजिक सुरक्षितता आणि सार्वजनिक जिवनात सुरक्षा मिळवून देणे, विकास प्रक्रियेत त्यांचा सहभाग करून घेणे, त्यांना कायदेशीर मदत करणे, त्यांच्या कौशल्याचा विकास करणे, स्त्रियांचा शैक्षणिक विकास करणे, त्यांचे आरोग्य, अन्न, पौष्टिकता इत्यादी. गोष्टींचा समावेश होतो. महिला सक्षमीकरणासाठी भारत सरकारने १९५१ मध्ये कल्याणकारी उपाययोजना आखल्या. या योजना राबविण्यासाठी समस्या सोडविण्यासाठी केंद्रीय सामाजिक कल्याण ची स्थापना करण्यात आली. महिला सीएसउब्ल्युबी महिलांना संघटित करण्याचे कार्य करते. व्दितीय पंचवार्षिक योजनेमध्ये (१९५६-६१) मध्ये महिलांना उच्च शिक्षण देण्यासाठी त्यांना प्रशिक्षण देण्यासाठी तरतूद करण्यात आली. तसेच तिसरी पंचवार्षिक योजनेत महिलांचे आरोग्य, शिक्षण, पोषण यासाठी नियोजन करण्यात आले. तिस—या, चौथ्या आणि पाचव्या पंचवार्षिक योजनेत याप्रमाणेच स्त्रियांच्या समानतेच्या दिशेने स्त्रियांच्या अधिकार आणि दर्जाची व्यापक तपासणी केली होती. त्यामुळे स्त्रियांची आर्थिक आणि सामाजिक स्थिती बदलण्यास मदत झाली.

सरकारने स्त्रियांसाठी राष्ट्रीय स्त्रोत संस्था स्थापन केली आहे. भारत सरकारने महिला सबलीकरणासाठी खालील उपाययोजना राबविल्या आहेत.

- 1 **स्व — शक्ती** :- आयएफएडी, जागतिक बँक यांनी संयुक्तपणे करण्यात येणारा प्रकल्प भारत सरकारने ऑक्टोबर १९९९ मध्ये सुरु करण्यात आला. या योजनेची सुरुवात ३० जून २००५ पासून झाली. या योजनेचा उद्देश महिला बचत गटाला प्रोत्साहन देवून महिलांचा विकास आणि सशक्तीकरण करणे हा होता. या योजनेच्या माध्यमातून ९ राज्यांतील ५७ जिल्हयांतील ३३५ ब्लॉकमध्ये राबविण्यात येणारी पथदर्शी योजना होती. या योजनेच्या माध्यमातून १७,६४७ बचत गटांची स्थापना करण्यात आली त्यामध्ये सुमारे २,४४,००० महिलांचा समावेश होता.
- 2 **स्वयंसेवक** :- महिला सक्षमीकरणासाठी ही एक एकीकृती अशी योजना होती. ही योजना २००१ मध्ये सुरु करण्यात आली. या योजनेच्या मुख्य उद्देश बचत गटांच्या माध्यमातून स्त्रियांना पतपुरवठा करणे हा होता. या योजनेच्या माध्यमातून ६५० ब्लॉकमधून ६७९७१ महिला बचत गट स्थापन करण्यात आले व ९,८९,४८५ लाभार्थींना या योजनेचा लाभ मिळाला.
- 3 **प्रशिक्षण आणि रोजगार कार्यक्रम (एसटीईपी)**:- हा कार्यक्रम गरीबांना कौशल्य आणि नवीन ज्ञान प्रदान करण्याचा प्रयत्न करतो. या अंतर्गत महिला लाभार्थी व्यवहार आणि संलग्न गट किंवा सहकारी संस्था मध्ये यामध्ये महिलांचा सहभाग वाढविण्यावर भर देण्यात आला. ही योजना १९८७ साली सुरु करण्यात आली.
- 4 **कार्यरत महिलांचे वसतिगृह** :- या योजनेअंतर्गत एनजीओ, को-ऑपरेटिव्ह यांना आर्थिक मदत करणे जसे बांधकाम तसेच मुलींच्या सुरक्षिततेसाठी डे केअर सेंटरसह स्वस्त निवास उपलब्ध करून देणे होय. दहाव्या योजना कालावधीत यासाठी निधी उपलब्ध करून देण्यात आला.
- 5 **क्रेव** :- मंत्रालयाने क्रांची नावाची एक योजना चालविली आहे. जी गरीबांच्या मुलांसाठी मदत करते. काम करणा-या स्त्रिया किंवा आजारी माता यांना एक उत्तम मदत प्रदान करणे यासाठी या योजनेची सुरुवात करण्यात आली.
- 6 **स्व-धार** :- ही योजना २००१-०२ मध्ये महिलांच्या पुर्नवसानासाठी राबविण्यात आली. या योजनेचे प्रमुख उद्दिष्ट्य हे दुर्लक्षित महिला व मुली यांना आश्रय, अन्न, कपडे तसेच प्राथमिक गरज प्रदान करणे हे होय.या योजनेअंतर्गत १२९ निवारा घरे देशात कार्यरत आहेत.
- 7 **राज्य होम्स** :- सुधारकापासून सुटका केलेल्या स्त्रियांसाठी राज्य गृह स्थापन केले आहेत. संस्था आणि सामाजिक शक्तींपासून स्वतःचे संरक्षण करण्यास असमर्थ आणि स्वेच्छेने आश्रय शोधत असलेल्या स्त्रियांसाठी त्यांना राहण्याची आणि निवासाची सोय केली जाते.
- 8 **सेवा घरे** :- निराधार स्त्रिया आणि विधवा व १८ ते ३५ वयागटातील बायको पुर्नवसन करण्यासाठी प्रयत्न केले जातात. ५ वर्षांखालील मुलांना मोफत अन्नसाठी उपलब्ध करून दिला जातो.
- 9 **महिला समृद्धी योजना (एमएसवाय)**:- या योजनेद्वारे १८ वर्षांपेक्षा जास्त आणि त्यावरील प्रत्येक ग्रामीण स्त्री ती बचत करू शकणारे बँकेत खाते उघडू शकते सरकार त्या बचतीपैकी २५ टक्के रक्कम उत्तेजन म्हणून देते. या कार्यक्रमाचा एक महत्वाचा पैलू म्हणजे स्त्रियांमध्ये गटांच्या माध्यमातून जागृती करून बचत गट निर्माण करणे हे होय.
- 10 **इंदिरा महिला योजना (आयएमआय)** :- ही योजना १९९५ मध्ये सुरु करण्यात आली. या कार्यक्रमाचा मुख्य उद्देश म्हणजे स्त्रियांना शिक्षण देणे, उत्पन्न निर्मिती करणे हा होय.
- 11 **राष्ट्रीय महिला कोष (आरएमके)** :- राष्ट्रीय महिला कौशची स्थापना मनुष्यबळ मंत्रालयाच्या अंतर्गत महिला व बालविकास महिलांच्या माध्यमातून पतपुरवठा करण्याच्या हेतुने करण्यात आली.
- 12 **वेलुगा कार्यक्रम** :- आंध्र प्रदेश सरकारने सन २००० मध्ये महिला सबलीकरणासाठी 'वेलुगु' नावाचे विशेष प्रकल्प ग्रामीण महिला व दारिद्र्य निर्मुलनासाठी या योजनेची सुरुवात करण्यात आली. २००२ पासून प्रकल्प अंमलात आला व त्यानुसार सर्व जिल्हयांतील ८६४ ग्रामीण मंडलचा समावेश आहे.
- 13 तसेच भारत शासनाने महिलांसाठी वसतिगृह, प्रशिक्षण केंद्रे, टेलरिंग सेंटर, शिल्प प्रशिक्षण केंद्रे यासारख्या विविध योजना राबविल्या आहेत ज्यांच्या माध्यमातून महिला सबलीकरणासाठी मोठया प्रमाणावर मदत झाली आहे.

महाराष्ट्र शासनामार्फत राबविल्या जाणा-या योजना :-

१. **सबला किंवा राजीव गांधी किशोरी सबलीकरण स्कीम** :- ही योजना २०१० मध्ये राज्यातील २०० जिल्हयातील अंगणवाडी केंद्रात हा कार्यक्रम सुरु करण्यात आला.

२. **एकात्मिक बाल संरक्षण योजना** :- ३१ डिसेंबर २०१० पर्यंत देशातील १४ लाख अंगणवाडी केंद्रांमध्ये हा कार्यक्रम सुरु असून या कार्यक्रमांतर्गत ९.२० कोटी बालके तर १.६९ गर्भवती व स्तन्यदा मातांना या योजनेचा लाभ मिळालेला आहे.
३. **इंदिरा गांधी मातृत्व सहकार्य योजना** :- २०१०-११ पासून ५२ समुदाय विकास कार्यक्रमांतर्गत देशातील १४ लाख महिलांना या योजनेचा लाभ मिळालेला आहे.
४. **नॅशनल मिशन फॉर एमपावरमेंट ऑफ वुमेन** :- ८ मार्च २०१० रोजी या योजनेची सुरुवात करण्यात आली.
५. **उच्चला** :- डिसेंबर २००७ पासून या योजनेची सुरुवात करण्यात आली. महिलां संरक्षण व देहव्यापार विरोधी सुरक्षा देणारा कायदा करून या योजनेची सुरुवात करण्यात आली.
६. त्याप्रमाणे राष्ट्रीय महिला सबलीकरण योजना सन २००१ मध्ये सुरु करण्यात आली. स्त्री-पुरुष समानता आणण्यासाठी जेंडर बजेट तसेच राजीव गांधी स्कीम फॉर एमपावरमेंट अँड लस अँड गल्स नोव्हेंबर २०१० मध्ये सुरु करण्यात आली. याचबरोबर महाराष्ट्र शासनाने धनलक्ष्मी स्कीम व बालबंधू यांसारख्या योजना या महिला सबलीकरणासाठी सुरु केल्या आहेत. अलीकडच्या काळात सावित्रीबाई फुले कन्या कल्याण योजना, गर्भजल चिकित्सेच्या चाचणीवर बंदी यांसारख्या योजनांची सुरुवात करून महिला सक्षमीकरणासाठी मोठया प्रमाणात उत्तेजन दिले.

निष्कर्ष

महिला सक्षमीकरणासाठी असलेल्या या धोरणांचा व या विविध योजनांचा लाभ महिलां मिळाला तर त्या ख-या अर्थाने सक्षम होतील व प्रत्येक महिला 'नव्या युगाची महिला मी, आहे समर्थ मी, जेणे माणूस म्हणूनी' असे आत्मविश्वासपूर्वक म्हणू शकेल. आज सर्वच क्षेत्रे पादाक्रांत केलेल्या महिलांकडे पाहिलं तर महिला या पुरुषांपेक्षा कुठेही मागे नाहीत. अर्थात सर्व क्षेत्रात महिलांना समान संधी व समान स्थान मिळण्याकरिता महिलांसाठी केलेल्या सर्व कायदेशीर तरतुदींनी आणि कार्यक्रमांशी अंमलबजावणी काटेकोरपणे करणे गरजेचे आहे. तेव्हाच महिलांना समाजाचा एक परिपूर्ण व समाजन घटक म्हणून समान स्थान मिळेल आणि ख-या अर्थाने महिला सक्षमीकरण होण्यास मदत होईल. अशा प्रकारे शासनाने महिला सबलीकरणासाठी केलेले विविध कायदे आणि योजना यांच्या आधारे महिला सक्षमीकरण होण्यास मदत होणार आहे.

संदर्भ

१. नीरा देसाई, महिलांची बदलती स्थिती, धोरणे आणि कार्यक्रम, अमित कुमार गुप्ता, महिला आणि समाज विकास पर्सपेक्टिव्ह, क्विरिएशन पब्लिशर्स, नवी दिल्ली.
२. भारत सरकार, एकात्मता दिशेने समितीचा अहवाल, भारतातील महिलांची स्थिती, १९७५, महिला व बाल विकास विभाग, महिला मंत्रालय.
३. महिलांसाठी संसाधन विकास, १०८८-२००० एडी, कोअर ग्रुपच रिपोर्ट १९८६, आयबीआयडी.
४. भारत सरकार, सातवी पंचवार्षिक योजना, १९८५-९०, सामाजिक भारतासाठी आर्थिक योजना, नियोजन आयुक्त, नवी दिल्ली.
५. घोडके अमोल लक्ष्मण, भारतातील मानव संसाधन विकास, द युनिक अॅकॅडमी प्रकाशन, एप्रिल २०१३.
६. तुकाराम जाधव, महाराष्ट्र वार्षिकी २०१५ युनिक अॅकॅडमी.
७. सौ.निर्मला ला.ब-हाटे, शिक्षण संक्रमण महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे, मार्च २०१५.

आजच्या स्थितीतील महिलांचे सबलीकरण आणि सक्षमीकरण आवश्यक आहे

श्रीमती पाटील सविता वसंतराव डी.बी.पी.
दयानंद बी.एड कॉलेज, सोलापूर

‘‘कान्तीज्योती सावित्रीबाई फुल्यांच्या शिक्षणाने’’ आजच्या स्थितीतील महिलांचे सबलीकरण आणि सक्षमीकरण झाले आहे काय(आवश्यक आहे)

खरचं विचार करायला लावणारी गोष्ट आहे. सावित्रीबाई फुलेंच्या शिक्षणाचा तुम्हा आम्हाला काय उपयोग झाला? त्या शिक्षणाचा मी काय उपयोग केला? १०० वर्षे झाली निरक्षरांना अक्षरांची खिरापत वाटून अज्ञानाच्या अंधारात एक दिवा लावला आणि सनातनांना विरोध करून दगड माती झेलून महिलांसाठी शिक्षण दिले. त्या शिक्षणाचा मी काय उपयोग केला? फक्त पोथी पुराण वाचयला, सत्संग करायला रक्मणी स्वयंवर वाचवे वैभव लक्ष्मीचे पारायण करावेत म्हणून सावित्री बाईंनी शिक्षण नाही दिले. तर स्त्रीचे व्यक्तिमत्व माणूस म्हणून विकसित होणे महिलांस खरे आणि खोटे ओळखण्याची ताकद क्षमता निर्माण होण्यासाठी शिक्षण दिले. गेल्या १०० वर्षात महिलांनी काय कमविले आणि काय गमविले? १५ ऑगस्ट १९४७ ला भारत स्वातंत्र्य झाला तेव्हा १२ टक्के लोक साक्षर तर २०१७ मध्ये भारत ७५ टक्के तर महाराष्ट्र राज्य ९० टक्के च्या आसपास पोहचलेले आहे. अस म्हणतात आज स्त्री पुरुशाच्या खांदयाला खांदा लावून प्रत्येक क्षेत्रात खूप मोठी झेप, भरार घेते पण खरचं आज ती स्वतःची ओळख विसरत चाललीय. त्यामुळेच आजच्या स्थितीचा महिलांचे सबलीकरण आणि सक्षमीकरण करणे गरजेचे आहे.

सबलीकरण	सक्षमीकरण
स्त्रीचे व्यक्तिमत्व हे माणूस म्हणून विकसित करणे तिला तशी संधी मिळू देणे ह्याला सबलीकरण असे म्हणायचे. माणुसकीचे हक्क मिळावेत. आणि सन्मानाने काम करता यावे.	व स्वतःबदल जागृतला निर्माण करणे स्वतःची जाणीव निर्माण करणे माणूस म्हणून जगायच असेल तर सक्षम बनल पाहिजे. आर्थिक दृष्ट्या स्वावलंबी बनल पाहिजे. सक्षमीकरण घरातून झाल तर समाजात मिळते.
सबल बना — पैक्षणिक दृष्ट्या (साक्षर) आर्थिक दृष्ट्या स्वावलंबी मानसिक दृष्ट्या (ध्यान) षरिरीक दृष्ट्या (व्ययाम)	सक्षम बना — आर्थिक दृष्ट्या समाजिक दृष्ट्या पैक्षणिक दृष्ट्या राजकीय दृष्ट्या , विज्ञान तंत्रज्ञान

● महत्त्व :-

कोणत्याही देशांची किंवा समाजाची प्रगती ही स्त्रियांच्या प्रगती वरून मोजली पाहिजे हा निकश न्छव ने हा निकश स्विकारला आणि २०१२ साली जगातल्या २२२ देशातील स्त्रियांच्या प्रगतीवरून अहवाल सादर केला त्यातील पाहिले १,२,३ क्रमांकाचे देश हे आदिवासी आहे तेथे स्त्रियांचा फार मोठा सन्मान केला जातो.

नेपाळ ३० व्या क्रमांकावर पाकिस्तान ५२ व्या चीन ६० बांगलादेश ६५ वर तर भारत १०५ व्या क्रमांकावर आहे गार्गी मैथिलिचा भारत, फुले आंबेडकरांचा भारत इतका मागे काय म्हणून आज महिला सक्षम असे शिक्षण दिले गेले पाहिजे.म्हणून महिला सबलीकरण आणि सक्षमीकरण गरजेचे आहे.

● अडचणी :-

- १) स्त्री —पुरुश समानते मधील तफावत
- २) शिक्षणाचा आभाव
- ३) स्त्री आणि पुरुश मोबदल्यातला फरक
- ४) हक्कांची जाणीव नसणे / स्वतःची ओळख नसणे.

- ५) कायद्याचे आपुरे ज्ञान
६) तीन बाबतीले षोशण :- अ लिंग भेद
ब गरीम श्रीमंत
क जातीव्यवस्था

• उपाय

- १) षासनाचा उत्सपुर्ती सहभाग
- २) महिला संबंधी विविध कलमे
- ३) षासनाचे विविध कार्यक्रम
- ४) षासनाचे विविध योजना
- ५) षासनाचे विविध कायदे

• कलमे

- कलम १४ अन्वये — महिला समानता
कलम १५ (१) अन्वये — भेदभाव न करणे
कलम १५(३) अन्वये — मुलांना व स्त्रीयांना खास तरतुदी
कलम १६ अन्वये — समान संधी
कलम १६ ;कद्ध अन्वये — समान कामास समान वेतन
कलम ५१ ;ःद्ध ;म्द्ध अन्वये — महिलांची प्रतिशठा आबधीत राखणे
कलम ४२ अन्वये — कामाच्या ठिकाणी सुरक्षितता आणि बाळंतपणातील मदत इ.

• कार्यक्रम

- १) महिला प्रषिक्षण व रोजगार सहाय्यता कार्यक्रम (१९८७)
- २) ग्रामीण महिला व बालविकास कार्यक्रम
- ३) प्रजनन व बाल आरोग्य कार्यक्रम

• षासनाचे विविध योजना :-

- १) महिला सबलीकरण धोरण १९९४ साली असे महाराष्ट्र राज्यात ७ मार्च २००१ मध्ये सुधारीत धोरणे अंमलात आली.
- २) गर्भवती महिलांना मोफत औशध उपचार
- ३) पंतप्रधानांची बेटी बचाव योजना
- ४) महिलांच्या हक्कांचे बळकटीकरण
- ५) माझी कन्या भाग्यश्री योजना
- ६) राजीव गांधी किषोरी सबलीकरण योजना
- ७) स्वयंसिध्दा
- ८) स्वयं सहाय्यता गट (बचत गट)
- ९) स्वाधांर (२००१ — २००२)
- १०) जिजामाता आधार योजना (विधवासाठी (१९९९)
- ११) सावित्रीबाई फुले दत्तक पालक योजना
- १२) देवदासी पुनर्ससन योजना
- १३) अहिल्याबाई होळकर योजना

• षासनाचे विविध कायदे :-

- १) हुंडा प्रतिबंधक कायदा (१९६१)
- २) महिला संरक्षण कायदा
- ३) अष्लीलता विरोधी कायदा (१९८६)
- ४) बाल विवाह प्रतिबंधक कायदा (१९८७)
- ५) कौटुंबिक न्यायालय कायदा (१९८४)
- ६) छेडाछेड करणे गुन्हा
- ७) हिंदु विवाह कायदा (१९५५)

- ८) समान कायदा
०९) प्रसूती सुविधा कायदा
१०) हिंदु उत्तराधिकार कायदा (१९७६)
११) गर्भलिंग चाचणी (१९९४)
१२) मुस्लीम महिलांसाठी कायदा (१९८४)
१३) सती प्रथा विरोधक कायदा (१९८७)
१४) महिला आयोग स्थापना (१९९२)

● सारांश :-

स्त्रिया आता शिक्षण, राजकारण, प्रसारमाध्यमे, कला विज्ञान, आणि तंत्रज्ञान अशा अनेक क्षेत्रात कार्यरत आहेत. त्यामुळे महिलांचे सबलकरण व्हावे यासाठी भारत सरकार अनेक योजना राबवित आहेत. महिलांचा सत्तेत सहभाग म्हणजेच महिलांचे सबलीकरण ही धारणा आता मागासलेल्या देशात वाढत चालेली आहे. तसेच मानवी जीवनात स्त्रिस अनन्य साधारण महत्व आहे. स्त्रियांमधील स्वयं प्रेरणा आणि आत्मविश्वास वाढवला पाहिजे. कुटुंबामध्ये निर्णय प्रक्रियेत हक्क मिळाला पाहिजे. या शिवाय स्वयं सहाय्यता बचत गटाप्रमाणे महिलांचे विविध स्तरावर संघटन व्हावे स्त्रीने आत्मनिर्भर आणि स्वयंपूर्ण बनवण्यासाठी सर्वांतोपरी विविध स्वरूपाची मदत करणे, महिलांमध्ये आरोग्य सकस आहार, जन्म घालण्याचा अधिकार, कायद्याचे ज्ञान इ. मध्ये जागरूकता करणे आवश्यक आहे. अशा काही गोष्टी घडल्यास स्त्रियांचे सर्व स्तरावर सबलीकरण आणि सक्षमीकरण घडून येईल.

● संदर्भ

१. वूमद म्चवूमतउमदज पद प्दकपं उपसमेजवदम दक बींससमदहमे इल क्तण तंमो बींदकतं न्दपअमतेपजल वी
स्नबादवू
२. टपेपवद २०२० जीम चतवपिसम वी जीम म्चवूमतमक वूमदण
३. ज्मदजी पिअम लमंत चसंद दू

Violence against Women and Girls महिला आणि मुलींविरुद्ध हिंसाचार

श्री दत्तात्रय विष्णुभर जाधव सहषिक्षक, (राज्यशास्त्र विभाग) श्रीपतराव भोसेले कनिष्ठ महाविद्यालय, उस्मानाबाद
मार्गदर्शक प्रा. डॉ. महेश मोटे श्री. माधवराव पाटील महाविद्यालय, मुरुम ता. उमरगा, जि. उस्मानाबाद

प्रस्तावना

हिंसाचाराचे प्रमाण सर्वच समाजात दिवसेंदिवस वाढत चालले आहे. मग तो समाज प्रगत राष्ट्रातील, विकसनशील राष्ट्रातील किंवा अविकसनशील राष्ट्रातील असो. विशेषतः महिला व मुलींच्या बाबतीत हिंसाचाराच्या घटना सातत्याने समाजात घडताना दिसतात. महिला व मुलींविरुद्ध होणाऱ्या हिंसाचारांमुळे अनेक सामाजिक प्रश्न उद्भवले आहेत. या हिंसाचारातून सामाजिक स्वास्थ्य हळूहळू धोक्यात येवू लागले आहे. महिला व मुलींच्या बाबतीत होणारा हिंसाचार अगदी उत्तर वैदिक काळ, मध्ययुग ते आधुनिक युगापर्यंत विविध रूपाने होत आलेला दिसतो. मात्र बदलत्या काळानुसार या हिंसाचाराचे स्वरूप बदलले आहे. महिला व मुलींवर होणाऱ्या अत्याचाराची परंपरा प्रदीर्घ काळाची असून पुरुषप्रधान संस्कृतीची परंपरा आणि यातून महिलांना दिला जाणारा दुय्यमदर्जा आणि त्यातून होणाऱ्या हिंसाचाराच्या घटना ही आता नित्याची बाब बनली आहे. भारतीय संविधानाने स्त्री पुरुषांना समान अधिकार बहाल केले आहेत. स्त्री मुक्ती, स्त्री उध्दार, स्त्री शिक्षणाचा प्रसार, आर्थिक दृष्ट्या स्वावलंबनाची संधी, राजकीय संधी, देण्यात आलेली असून सुद्धा भारतात आजही महिलांना व मुलींना वेगवेगळ्या प्रकारच्या अत्याचारांला बळी पडावे लागत आहे. महिला व मुलींवरील हिंसाचाराची कारणे त्या संबंधीचे कायदे व त्यावरील उपाययोजना हा विषय आजही संशोधनाचा, प्रबोधनाचा व जनजागृतीचा ठरत आहे. यामाध्यमातून बुरसटलेल्या, पारंपारिक वाईट चालीरीतींनी ग्रासलेल्या समाजाला, विकृत पुरुषप्रधान संस्कृतीला योग्य दिशा दाखविणे ही काळाची गरज आहे. यातूनच या अत्याचारांला, हिंसाचारांला पायबंध घालणे शक्य होईल. हिंसाचाराच्या विविध घटनांचा आढावा घेतला असता बहुतांश हिंसाचाराच्या घटना या महिला व मुलींशी संबंधित आहेत. महिला व मुलींवर होणाऱ्या सर्व प्रकारच्या अन्यायाचे निर्मुलन करण्याच्या दृष्टीने विविध सामाजिक संस्था, राजकीय संस्था, संविधानातील कायदे यांचा प्रभावी परिणाम होणे अपेक्षित आहे. शासन मुलींच्या व महिलांच्या विकासासाठी कटिबद्ध आहे. महिलांना सुरक्षित वातावरण उपलब्ध करून देणे हे सर्वांचे कर्तव्य आहे. समाजात महिलांवर होणारे अत्याचार अजूनही संपलेले नाहीत. हुंडाबळी, मानसिक, शारीरिक छळ, भेदभाव आदींच्या माध्यमातून स्त्रीयांवर होणारे अन्याय, अत्याचार सुरूच आहेत. महिलांवर होणाऱ्या अत्याचारांचे केवळ सासर हेच केंद्र नाही, तर मुलींच्या जन्मापासूनच ती नको म्हणून तिच्याकडे पाहिले जाते. सामाजिकस्तरावर या अत्याचारांला वाचा फोडणे गरजेचे आहे.

महिला व मुलींविरुद्ध हिंसाचाराचा अर्थ :

हिंसाचार व अत्याचार या संज्ञेच्या अर्थाबाबत विविध अभ्यासकांच्या मते राजरोस किंवा अप्रत्यक्ष मार्गांचा सत्ता, संपत्ती, बल यासारख्या सामर्थ्यांच्या आपणास हवी असणारी गोष्ट, दुसऱ्याची इच्छा नसताना तिच्या जवळून बळजबरीने हिसकावून घेण्यासाठी केलेले कृत्य म्हणजे हिंसाचार होय. या व्याख्येनुसार बलात्कार, हत्या, लैंगिक शोषण, मारहाण, छेडखानी हि सर्व हिंसाचाराची कृत्ये आहेत. गुन्हेगारी स्वरूपाच्या हिंसेत बलात्कार, खून, अपहरण यांचा समावेश होतो. कौटुंबिक हिंसाचारात हुंडाबळी, सुनेचा शारीरिक, मानसिक छळ, पत्नीस मारहाण इत्यादींचा समावेश होतो. सामाजिक हिंसाचारामध्ये मुलींची अथवा महिलांची छेड काढणे, सुनेस गर्भपातास विवश करणे, स्त्रीचा संपत्तीवरील हक्क नाकारणे, पत्नीने माहेरून विशिष्ट रक्कम आणावी म्हणून शारीरिक, मानसिक छळ करणे, विधवांची संपत्ती लुबाडणे इ. कृत्यांचा समावेश होतो. कौटुंबिक हिंसाचाराची व्याख्या “कौटुंबिक हिंसाचारापासून स्त्रियांचे संरक्षण कायदा २००५” मधील कलम ३ मध्ये दिली आहे. ते असे — पीडित स्त्रीच्या शरीरास, कल्याणास, जीवितास हानी पोहचवणे, तिचा लैंगिक छळ करणे, तिच्यावर दबाव आणून बेकायदेशीर कृत्याची मागणी करणे, हुंड्याची मागणी करणे, पीडित महिलेस किंवा तिच्या नातालागास धमकावणे तिला शारीरिक व मानसिक हानी पोहचवणे.

शारीरिक छळ म्हणजे पीडित महिलेच्या जीवितास धोका निर्माण करणे व तिच्या वर दबाव टाकणे इ. लैंगिक छळ म्हणजे असे लैंगिक कृत्य कि ज्यामुळे त्या महिलेची अप्रतिष्ठा होईल. तिला अपमानास्पद वाटेल व तिची मानहानी होईल. शाब्दिक व भावनिक छळ म्हणजे महिलेचा अपमान करणे, तिला कमी लेखणे, मुलगा होत नाही म्हणून उपहास करणे किंवा अपमानित करणे, वारंवार धमक्या देणे. आर्थिक छळ म्हणजे महिलेस तिच्या अधिकारापासून वंचित करणे. स्त्रीधन, मालमत्ता, जी संयुक्त मालकीची आहे. परंतु तिची वेगळी मालकी आहे. इ. अधिकारांपासून तिला परावृत्त करणे.उत्पन्नापासून महिलेस वंचित करणे.

महिला व मुलींविरुद्ध हिंसाचाराची कारणे :-

आजही पुढारलेल्या, आधुनिक समाजाचा स्त्रीकडे बघण्याचा दृष्टीकोन बदालेला नाही हे सत्य नाकारता येत नाही. स्त्रीचा अर्थ जननी, नारी, शक्ती, देवी, जगाची उध्दारी हा केवळ कांही पुरुषी वर्चस्व मानणाऱ्या, विकृत प्रवृत्तीच्या, लोकांसाठी केवळ पुस्तकी आदर्श मात्र आहे. या प्रवृत्तीमुळेच महिला व मुलींविरुद्ध हिंसाचाराचे प्रकार आजूनही थांबत नाहीत. स्त्रीला केवळ एक उपभोग्य वस्तू, तिला अबला, दुर्बल समजणे, चूल आणि मुल हेच केवळ तिचे क्षेत्र असा तिच्या बाबतचा समज हीच आज देखील हिंसाचाराची कारणे आहेत. शिवाय पाश्चात्य संस्कृतीचे अनुकरण हि गंभीर बाब आजच्या समाजाला हिंसक वळणाकडे घेवून चालली आहे. जागतिकीकरणाच्या माध्यमातून झालेला माहिती आणि तंत्रज्ञानाच्या विस्फोटामधून आजच्या तरुणाईला लागलेले विकृत वळण हे देखील महिला व मुलींविरुद्ध हिंसाचाराच्या प्रमुख कारणांपैकी एक आहे. महिला व मुलींविरुद्ध हिंसाचाराचे नवे-नवे प्रकार जन्माला येत आहेत. हे प्रकार व याचे प्रामाण केवळ भारतातच नव्हेतर तर सबंध जगभर आपल्याला दिसून येतात.

महिला व मुलींविरुद्ध हिंसाचारासंबंधी कायदे:-

महिलांच्या परिस्थितीत सुधारणा घडून यावी म्हणून खरेतर ब्रिटीश काळातच शासकीय स्तरावर कांही कायदे केले गेले. यात सतीप्रथा बंदी कायदा १८२९, विशेष विवाह कायदा १८२९, हिंदू स्त्रियांच्या संपत्तीमध्ये अधिकार कायदा १९३७ अशा महत्वपूर्ण कायदांच्या माध्यमातून स्त्रियांच्या सामाजिक, आर्थिक, राजकीय स्थितीमध्ये सुधारणा घडवून आणण्यासाठी ब्रिटीश सरकारने संवैधानिक प्रयत्न केले.

आधुनिक काळात मानवाच्या नीतिमूल्यातील घसरणीमुळे आणि वाढत्या औद्योगिक विकासांमुळे स्त्रीची अशा बंदनीय अवस्थेतून दयनीय रूपात परिवर्तन झालेले दिसते. ह्याला पुरावा म्हणजे दररोज नित्य नवनवीन प्रकारचे होणारे स्त्री अत्याचार. ह्याशिवाय ज्या कुटुंबात अथवा घरात ती स्वतःला सुरक्षित समजते त्याच तिच्या घरात ती कौटुंबिक हिंसाचाराला बळी पडते आहे. या सर्व बाबींचा विचार करता आंतरराष्ट्रीय पातळीवर स्त्री अत्याचार व कौटुंबिक हिंसाचार रोखण्यासाठी महत्वपूर्ण ठराव पारित करणे आवश्यक आहे. स्त्रियांवर होणाऱ्या निरनिराळ्या अत्याचारापासून व कौटुंबिक हिंसाचारापासून तिला संरक्षण व हक्क प्राप्त करून देण्यासाठी व महिलांच्या स्थितीत सुधारणा घडवून आणण्यासाठी आजपर्यंत खाली दिले गेलेले कायदे अस्तित्वात आहेत.

- १) महिलांना राजकारणात सहभागी होण्यासाठी समान मताधिकार कायदा —१९५२
- २) हिंदू विवाह कायदा—१९५५ ३) द्विभार्या प्रतिबंधक कायदा —१९५५
- ४) घटस्फोटाचा कायदा १९५६ ५) पोटगी कायदा —१९५५ ६) अनैतिक देह व्यापार प्रतिबंध कायदा— १९५६, १९८६ ७) वारसा हक्क कायदा —१९५६
- ८) विधवा पुनर्विवाह कायदा—१९५६ ९) विवाहित स्त्रियांचा संपत्तीचा कायदा —घ९५९
- १०) भारतीय दंड विधान कायदा—१९६० ११) प्रसुतीचा लाभ कायदा —१९६१
- १२) गर्भपात प्रतिबंध कायदा—१९७१ १३) समान वेतन कायदा —१९७६
- १४) गर्भजल परीक्षण कायदा—१९८८ १५) हुंडा प्रतिबंधक कायदा—१९६१, १९८६
- १६) मातृत्व लाभ संबंधीचा कायदा—१९६१ १७)छेडछाड प्रतिबंधक कायदा—१९७८

१८) बलात्कारप्रतिबंधक कायदा—१९८३

१९) सती प्रथा विरोधक कायदा—१९८७

२०) स्त्रियांचे अश्लील प्रदर्शन विरोधी कायदा—१९८६

२१) भारतीय घटस्फोट कायदा—१९६९

२२) कुटुंब

न्यायालय कायदा—१९८४

२३) मुस्लिम महिलांसाठी (घटस्फोट हक्क संरक्षण कायदा)—१९८६

२४) मानवी हक्क संरक्षण कायदा—१९९३ २५) गर्भलिंग परिक्षण व गर्भपात विषयक कायदा—१९९४

अशाप्रकारच्या निरनिराळ्या कायद्यांतर्गत स्त्रियांना मिळणारे हक्क किंवा संरक्षण आणखीन प्रभावीपणे लागू होण्यासाठी हा नवीन “कौटुंबिक हिंसाचारापासून स्त्रियांचे संरक्षण कायदा २००५” निर्माण झाला. कौटुंबिक हिंसा ही घरात घडते ज्याला आपण आपल्या सर्वांचे सर्वांत सुरक्षित स्थळ समजतो. आजपर्यंत बरेच स्त्री अत्याचार विषयक कायदे निर्माण झालेले, परंतु घराच्या चार भिंतीआड होणारा हिंसाचार आजवर उपेक्षिलाच होता. ज्या महिला कौटुंबिक हिंसाचाराला बळी पडल्या आहेत. त्यांना त्यांच्या अधिकारांचा वापर अधिक सहज शक्य होण्यासाठी व त्यांना लवकरात लवकर न्याय मिळवून देण्यासाठी हा कायदा तयार करण्यात आला आहे. आपल्या भारतीय गणराज्याच्या ५६ व्या वर्षी अशाप्रकारचा महिलांना दिलासा देणारा कायदा अस्तित्वात आला. कुटुंबातील हिंसा या विषयावर सर्वेक्षण अहवाल सादर करणाऱ्या एका प्रसिद्ध लेखकाचे असे म्हणणे आहे की, स्त्री ही काळोख्या रात्री सामसूम रस्त्यावर अनोळखी इसमासोबत एकदा सुरक्षित राहिल परंतु घराच्या चार भिंतींमध्ये आपल्याच घराच्या मंडळींमध्ये ती सुरक्षित असेलच असे नाही. वाढत्या घरगुती हिंसाचाराचे हे एक अत्यंत ज्वलंत उदाहरण आहे. कौटुंबिक हिंसाचाराचे दृश्य हे सर्वदूर पसरलेले होते, पण लोकांच्या नजरेत भरून येण्याइतके व्याप्त नव्हते. बहुतेक स्त्रीविषयक कायदे व तरतुदी एकाच चौकटीत सामावून घेणारा हा कायदा. या कायद्याचे नाव आहे “कौटुंबिक हिंसाचारापासून स्त्रियांचे संरक्षण कायदा —२००५” हा कायदा २६ ऑक्टोबर २००५ पासून लागू झाला. हिंसामुक्त जीवन हा स्त्रीचा मानवी हक्क आहे. म्हणूनच कौटुंबिक हिंसाचार हा निःसंशयपणे तिच्या मानवी अधिकाराचा विषय आहे तसेच तिच्या सर्वांगीण विकासाला अडथळा निर्माण करणारा गंभीर दखलपात्र विषय आहे. या टिप्पणीस व्हिएतनाम समझौता १९९४ आणि बिर्जिंग अधिष्ठापणाकृती समितीचे व्यासपीठ १९९५ यांनी मान्यता दिली आहे. महिलांवरील भेदभाव संपूर्णपणे मिटविण्यासाठीच्या संयुक्त कृतीसमितीच्या १९८९ च्या कॉमन रेकमेंडेशन नुसार संबंधित देशांनी स्त्रियांच्या कौटुंबिक हिंसाचाराविरुद्ध संरक्षण पुरविण्यासाठी पावले उचलावीत व तसा कायदा निर्माण करावा विशेष करून महिलांना कुटुंबात होणाऱ्या हिंसाचारापासून संरक्षण देण्यासाठी कायदा करावा. म्हणून यासंदर्भात आजवर राहून गेलेल्या सर्वबाजूंनी स्त्री शोषण थांबविण्यासाठीही हा ठोस व निर्णायक कायदा अस्तित्वात आला. या कायद्यांतर्गत योजलेल्या ठळक तरतुदी पुढीलप्रमाणे—

१) या कायद्याच्या प्रकरण ह्या कलम नुसार कौटुंबिक हिंसाचाराची व्याख्या खूप विस्ताराने दिली गेली आहे. जसे कुटुंबातील स्त्रीचा प्रत्यक्ष छळ, मारहाण, धमकी, शिवीगाळ तसेच लैंगिक शोषण, तोंडी किंवा शाब्दिक छळ, भावनात्मक छळ, मानसिक छळ, आर्थिक छळ या सर्वांचा समावेश या व्याख्येत होतो. शिवाय बेकायदेशीररीत्या हुंड्याची मागणी करून बायकोचा व तिच्या नातेवाइकांचा छळ या व अशा अनेक गोष्टींचा या व्याख्येत समावेश होतो.

२) या कायद्यांतर्गत जी पीडित स्त्री आहे त्या स्त्रीची व्याख्या खूप विस्तारित स्वरूपात मांडली आहे. उदा. ४९८—ए भा.दं.वि या कलमाखालील पीडित स्त्री म्हणजेच लग्न झालेली स्त्री एवढाच होतो. येथे ही लग्न झालेली स्त्री तर येतेच शिवाय अशा सर्व स्त्रिया ज्या कौटुंबिक संबंधात राहत आहेत किंवा कुणावर अवलंबून राहत आहेत. ह्याशिवाय पीडितांमध्ये कुठलाही मनुष्य, स्त्री असो वा पुरुष, लहान मुले, आई—वडील, नोकर मंडळी किंवा कौटुंबिक संबंधात राहणारे कुणीही ह्या कायद्याचा आश्रय घेऊ शकतात.

३) कोणतीही पीडित स्त्री किंवा बायको जी प्रतिवादी सोबत विवाहासारख्या संबंधातून बांधली गेली आहे ती आपल्या नवरा किंवा त्याच्या नातेवाइकांविरुद्ध तक्रार दाखल करू शकते. यासाठी तिला राज्य सरकार नियुक्त संरक्षण अधिकारी, पोलीस अधिकारी, सेवा देणारी पंजीकृत संस्था यांची मदत होईल. तशा प्रकारची तरतूद या कायद्यांतर्गत झाली आहे. पोलीस अधिकारी, संरक्षण अधिकारी, सेवा देणारे संस्था यांचे कार्य आणि कर्तव्य सविस्तरपणे या कायद्यामध्ये दिले आहे. तसेच संरक्षण अधिकारी शक्यतो स्त्री असावी अशीसुद्धा तरतूद आहे.

४) सेवाभावी संस्था (एन.जी.ओ.) यांची नेमणूक या कायद्यांतर्गत अत्याचारित स्त्रीच्या मदतीसाठी करण्यात आली आहे. अशाप्रकारे पीडित स्त्रियांसाठी झटणाऱ्या सेवाभावी संस्थांना कायदेशीर हस्तक्षेपाला शिक्कामोर्तब झाला आहे. जी भूमिका ते आजवर पडद्याआडून करायचे ती यापुढे समोर येऊन करणार. या कायद्याच्या कलमानुसार ज्या व्यक्तीस कौटुंबिक हिंसाचार घडण्याची किंवा घडण्याच्या शक्यतेची माहिती द्यावयाची असेल तर तो ती माहिती संबंधित संरक्षण अधिकारी किंवा यासंबंधी सेवा देणारी संस्था यांच्याकडे देऊ शकतो.

५) अत्याचारग्रस्त स्त्रीला लवकरात लवकर न्याय मिळावा या हेतूने तशा प्रकारची विशेष तरतूद या कायद्यांतर्गत कलम २(५) नुसार करण्यात आली आहे.

६) या कायद्याच्या प्रकरण चारमधे पीडित स्त्रीला साहाय्याचे आदेश मिळविण्यासाठीची कार्यप्रणाली दिली गेली आहे. कलम २ नुसार पीडित व्यक्ती किंवा तिच्या वतीने संरक्षण अधिकारी याने न्यायदंडाधिकारी यांच्याकडे विविध साहाय्य मिळविण्यासाठीचा आदेश काढण्यासाठी विहित नमुन्यात अर्ज करावा.

७) पीडित स्त्रीला तिच्या हक्कबजावणीसाठी वेगवेगळ्या कायद्यांतर्गत निरनिराळे दावे करण्याची आता गरज राहणार नाही. एकापेक्षा जास्त साहाय्याचे आदेश ती या एकमेव कायद्याखाली मागू शकते. या कायद्यानुसार न्यायाधीशांना पीडित स्त्रीच्या बाजूने संरक्षण आदेश काढण्याचा अधिकार देण्यात आला आहे. या आदेशान्वये प्रतिवादीला कौटुंबिक हिंसाचारापासून प्रतिबंधित केले जाते. संरक्षण आदेशाप्रमाणेच— १) निवासी आदेश २) आर्थिक साहाय्यासंबंधी आदेश ३) ताबा देण्यासंबंधीचे आदेश ४) भरपाईचे आदेश ५) अंतरिम किंवा एकतर्फी आदेश देण्याचा अधिकार. इ.तरतुदी पीडित स्त्रीच्या हक्क बजावणी व संरक्षणासाठी केल्या गेल्या आहेत.

८) प्रतिवादीकडून संरक्षण आदेश किंवा वर निर्देशित कोणताही आदेश किंवा न्यायालयाने पारित केलेल्या अंतरिम आदेशाचे उल्लंघन झाल्यास अशा व्यक्तीस एक वर्ष कॅद किंवा वीस हजार रुपये दंड किंवा दोन्ही अशा स्वरूपात शिक्षा सुनावण्यात येऊ शकते. जर असे आढळून आले की प्रतिवादी हा भारतीय दंड विधान कलम ४९८—अ किंवा हुंडा—प्रतिबंधक कायद्यानुसार आरोपास पात्र आहे तर तसे आरोप करण्यासंबंधीची तरतूद असेल. शिवाय न्यायाधीशांना सुधारित आदेश काढण्यासंबंधीचीसुद्धा तरतूद आहे या कायद्याखालील गुन्हा हा दखलपात्र व अजामीनपात्र गुन्हा समजण्यात येतो.

९) फक्त पीडित व्यक्तीच्या जबानीच्या आधारावरच गुन्हा नोंदविला जाऊ शकतो व न्यायालय गुन्हा घडल्याचा निष्कर्ष काढून शिक्षा ठोठावू शकते. घरगुती हिंसाचार हा स्त्री जातीसाठी अभिशाप ठरला आहे. अत्याचारग्रस्त ज्यावेळी त्याच्यासाठी बनलेल्या संरक्षण कायद्याची मदत घेण्यास अकार्यक्षम ठरतो त्यावेळी अशाप्रकारच्या निरनिराळ्या कायद्यांमार्फत दिल्या जाणाऱ्या साहाय्यविषयक तरतुदी फोल ठरतात. परंतु ज्यावेळी प्रत्यक्ष कायदा अत्याचारग्रस्तांपर्यंत पोहोचण्यास अकार्यक्षम ठरतो हे आणखीनच दुःखदायक आहे. स्त्रियांचे मानवी हक्क व समाजनिर्मितीत तिचे स्थान हे नक्कीच या कायद्यामुळे बळकट होईल. परंतु जोपर्यंत घरगुती हिंसाचाराला बळी पडणाऱ्या स्त्रियांना आपल्या हक्कासाठी वा संरक्षणासाठी अशाप्रकारचा कायदा अस्तित्वात आला आहे हे माहिती होणार नाही तोपर्यंत ह्या कायद्याचा फारसा फायदा आपल्याला पाहायला मिळणार नाही. म्हणूनच या कायद्याविषयी लोकजागृती खूप आवश्यक आहे.

(स्रोत — मिळून साऱ्याजनी— सप्टेंबर २००९)

महिला आणि मुलींविरोधात हिंसाचारावरील उपाय योजना :

महिला सबलीकरणाच्या माध्यमातून सक्षमीकरणावर भर दिला जात आहे. आंतरराष्ट्रीय पातळीवर युनोच्या अंतर्गत आंतरराष्ट्रीय महिला आयोग नेमण्यात आला. या आयोगाकडून दरवर्षी अहवाल तयार केला जातो. राष्ट्रीय पातळीवर राष्ट्रीय महिला आयोगाची स्थापना १९९० साली करण्यात आली. महाराष्ट्रातृराज्य महिला आयोगाची स्थापना १९९४ साली करण्यात आली.

महिलांच्याज सुरक्षिततेसाठी महाराष्ट्र शासनाने केलेल्या उपाययोजना पुढील प्रमाणे:—

महिला अत्याचार प्रतिबंधक विभाग ; चॅट्टर महिला पोलीस कक्ष (महिला सहायता कक्ष)

महिला सुरक्षा समिती, सामाजिक सुरक्षा विभाग, विशेष समुपदेशन केंद्र, बसस्थानकातील मदत केंद्र

स्त्री भ्रणहत्या प्रतिबंधक उपाययोजना, लैंगिक अपराधापासून मुलांचे संरक्षण अधिनियम ह्यज्वह्य, कौटुंबिक हिंसाचार अधिनियम २००५

हेल्पलाईन—

संकटात असणा—या महिलांना मदत करण्यासाठी मुंबई, ठाणे आणि नवी मुंबई या पोलीस घटकांमध्ये टोल फ्रि हेल्पलाईन क्र. १०३ व उर्वरीत महाराष्ट्रा साठी टोल फ्रि हेल्पलाईन क्र. १०९ सुरू करण्यात आली आहे.

विशेष बाल सहाय्यक पोलीस पथक आणि बाल कल्याण अधिकारी

महिलांचे कौटुंबिक हिंसाचारापासून संरक्षण करण्यासाठी हा कायदा अंमलात आणण्यात आला आहे. महिला व बालकल्याण विभागाने नियुक्त केलेले 'संरक्षण अधिकारी' (प्रोटेक्शन ऑफीसर) या कायद्याची अंमलबजावणी करतात.

विशेष आणि जलदगती न्यायालय

महिला अत्याचारासंबंधी गुन्ह्यांचा जलद गतीने निपटारा करण्यासाठी अहमदनगर, अकोला, अमरावती, औरंगाबाद, बुलढाणा, बीड, जळगाव, नागपूर, यवतमाळ, ठाणे, पुणे आणि कोल्हापूर या ठिकाणी विशेष न्यायालये कार्यरत आहेत. महिला आणि मानसिक विकलांग मुलीवरील अत्याचारासंबंधी गुन्ह्यांचा निपटारा करण्यासाठी ह्यह जलदगती न्यायालये प्रस्तावित आहेत.

हुंडाबळी प्रतिबंधक कारवाई

राज्यात २६ नोव्हेंबर हा दिवस " हुंडाबंदी दिन " म्हणून साजरा केला जातो. कामाच्याज ठिकाणी तक्रार कमिटी (तक्रार निवारण समिती) कामाच्या ठिकाणी महिलांचा लैंगिक छळ होवू नये म्हणून " विशाखागाईडलाईन्स" ची अंमलबजावणी राज्यात सुरु आहे.

महिलांच्याच तक्रारीबाबत पोलिसांची संवेदनशीलता

महाराष्ट्राचे पोलीस अकादमी नाषिक याठिकाणी पोलीसांच्यात पायाभूत अभ्यासक्रमामध्ये महिला व मुलांवरील अत्याचार व लैंगिक गुन्हे याबाबतच्या कायद्यांचा समावेश करण्यात आला आहे.

न्यायाधीश धर्माधिकारी समिती

महिलावरील अत्याचाराच्या गुन्ह्यास आळा घालण्यासाठी शासनाने निवृत्त न्यायाधीश श्री. चंद्रशेखर धर्माधिकारी यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती स्थापन केली आहे.

अनैतिक व्यापार विरोधी कक्ष (अॅन्टी ह्यूमन ट्राफिकींग सेल)

अनैतिक व्यापाराच्या विविध समस्या तत्परतेने, परिणामकारक व जलदगतीने सोडविण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने राज्या गुन्हे अन्वेषण विभागाच्या अधिपत्याखाली अनैतिक व्यापार विरोधी कक्ष दिनांक ३१/०३/२००८ रोजी स्थापन केला आहे.

(स्रोत : नागरिकांसाठी सेवा, महाराष्ट्र पोलीस)

सारांश:

प्रस्तुत लेखात महिला आणि मुलींविरुद्धात हिंसाचाराचा अर्थ, कारणे,त्यासंबंधी कायदे, व उपाय योजना यांची महत्वपूर्ण मांडणी करून महिला सबलीकरणाच्या दिशेने शासकीयपातळीवर विविध प्रयत्न करण्यात येत आहेत हे दिसून येते.कौटुंबिक हिंसाचार प्रतिबंधक कायद्याने हिंसाचार किंवा अत्याचारावर नक्कीच वचक बसला आहे हे नाकारता येत नाही. महिलांचे साक्षरतेचे प्रमाण वाढवून, राजकारणात सक्रीय सहभाग घेवून,कौटुंबिक हिंसाचार

प्रतिबंधक कायद्याचा प्रचार आणि प्रसार करून महिला व मुलींमध्ये जनजागृती करून निर्भोडपणे सामाजिक जीवन जगण्याच्या परिस्थितीत उत्तरोत्तर सुधारणा होत आहे.हिंसाचारास प्रतिकार करण्याचं बळ निर्माण होत आहे. थोडक्यात महिलासबलीकरण हि काळाची गरज आहे

संदर्भ सूची :

- 1- मेधा ताडपत्रीकर, कौटुंबिक हिंसाचार: वास्तवाला सामोरे जाताना..... , डायमंड पब्लिकेशन,१२५५ सदाशिव पेठ , पुणे, प्रथमावृत्ती: २०१२
- 2- डॉ. शैलेन्द्र देवळाणकर,समकालीन जागतिक राजकारण: प्रमुख प्रश्न, विद्याप्रकाशन, औरंगाबाद.
- 3- गोटे शुभांगी, "स्त्री परिवर्तनाची आव्हाने", साऊथ रशियन सोशल रिसर्च पब्लिशिंग,औरंगाबाद
- 4- केळकर मीना,"भारतीय स्त्री संकल्पना आणि प्रतिमा " निमित्त प्रकाशन,पुणे १९९०
- 5- नागरिकांसाठी सेवा, महाराष्ट्र पोलीस
- 6- मिळून साऱ्याजनी — सप्टेंबर २००९
- 7- योजना मासिक—जून २०११
- 8- योजना मासिक—मार्च २०११
- 9- लोकराज्य मासिक—सप्टेंबर २०११
- 10-वैवकीहंदंहण प्दसिपइदमजणंबणपद
- 11-ए मकणहवअणपद

नाषिक मधील स्त्री शिक्षणातील षांताबाई दाणी यांचे योगदान

प्रा. सुर्यवंशी संजय एस., कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, सायखेडा ता.निफाड, जि.नाषिक
प्रा.विधे सोमनाथ एस, पुणे विद्यार्थी गृहाचे, एस.एस.धामणकर महाविद्यालय म्हसरूळ, नाषिक-४

गोशवारा—

आधुनिक भारताच्या इतिहासात नाषिकचे स्थान वेगळे व महत्वपूर्ण राहिलेले आहे. दलित चळवळीपासून, काळाराम मंदिर सत्याग्रह अशा विविध कारणांनी नाषिक हे महत्वाचे ठिकाण होते. त्याचबरोबर दलित स्त्रीयांना शिक्षण मिळावे यासाठी सुद्धा नाषिकमध्ये कार्यास सुरुवात झाली होती. यात षांताबाई दाणी यांचे स्त्री-शिक्षणातील योगदान उल्लेखनीय आहे. त्याचाच अभ्यास प्रस्तुत षोध निबंधात करण्यात आला आहे.

प्रस्तावना—

आधुनिक कालखंडात भारताच्या सामाजिक इतिहासात नाषिक हे महत्वाचे होते. त्यामध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी सामाजिक समते साठी चालवलेल्या लढ्यात स्त्रीयांचा सहभाग सुद्धा उल्लेखनीय होता. यात षांताबाई दाणी यांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या प्ररणेने व दादासाहेब गायकवाड यांच्या मार्गदर्शनाखाली कार्याला सुरुवात केली. त्यातच त्यांनी दलित स्त्रीयांना शिक्षण मिळावे म्हणून समाजात विशेष कार्य केल्याचे दिसून येते अस्पृश्य लोकांना समाजात चांगले स्थान मिळावे म्हणून शिक्षणाच्या माध्यमातून जागृती करण्यासाठी षांताबाई दाणी यांनी खुप मोलाची कामगिरी केल्याचे दिसून येते. म्हणून “नाषिक जिल्हयातील स्त्री-शिक्षणात षांताबाई दाणी यांचे योगदान” हा विशय संषोधना साठी निवडला आहे.

उद्दिष्ट—

नाषिक जिल्हयातील स्त्री शिक्षणातील षांताबाई दाणी यांचे योगदानाचा अभ्यास करणे.

संषोधन पद्धती—

प्रस्तुत षोध निबंधाच्या मांडणीसाठी ऐतिहासिक संषोधन पद्धतीचा वापर केला आहे.

व्यक्ती परिचय—

नाषिक मधील षांताबाई दाणी यांचा जन्म अस्पृश्य समाजात तोटी गरिब कुटुंबात झाला होता. षांताबाई दाणी हया खुप कष्टमय आणि संयमी जीवन जगल्याचे आढळते. घरची परिस्थिती नसताना सुद्धा उपाषी राहून त्यांच्या आईने त्यांना पदवी पर्यंतचे शिक्षण करू दिले. समाजातील स्पृश्य-अस्पृश्य हया पलिकडचे जीवन जगण्यासाठी समाजातील लोकांना राजकीय हक्काबरोबर षैक्षणिक हक्क मिळवून देण्यासाठी सतत कार्यक्षम असणार व्यक्तिमत्व म्हणजे कु.षांताबाई दाणी ज्या काळात मध्यम वर्गातील पांढर पेक्षा स्त्रीया देखील सायकलवरून फिरत नव्हत्या, त्या काळात आत्मविष्वासाने सनातनी नाषिक मधून संचार करणारी पहिली महिला त्या होत्या. दाणी यांनी राजकारणा बरोबरच दलित समाजात शिक्षणाची गोडी निर्माण व्हावी यासाठी मोठे प्रयत्न केले आहेत. यातच स्त्री शिक्षणा वरील जास्तीत जास्त भर दिल्याचे दिसून येते.

विशय विवेचन—

नाषिक मधील महाविद्यालयीन शिक्षण घेणाऱ्या दलित समाजातील पहिली महिला म्हणजे षांताबाई दाणी महाविद्यालयीन काळात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी त्यांच्या भाशणात सांगितलेल्या ज्ञानाने माणसाची मणे विषाल होतात, स्पृश्य-अस्पृश्य या भेदाने आपल्याला पोरवले आहे. इतर धर्मात अषी वागणुक मिळत नाही. चर्च मध्ये वा मषिदीत कोणालाही प्रवेश मिळतो. हयाची दखल घेवून तरुणांनी समाजात जावून जागृती केली पाहिजे. या विचाराचा त्यांच्या जिवनावर खुप चांगला परिणाम झाला. त्यातुनच त्यांना दलित शिक्षणाची व स्त्री शिक्षणाची आवड निर्माण झाली, त्यातुनच त्यांच्या कार्याला सुरुवात झाली.

१. रमाबाई आंबेडकर विद्यार्थिनी वसतिगृहाची स्थापना—

नाषिक जिल्हा दलित शिक्षण प्रसारक मंडळ हया संस्थेची स्थापना दादासाहेब गायकवाड यांनी केली होती. २६ मे १९४७ रोजी स्त्रियांची विशेषतः मागास वर्गातील स्त्रियांची षैक्षणिक क्षेत्रात उन्नती व्हावी म्हणून रमाबाई आंबेडकर विद्यार्थिनी वसतिगृहाची सुरुवात करण्यात आली. हयांचे उद्घाटन डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या हस्ते करण्यात आले होते. स्त्रियांना त्यांच्या पायावर उभे राहता यावे हया उद्देशाने हया वसतिगृहाचा जन्म झालेला होता. हयासाठी षांताबाई दाणी यांनी आपल्या सांन्याच्या बांगड्या मदत मदत म्हणून दिल्या होत्या. दादासाहेब गायकवाडांनी ६००० रुपयांची मदत केली होती. हया वसतिगृहात सुरुवातीला २० मुली होत्या नंतर १९६५

सालापर्यंत १०० च्या वर मुलींनी प्रवेश घेतला होता. परिणामी या वसतिगृहाला समाज कल्याण कडुन १६० मुलींची मान्यता मिळाली होती. हया वसतीगृहात येवुन रहात असे.

२. वसतिगृहातील मुलींचे शिक्षणाची सोय—

रमाबाई आंबेडकर विद्यार्थिनी वसतिगृहात दिवसेंदिवस विद्यार्थिनींची संख्या वाढतच चालली होती. पण त्याचबरोबर त्यांच्या शिक्षणाचा प्रश्न उभा राहिला होता. त्यांना माध्यमिक षाळेत प्रवेश मिळवून देण फारच अवघड झालेले होते. पर्यायी व्यवस्था म्हणुन हया मुलींना त्या वेळी असलेल्या एन.ई.आय गर्ल्स हायस्कूल (वकीलवाडी) किंवा सारडा कन्या विद्यालय हया षाळेतून प्रवेश मिळवून दिला जात असे. हया मुली माध्यमिक षाळेत प्रवेश घेत असतांना अ.ब.क. अषा तुकड्यांन मध्ये कधीच प्रवेश मिळत नसे, त्यांचे नाव ड.ग.फ. अषा तुकड्यांन मध्ये दाखल केले जाई. त्याचा परिणाम हुषार मुलीना न्याय मिळत नसे त्या कधीच पुढं येऊ षकत नव्हत्या हे षांताबाई दाणी त्यांच्या लक्षात येतात त्यांनी ही तात्पुरती सोय म्हणुन एन.ई.आय. गर्ल्स हायस्कूलचे मुख्याध्यापक श्री. भाऊ बेदरेकर यांच्या सांगण्यावरून षाळा काढण्याचा निर्णय षांताबाई दाणी यांनी घेतला.

३. दलित शिक्षणासाठी स्वतः शिक्षण देणाऱ्या संस्थेची गरज व कल्पना—

कर्मवीर दादासाहेब यांच्या बरोबर जिल्हयातील गावागावात समाजकार्यासाठी फिरतांना षांताबाईंच्या लक्षात आले की, अस्पृष्य समाजातील मुले षाळेत जात नाही. जी जातात त्यांना इतर स्पृष्य मुलापासुन दुर बसावे लागले. अस्पृष्यांकडे लक्ष दिले जात नाही. हुषार मुलानाही न्याय मिळत नाही म्हणुन आपल्या मुलाना षिक्षण घेतायाव म्हणुन षांताबाई दाणी यांनी जुन १९५९ साली “डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ज्ञान विकास केंद्र नाषिक” या संस्थेची स्थापना करण्यात आली होती. १४ एप्रिल १९५९ रोजी त्यावेळेसचे नाषिकचे षिक्षणाधिकारी श्री. एच. झेड. षिंपी यांच्या हस्ते डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर जन्मदिनाच्या दिवषी नाषिकरोड याठीकाणी तक्षषिला माध्यमिक षाळेचे उद्घाटन करण्यात आले होते.

मुलींसाठी षाळा काढावी ही संकल्पना षांताबाई दाणी यांच्या मनात आली. पण त्यासाठी लागणारा पैसा उभा करण्यासाठी त्यांनी सोन्याची बांगडी दिली. तसेच नाषिक इंडियन सिक्युरिटी प्रेस कामगारांचा पगार हा दर १० तारखेला होत असत त्यावेळी तेथे धनाजी दोंदे, व्ही. के. भालेराव, गणपतराव षिंदे, आर. जी. भालेराव, बाबुराव साळवे ही मंडळी सायंकाळी झोळी घेउन फिरत. एकदा त्या फेरीतुन दोन हजार रुपये मिळाले, षांताबाई दाणी यांना संस्थेच्या कार्याची कीर्ती तत्परता आहे हे दादासाहेब गायकवाडांच्या लक्षात आले व त्यांनी या कार्याला सर्वांगिन मदत करण्याचे ठरविले व केलेही.

४. रमाबाई आंबेडकर कन्या विद्यालयाची स्थापना

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ज्ञानविकास केंद्र या संस्थेच्या माध्यमातुन ग्रामीण भागातून येणाऱ्या आर्थिकदृष्टया मागसलेल्या घरात फारसे षैक्षणिक वातावरण नसलेल्या विद्यार्थिनीना प्रवेश देऊन त्यांच्या बौद्धिक व मानसिक विकास षडवुन आणण्याच्या हेतुने १९६५ साली जुन महिन्यात ही षाळा सुरू करण्यात आली. दलितांचा विकास व्हायचा असेल तर पहिल्यांदा दलित मुली षिकल्या पाहिजे. आणि सर्व समाजाचा विकास व्हायचा असेल तर सर्व मुली षिकल्या पाहिजे. या उदात्त हेतुने षांताबाई दाणी यांनी मुलींसाठी षाळा काढली आदिवासी, दलित, मागासवर्गीय आणि रोजी रोटी साठी मजुरी करणाऱ्या मुलीना रमाबाई आंबेडकर कन्या विद्यालयातुन षिक्षण मिळवुन देण्याचे काम दादासाहेब गायकवाडांच्या मार्गदर्शनाखाली षांताबाई दाणी करत होत्या.

रमाबाई आंबेडकर कन्या विद्यालय सुरूवातीला किस्मत बागेत भरत असत. त्यात दोन खोल्यामध्ये ८वी व ९वी चे वर्ग भरत असत. हळु-हळु खोल्या वाढत गेल्या तसे वर्ग ही वाढत होते १९८० मध्ये षांताबाई दाणी यांच्या कार्याला यष मिळाले व महाराष्ट्र सरकारकडुन त्यांना गोलफ क्लब जवळील आग्रोडवर २ एकर जागा षाळेच्या इमारती साठी दिली. १९८२ पासुन षाळेत सर्व वर्ग या नविन इमारतीत भरावयास सुरूवात झाली. १९८३ मध्ये त्यावेळेसचे महाराष्ट्राचे षिक्षणमंत्री श्री. सुधाकर नाईक यांच्या हस्ते नवीन इमारतीचे उद्घाटन करुन दलित मुलीबरोबर समाजातील सर्वा पर्यंत षिक्षण पोहचविण्याची जबाबदारी रमाबाई आंबेडकर कन्या विद्यालयाने घेतली. षांताबाई दाणी यांच्या कार्यातुन स्त्री षिक्षणात भरीव कामगिरी झाल्याचे दिसुन येते.

सारांष—

आधुनिक भारताच्या इतिहासामध्ये षिक्षणाला सुरूवात झाली होती, पण तळागाळातील लोकांना हयाचा फायदा होत नसायचा. षिक्षण हे वंचिता पर्यंत पोहचणे कठिण काम वाटत होते. दलित समाजातील मुलींना षिक्षणासाठीची हेंडसाळ सहण करावी लागत होती. या सर्वांच्या विचारातून षांताबाई दाणी यांनी नाषिक मध्ये दलित समाजातील मागासवर्गीय घटकांसाठी षिक्षणाची व्यवस्था म्हणुन स्वतः संस्थाकाढून त्यांना स्वाभिमानीने जगता याव हया साठी काम केले आहे यातुनच षांताबाई दाणी यांचे स्त्री षिक्षणातील योगदान दिसून येते. षांताबाई दाणी यांच्या स्त्री षिक्षणातील योगदानचा अभ्यास हया षोधनिबंधात करण्यात आला आहे.

संदर्भसूची—

१. सौ. भार्गवे भावना रात्रंदिन आम्हा, भावसरिता प्रकाशन. नाषिक —१९९०.
२. अॅड. डोळस रंगनाथ, लढणाच्या महिला, युगांतर प्रकाशन—२००२.
३. स्मृतीगंध, रमाबाई आंबेडकर कन्या विद्यालय, नाषिक स्मरणिका—१९९०.
४. जीवनगंगा, संपा. वि.वा.षिरवाडकर, नाषिक १९६४.
५. निकम ई. एन. , प्रज्ञासुर्य समतेचा, भारतीय कला साहित्य अकॅडमी, मुंबई २००८.
६. दै. गांवकरी १० ऑगस्ट २००२.

पारधी जमातीच्या महिलांचे जीवनमान आणि लिंगभाव विषमता

प्रा. ईश्वर लक्ष्मण राठोड

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, षि. म. ज्ञानदेव मोहेकर महाविद्यालय, कळंब जि. उस्मानाबाद.

प्रस्तावना :

परिघाच्या बाहेर असलेल्या आणि आज परिघातून केंद्रस्थानी आणण्यास तयार असलेला समूह म्हणजे पारधी जमात. आजही या जमाती मध्ये पाहिजे ती प्रगती झालेली नाही आणि त्यातही पारधी जमातीच्या महिलांच्या बाबतीत अत्यंत वाईट परिस्थिती आहे. महिलांना शिक्षणापासून कोसो दूर ठेवण्यात आले तसेच महिलांचे अनेक प्रश्न आणि षोशण आजही कायम आहे तसेच आहेत. विशमता ही संकल्पना आर्थिक आणि सामाजिक दृश्टीने वापरली जाते. सामाजिक विशमता ही सार्वत्रिक स्वरूपात आढळून येते. सामाजिक विशमता समजून घेतांना दारिद्र्य, सधनता, मागासलेपणा, वंचितता, संसाधनांचे वितरण ह्यसारख्या घटकांचा आधार घ्यावा लागतो. तसेच सामाजिक गट, विषिष्ट देश, समाज, स्तर ह्यांचाही विचार करावा लागतो.

भारतात आणि विशेषतः महाराष्ट्रात पारधी जमातीचे प्राबल्य संपूर्ण जिल्ह्यात आढळून येते. पारधी जमातीचे सर्वाधिक संख्या उस्मानाबाद जिल्ह्यात आढळून येते. महाराष्ट्रामध्ये पारधी जमातीस अनुसूचित जमातीचा दर्जा देण्यात आलेला आहे. महाराष्ट्र शासनाच्या इ.स. २००२ च्या अनु. जमातींच्या यादीमध्ये ही जमात ३८ व्या क्रमांकावर आहे. जिचे आडवीचिंचेर, फासं पारधी, फासे पारधी, लंगोटी पारधी, बहेलिया, बहेल्लिया, चिता पारधी, षिकारी पारधी, टाकणकार आणि टाकिया असे उपगट समाविष्ट आहेत. स्वातंत्र्याच्या ७० वर्शानंतर आजही ही जमात विपन्नावस्थेत जीवन जगत आहे. अज्ञान, अंधश्रध्दा, षिक्षणाचा अभाव, अठराविष्वे दारिद्र्य, जंगली आणि भटके जीवन यामुळे प्राण्यांपेक्षाही खालच्या पातळीचे जीवन जगणाऱ्या या जमातीमध्ये देखील लिंगभाव विशमता आढळून येते. बहुतांष जमातीमध्ये लिंगभाव विशमता आढळत नसली तरी पारध्यांमध्ये ती प्रकशाने जाणवते. या जमातीमधील स्त्रीया ह्या पुरुशांच्या तुलनेत अत्यंत हिनदीन अवस्थेत जीवन जगत असून त्यांची व्यथा ही पारधी पुरुशांपेक्षा वेगळी आणि कितीतरी मोठी आहे.

संशोधनाची उद्दीष्टे :

१. पारधी स्त्रीचा जीवन संघर्ष जगापुढे मांडणे.
२. पारधी स्त्रियांवरील निर्बंध स्पष्ट करणे.
३. पारधी जमातीतील लिंगभाव विशमता स्पष्ट करणे.
४. पारधी स्त्रियांचा समस्यांबाबत समाजमन जागृत करणे.

गृहीतके :

१. पारधी स्त्री हक्क आणि अधिकारांपासून वंचित आहे.
२. पारधी जमातीमध्ये लिंगभाव विशमता असल्याचे दिसून येते.
३. पारधी स्त्रीची व्यथा पुरुशांपेक्षा वेगळी आहे.

संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत षोधनिबंधासाठी वर्णनात्मक पध्दतीचा अवलंब करण्यात आला असून माहितीचे स्रोत म्हणून संदर्भ ग्रंथ, मासिके आणि वृत्तपत्रांचा वापर करण्यात आला आहे.

लिंगभाव विषमता म्हणजे काय?

भारतीय समाजात पुर्वीपासून लिंगाच्या आधारे भेद केला जातो. पुरुशांसाठी असलेले अनेक प्रकारचे अधिकार, हक्क, स्वातंत्र्य आणि संधी स्त्रियांना उपभोगता येत नाही. भारतीय संविधानाच्या भाग तीन मधील अनुच्छेद १४ ते १८ नुसार समानता प्रस्थापित करण्यासाठी तरतुदी केल्या असल्या तरी प्रत्यक्षात लिंगभाव विशमता असल्याचे दिसून येते.

हक्क, अधिकार, स्वातंत्र्य आणि संधी उपभोगण्यासंदर्भात स्त्री पुरुशांमध्ये लिंगाच्या आधारे केलाजाणारा भेदभाव म्हणजेच लिंगभाव विशमता होय.

मॅक्स वेबर यांच्यामते, विशमता ही सत्ता आणि अधिकार यांच्या विकेंद्रीकरणानुन निर्माण होते. सत्ता प्राप्त करण्याच्या क्षमतेमुळे भांडवल, भूमी, बौद्धिक क्षमता, भौतिक शक्ती व सामाजिक प्रतिश्टा यासारख्या सामाजिक संसाधनांवर नियंत्रण मिळविले जाते. पारधी स्त्री अभावग्रस्त आणि समस्याग्रस्त जीवनामध्ये नवऱ्याची निश्टेने सोबत करित असली तरी तिच्यावर लिंगाच्या आधारे अनेक निर्बंध लादले असल्याचे दिसून येते. म्हणून पारधी जमातीत लिंगभाव विशमता आहे असे म्हणता येते.

पारधी स्त्रीचा संघर्ष :

षासनाची षिकारीवरील बंदी आणि अनेक पशुपक्ष्यांना राखीव घोशित केल्यामुळे उदरनिर्वाहासाठी अनेक पारधी चोऱ्या करतात. चोरी वाटमारी करून अथवा षिकारीवरून थकुन आलेल्या नवऱ्याची व घरातील लहान मुलांच्या अन्नाची व्यवस्था स्त्रीलाच करावी लागते. त्यासाठी ती षेजारीन किंवा लेकराला सोबत घेऊन गावोगाव दारोदार भीक मागून षिळेपाके अन्न गोळा करते. तान्हा लेकराला दिवसभर छातीषी बांधुन त्याच्याही भुकेचा प्रश्न सोडविते. काही स्त्रिया चुंबकाच्या सहाय्याने रस्त्यांवरील लोखंड (भंगार) गोळा करतात. काही कचऱ्यातून उपयोगाच्या वस्तू षोधून त्या आधारे कुटूंबाचा चरितार्थ चालवितात. संपूर्ण जमात दरिद्री असल्यामुळे ती आयुश्यभर नवऱ्याच्या जंगली जीवनासोबत भिंगरीसारखी फिरत असते.

दिसायला सुंदर असल्यास टवाळखोरांच्या वाकडच नजरा तिच्यावर पडतात. भटकंती, कमी वयात विवाह आणि दरिद्र्यमुळे तिला षिक्षण घेता येत नाही.पतीला जास्त दिवसांचा कारावास झाल्यास अथवा तो बेपत्ता झाल्यास वडिल तिचा दुसरा विवाह करून देतो. तिथेही तिला मुले होतात. त्यामुळे पतीची वासनापुर्ती करणे, अनेक मुलांना जन्म देणे, जुणे कपडे मागणे, भीक मागणे आणि षेवटी मरणे हेच तिचे जीवनचक्र झाले आहे. एकूणच तह हयात तिला संघर्ष करावा लागतो. नवऱ्याच्या गुन्ह्यासाठी अथवा गुन्हा नसतांना देखील पोलिसांचा अत्याचार सहन करावा लागतो.

पारधी स्त्रीवरील निर्बंध :

चोरी किंवा इतर कोणत्याही कारणाने खिषात पैसा आला किंवा आधीच्या बायकोचा तिटकारा आला तर तो पैषाच्या बळावर दुसरी बायको करतो. नवरा मुलगा मुलीच्या वडिलांना द्याज देऊन वधू प्राप्त करतो. बरेच वडिल मुलींना पैषासाठी अक्षरषः पैसेवाल्यांना विकतात. पैसेवाल्यांना नवऱ्याने टाकलेल्या व कुमारिका मुली देखील मिळतात. ४० वर्षांच्या माणसाला १३-१४ वर्षांची कुमारिका मिळते. तिची सवत तिथेच राहते किंवा दुसरा पती करतो. तिथेही तिला मुले होतात. मग तिला मुलांना जन्म देणाऱ्या यंत्राचं आणि उपभोग्य वस्तूचं स्वरूप प्राप्त होते.

लग्नानंतरही मुलीवर पित्याचा अधिकार कायम राहतो. पतीचा कारावास किंवा बेपत्ता होणे अषा कारणास्तव वडिल तिला द्याजसाठी अनेक पुरुषांना विकू षकतो. पहिला पती परत आल्यास तो तिला परत घेऊन जाऊ षकतो. परंतू त्यापुर्वी त्याला दुसऱ्या पतीने दिलेले द्याज परत करावे लागते. या जमातीत स्त्रियांना गहाण ठेवण्याची देखील पध्दत आहे. त्यामुळे पारधी स्त्रीची फरफट होते.

स्त्रीदेह अपवित्र मानतात म्हणून कोणताही मुलगा आईच्या पाया पडत नाही. स्त्रीचा हात किंवा पाय डोक्याला लागू देत नाही. लागल्यास केस भादरतात. स्त्रीचा ताटाला पाय लागल्यास त्याला अग्निडाग देतात. स्त्रियांनी दावण ओलांडू नये, विहीर, नळ, हापषी किंवा पाण्याच्या स्त्रोता षेजारी कपडे धुवू नये. स्त्रियांनी पायाखालच्या दिषेने बसायचे पुरुषाच्या अंगावर सावली पडू द्यायची नाही. स्त्रियांनी उताराकडील बाजुने बसावे, लुगडे पुरुषाचा स्पर्ष होणार नाही किंवा तो खालुन जाणार नाही अषा ठिकाणी ठेवावे. पुरुषाने स्त्रीच्या अंथरुण पांघरुणाचा स्पर्ष होऊ द्यायचा नाही.

स्थळ पुजेच्या कार्यक्रमात स्त्रिया उपस्थित असतात परंतू त्यांचा कोणत्याच विधीत सहभाग नसतो. त्यांना गंगास्पर्ष वर्ज्य असतो. गंगेत उतरल्यास कपडे वर न करता तसेच भिजू द्यावे लागते. ते न पिळता अंगावरच वाळू द्यावे लागते. गंगेत हातपाय धुता येत नाही.

देवकार्यामध्ये देखील स्त्रियांचा कुठेच सहभाग नसतो. त्यांना विषिष्ट अंतरावर थांबावे लागते. देवीदेवतांची प्रतिश्टापना केलेल्या जागेच्या पष्चिम दिषेला स्त्रियांनी जाऊ नये. देवकार्यात वापरल्या जाणाऱ्या कोणत्याही चीज वस्तूला स्पर्ष करू नये. स्पर्ष झाल्यास ती वस्तू विटाळते. व देवकार्यात विघ्न येतात. अषी त्यांची समजुत आहे. स्त्रियांना देव ठेवलेल्या खोलीत प्रवेश नसतो.

या जमातीत मासिक पाळीचा विटाळ आठ दिवस, मुलाचा जन्म विटाळ ३ महिने आणि मुलीचा जन्म विटाळ साडे ३ महिने पाळतात. जन्म विटाळानुन पवित्र होण्यासाठी स्त्रिला ३ दिवस गोमुत्राने हात व डोके धुवावे लागते. तिच्या हातच्या भाकरी गायीला खाऊ घालतात. तिसऱ्या दिवशी स्नान करुन देवीची पुजा करुन स्वयंपाक करुन पाच सुवासिनी जेवू घातल्यानंतर जन्मविटाळ फिटतो.

स्त्रीचे पाऊल वाकडे पडले, तिला किंवा तिच्या कपड्याला परपुरुशाचा कळत किंवा नकळत स्पर्ष झाला तरी जात पंचायत स्त्रीलाच बहिष्कृत करते. एखाद्याकडून अनैतिक कृत्य घडले तर जात पंचायत कठोर दंड ठोठावते परंतू दंडाची रक्कम भ्रण्याची सोय नसल्यास आपली मुलगी, बायको किंवा दोघीही गहाण ठेवाव्या लागतात. त्यांचा गैरफायदा घेतला जातो. दंडाची रक्कम न आल्यास त्या तषाच बर्बाद होतात. म्हणजे पुरुशांचीही शिक्षा स्त्रियांनाच भोगावी लागते.

पतीसोबत पत्नीलाही जेलमध्ये कोंडले जाते. गरोदर असल्यास तेथेच अपत्याचा जन्म होतो. नवरा जेलमध्ये गेला की, जमानतीच्या पैशासाठी ती गहाण ठेवली जाते. तसेच मुलाबाळांच्या पालनपोशणाची जबाबदारी तिच्यावर येते. दसऱ्याला उत्साहात होणाऱ्या भवानी मातेच्या जत्रेमध्ये स्त्रीला अशुभ मानतात. जमातीत पितृसत्ताक कुटूंबपध्दती असून वडिलांच्या नावावरून घराणे ओळखले जाते. लग्नानंतर मुलगी सासरी जाते. विधवेला आतेभावाशी लग्न करता येते. मावस किंवा मामेभावाशी लग्न करता येत नाही. पतीच्या मृत्युनंतर दिराशी लग्न करू शकते. भासऱ्याशी नाही. अषाप्रकारचे अनेक निर्बंध पारधी स्त्रीवर घालण्यात आले असून पुरुशाला मात्र सर्व प्रकारचे स्वातंत्र्य आहे.

निष्कर्ष :

वरील विवेचनावरून असे दिसून येते की, पारधी जमातीमध्ये लिंगभाव विशमता आहे. लिंगाच्या आधारेच स्त्रियांवर अनेक बंधने लादली आहेत. पुरुश ज्या हक्क, अधिकार, स्वातंत्र्य आणि संधींचा उपभोग घेतात त्यापासून स्त्रियांना वंचित ठेवले आहे. पारध्यांमध्ये जे वेगवेगळे धार्मिक विधी, संस्कार होतात. त्यामध्ये स्त्रियांना कोणतेच स्थान नाही. स्थळपुजा, जलपुजा, देवकार्य (जवाहरनो) आणि विवाहामध्ये तिला कोणतेच हक्क आणि अधिकार असल्याचे दिसत नाही. तिच्या जीवनाचे सर्व अधिकार पित्याला (पुरुशाला) आहेत. जो जास्त द्याज देईल त्याच्याशी पिता तिचा विवाह करतो. द्याज न दिल्यास मुलीला परत आणून दुसऱ्या मुलाशी तिचा विवाह करू शकतो. या जमातीमध्ये पत्नीला गहाण ठेवण्याचा अधिकार पतीला आहे. जात पंचायतीमध्ये बहुतांशपणे स्त्रीलाच निरपराधित्व सिध्द करावे लागते. या जमातीमध्ये पतीने पत्नीला मारहाण करण्यास एकप्रकारे मान्यताच दिली आहे. मासिक पाळीमध्ये स्त्रीला अपवित्र मानले जाते. मुलगा वडिलांच्या पाया पडतो आईच्या नाही. जन्मदात्या आईला गौण स्थान दिले जाते. तिच्या कपड्याला जरी पुरुशाचा स्पर्ष झाला तरी तिलाच बहिष्कृत केले जाते.

अषाप्रकारे इतर अनुसूचित जमातीमध्ये लिंगभाव विशमता फारशी आढळत नसली तरी ती पारधी जमातीमध्ये प्रकशाने जाणवते. या विशमतेमुळे पारधी स्त्रीवर अनेक प्रकारचे अन्याय अत्याचार होतात. हक्क, अधिकार आणि संधी नाकारल्या जातात. पारधी जमातीची एकुणच स्थिती वाईट असून त्यातही पारधी स्त्रियांची स्थिती अत्यंत दयनीय आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्यामते कोणत्याही समाजाची प्रगती मोजायची असेल तर त्या समाजातील स्त्रियांच्या प्रगतीवर लक्ष केंद्रित करावे लागते. पारधी स्त्रीवर लक्ष केंद्रित केल्यास त्यांच्या जीवन स्थितीमध्ये फारसा बदल झाला असल्याचे दिसून येत नाही. म्हणून पारधी समाजाच्या समस्या सोडवितांना पारधी स्त्रियांच्या समस्यांवर लक्ष केंद्रित करावे लागते. तेव्हाच पारधी जमात विकासाच्या मुख्य प्रवाहात येऊ शकेल.

संदर्भ :

१. भारताचे संविधान, संचालक, मुद्रण व लेखनसामुग्री, महाराष्ट्र शासन यांनी भारतसरकारच्या वतीने मुद्रित व प्रकाशित केले २००६.
२. डहाके डॉ. वासुदेव, व्यथेची साजनी : पारधी स्त्री, दै. सकाळ दि. ३१.०१.२०१५.
३. राऊत एन.यु., महिला सुरक्षा एवं समाज, सत्यम पब्लिशर्स अँड डिस्ट्रिब्युटर्स, जयपूर प्र. आ. २०१३
४. चव्हाण रामनाथ, जाती आणि जमाती, मेहता पब्लिशींग हाऊस, पुणे, वि. आ. सप्टें.१९९०.
५. गारे डॉ. गोविंद, महाराष्ट्रातील आदिवासी जमाती, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन पुणे, ४११०३० तृ. आ. २०१२.

आजच्या बदलत्या परिस्थितीत महिलांनी कसे असावे

प्रा. काटकर तात्यासाहेब शिवाजी
क.बा.पा.विद्यालय व ज्यु. कॉलेज सदाशिवनगर

प्रस्तावना :

** स्त्री जन्मा ही तुझी कहाणी, एका डोळ्यात आसू तर दुसऱ्या डोळ्यात हसू. **

स्त्री ही विधात्याने घडवलेली सगळ्यात चांगली गोष्ट असं म्हणतात. रूप, बुद्धिमत्ता, पुरुषांच्या तुलनेत तिला मिळालेले सात गुण जास्त या सर्व जमेच्या बाजू असतानाही तिला अनाकलनीय बंधनात गुंडाळलेले आहे. मौलिक गोष्टी तिच्या जवळ असताना त्याचा वापर न करण्याची तिला करण्यात येणारी सक्ती हा कसला विरोधाभास ? आजही एकट्या स्त्रीला समाजात मानानं जगता येत नाही. विनोबा भावे म्हणतात जेवढे म्हणून गुण आहेत ते सर्व स्त्रीलिंगी आहेत. त्यामध्ये दया, क्षमा, शांती, शक्ती, मुक्ती व निती इत्यादी सर्व महिला आहेत. व फक्त शैर्य आणि पराक्रम हे गुण पुरुषाचे आहेत. पुरुषाचे नियंत्रण महिलांनीच केले पाहिजे जो पर्यंत महिला पुढे येत नाहीत तोपर्यंत समाजाचे, राष्ट्राचे कल्याण होणार नाही असे महात्मा गांधी म्हणतात. तसेच स्त्रियांच्या हाती सत्ता दिली, सगळा कारभार सोपवला तर देश महासत्ता होण्यास वेळ लागणार नाही.

काळ बदलला आहे आजच्या आधुनिक सामाजिक परिस्थितीमध्ये जर पाहिले तर एक स्त्री शिकली तर सारे कुटुंब शिक्षित होते. एवढे सामर्थ्य स्त्री मध्ये आहे. आजच्या संगणक युगात आपली कर्तबगारी सिद्ध करण्यासाठी पुरुषापेक्षा स्त्रियांनाच अधिक कष्ट घ्यावे लागते आहे. स्त्रियांचे कार्यक्षेत्र विशाल आहे. तिला तिच्या केवळ करिअरकडेच लक्ष द्यावे लागत नाही तर तीला कुटुंबातील अनेक जबाबदाऱ्यांना सांभाळावे लागते. कारण स्त्री हे मातृत्वाचे आणि वात्सल्याचे प्रतीक आहे.

आज स्त्रीया शिक्षण घेऊन पुरुषांच्या बरोबरीने सर्व क्षेत्रात कार्य करू लागलेल्या आहेत. तरीही समाजात स्त्रियांना दुय्यम कनिष्ठ दर्जाच दिला जात आहे. सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक व राजकीय क्षेत्रात आजही स्त्रीकडे पाहण्याचा समाजाचा दृष्टिकोन प्रतिगामी स्वरूपाचा दिसतो. पुरुषप्रधान संस्कृतीमध्ये तसेच सामाजिक रूढी, प्रथा, परंपरेमुळे समाजात स्त्रीला पुरुषापेक्षा कमी महत्त्व दिले जात आहे. खऱ्या अर्थाने देशाचा विकास करायचा असेल तर त्या देशातील महिलांचा विकास होणे गरजेचे आहे. सर्व पाहिले असता स्त्रीला आपल्या जीवनात विविध भूमिका पार पाडाव्या लागतात. त्यासाठी सरूवातीपासूनच तिच्यावर सुसंस्कार होण्याची गरज असते. तिच्या कुटुंबामधून मुलींवर संस्कार होत असतात. पुढे शालेय स्तरावर संस्कार होत असतात. थोडक्यात आजच्या बदलत्या परिस्थितीत महिलांनी कसे असावे.....

०१. स्वतः विषयी आदर आणि आत्मविश्वास ठेवावा - सर्वात प्रथम महिलांना स्वतः विषयी आदर वाटावा असे समाजात वागावे. आपल्या कृतीतून तीने आदर दाखवून द्यावा. तसेच अनेक गोष्टी करत असताना तिने आत्मविश्वासाने पूर्ण कराव्यात. ती गोष्ट करण्याचे माझ्यामध्ये सामर्थ्य आहे. असा आत्मविश्वास स्वतःमध्ये निर्माण करावा.

०२. **प्रसन्न व उत्साही व्यक्तीमत्व असावे** - स्त्रीने जर आपले व्यक्तीमत्व आनंददायी ठेवण्याचा प्रयत्न केले तर सर्व प्रथम आपण उत्साही व प्रसन्न असायला हवे. या दृष्टीने स्त्रीने आपला वावर हसतमुख व प्रसन्न ठेवावा कारण प्रसन्न व उत्साही महिला समाजामध्ये चांगल्या प्रकारची कामे करू शकतात.

०३. **कुटुंब व्यवस्थेत महिलांची भूमिका** - भारतातील कुटुंब व्यवस्थेमध्ये पुरुषापेक्षा स्त्रीयांचे योगदान अधिक आहे. कारण पुरुष घराबाहेर असतो. घर सांभाळणे, कुटुंबातील अडीअडचणी सोडवणे ही सर्व कामे स्त्रीयांनाच करावी लागतात. भारतामध्ये काही जाती जमातीमध्ये मातृसालक (स्त्री प्रधान) कुटुंबपद्धती कार्यरत आहे. म्हणून कुटुंबाच्या कल्याणासाठी महिलांची भूमिका फार महत्वाची आहे.

०३. **बाळाचे आरोग्य व बालकल्याणामधील भूमिका** - देशातील लहान बाळाला निरोगी ठेवण्यासाठी शासन अनेक आरोग्याच्या सुविधा पुरवित आहे. यामध्ये लसीकरण, वेगवेगळा आहार, स्वच्छता या सर्व गोष्टीमध्ये महिलांची भूमिका महत्वाची आहे. कारण या सर्व गोष्टींची महिलांमध्ये जागृती निर्माण केल्यास पुढे संपूर्ण कुटुंबाची आरोग्य चांगले राहू शकते आणि ते निर्माण करण्याचे काम फक्त स्त्रीच करू शकते.

०४. **शिक्षण आणि संशोधनात सहभाग घ्यावा** - आज पाहिले तर खूप कमी महिला शिक्षण घेऊन संशोधन कार्य करत आहेत किंवा संशोधन कार्यात सहभाग त्यांचा दिसत नाही. याच्याकडे दुर्लक्ष न करता आपण वेळात वेळ काढून आपल्या पेशातील विविध समस्यांवर उपाय तसेच नवे प्रयोग हाती घ्यावेत. त्यातूनच समाजाचे व स्वतःची प्रगती होईल.

०५. **महिलांनी आपल्या मानसिकतेमध्ये बदल करावा** - आज समाजात उच्च शिक्षित महिला खूप आहेत. या सर्वांनी आपल्या स्त्री सहकाऱ्यांकडे बघण्याचा दृष्टिकोन बदलावा. त्यांच्या कोणत्याही यशात सहभागी झाले पाहिजे. शत्रुत्वाची भावना तिने न ठेवता तीच्या प्रगतीचा सन्मान करावा. या सर्वांनी एकमेकींच्या भावना ओळखून एकमेकींना सहकार्य करावे.

०६. **राजकीय प्रक्रियेत महिलांची भूमिका** - आज भारत सरकारने ही स्थानिक स्वराज्य संस्थेमध्ये महिलांना ५० टक्के आरक्षण दिले आहे. त्यामुळे मोठ्या प्रमाणात राजकीय क्षेत्रात महिला दिसत आहेत आणि खऱ्या अर्थाने पुरुषापेक्षा महिला चांगल्या प्रकारे काम करू शकतात. ५० टक्के आरक्षणाचा फायदा होऊन महिलांना खूप मोठ्या संधी निर्माण झाल्या आहेत. या सर्व गोष्टींची माहिती घेऊन समाज बदल्याण्यासाठी महिलांनी राजकीय प्रक्रियेत सहभागी व्हावे. राजकारणामध्ये आज महिला पंचायतराज, जिल्हा परिषद, विनासभा, लोकसभा, मंत्री, राष्ट्रपती याठिकाणी राहून चांगली कामे करत आहेत.

०७. **सामाजिक समस्यामधील भूमिका** - समाजामध्ये अनेक समस्या पाहवयास मिळतात. बालविवाह, गुन्हेगारी, वाढती लोकसंख्या, बलात्कार, स्त्रीचा आत्याचार, वेश्या व्यवसाय, दारू व इतर मादक पदार्थांचे सेव यासारख्या सामाजिक प्रश्नाबाबत महिलांमध्ये जागृती करून त्या समस्या सोडविण्यासाठी पुढाकार घेतला पाहिजे. आज स्त्री व पुरुष समानता मानली जाते. त्यामुळे वरील सर्व समस्या कमी कमी होत जातील.

०८. **पर्यावरणामध्ये महिलांची भूमिका** - आजच्या बदलत्या सामाजिक परिस्थीत पर्यावरण संवर्धन व पर्यावरण संरक्षण करण्यामध्ये सुद्धा महिलांची महत्वाची भूमिका आसते. वृक्षारोपन, वृक्षतोड बंदी तसेच पाण्याचा योग्य व पुरेपुर वापर करण्याबाबत महिलांमध्ये जागृती निर्माण करून पर्यावरणाचा विकास साधता येईल व त्याचा परिणाम देशामधील पर्यावरण चांगले राहण्यास मदत होईल.

०९. विकासभिमूख कार्यक्रममात सहभाग - आपल्या गावाच्या, देशाच्या व सर्वांच्या दृष्टीने शासन विविध विकास योजना राबविते त्यामध्ये स्वच्छता अभियान, सर्वांसाठी शिक्षण, लसीकरण अशा अनेक योजना आहेत. तसे दारिद्र्य निर्मूलनाचे कार्यक्रम, हुंडा बळी कार्यक्रम, शिक्षण, स्त्री भ्रुण हत्या या सर्व योजना व कार्यक्रमात महिलांनी सतत स्वतः सहभागी होऊन त्या योजना यशस्वी करण्यासाठी मदत करावी. प्रत्येक कार्यक्रमांमध्ये महिलांनी सहभाग घेणे गरजेचे आहे.

१०. उद्योग, व्यवसायामध्ये महिलांची भूमिका - आधुनिक युगामध्ये पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून महिला उद्योग, व्यवसाय चांगल्या प्रकारे चालवीत आहेत. त्यांनी आपल्या उद्योगातील महिलांना प्रेरणा देऊन स्वावलंबी बनवावे, दुसऱ्यांपुढे आदर्श ठेवावा. तसेच लहान लहान उद्योग व्यवसायांना मार्गदर्शन करावे. आज ग्रामीण भागात लहान लहान घरगुती व्यवसाय (लघु उद्योग) महिला चांगल्या प्रकारे चालवीत आहेत. उदा - कोल्हापूरातील अभ्यंकर चप्पल व्यवसाय, अभियात्या असणाऱ्या रोहिणी खारकर (कोल्हापूर) यांनी कार सायलेन्सर बनवून एक वेगळाच स्त्री गणेश केला.

समारोप :

वरील सर्व मुद्द्यांच्या आधारे बदलत्या सामाजिक परिस्थितीत महिलांनी कसे असावे हे महत्वाचे आहे व याही पेक्षा स्त्री ही शिक्षक व आई म्हणून सर्वात महत्वाची भूमिका बजावत आहेत. आज आधुनिक काळात संघटित व असंघटित अशा दोन्ही क्षेत्रात स्त्रीया पुरुषांच्या बरोबरीने कार्य करताना दिसतात. संघटीत क्षेत्रात पाहिले तर जग भरातील स्त्रीयांनी सर्व क्षेत्र काबीज केले आहे. त्यामध्ये प्रशासकीय सेवा, वैद्यकीय क्षेत्र, अभियांत्रिकीय सेवा, संरक्षण दले, राजकीय क्षेत्र, सामाजिक सेवा या सर्व क्षेत्रात महिला पुरुषांच्या बरोबरीने कार्य करू लागल्या आहेत. तसेच आज पाहिले तर महिला राष्ट्रपती / राष्ट्रध्यक्ष आहेत, तसेच पंतप्रधान, वैज्ञानिक, खेळाडू, उद्योजक, शिक्षणतज्ञ, वैमानिक, संसदपटू, अंतराळवीरंगना इत्यादी सरेव क्षेत्रात महिला आज आघाडीवर आहेत. स्त्रीच्या अंगी असलेल्या सृजनात्मक गुणांमुळेच आज सर्व सृष्टी जिवंत आहे आणि आज तिला स्वतःच्या अस्तित्वासाठी झगडावे लागत आहे. ही भयावह परिस्थिती आहे. स्त्रीची सुरक्षा स्वतःची समजून संस्कार पाळत संस्कृती जपा. हिरेजडित अंगठीप्रमाणे स्त्री पुरुषाचे नाते आहे. अंगठीशिवाय खडा शोभून दिसत नाही आणि खड्याशिवाय अंगठीला शोभा नाही.

संदर्भ -

योजना मासिक, शिक्षण संक्रमण,

सेमिनार, लोकसत्ता दैनिक,

आई (पुस्तक स्नेहलता देशमुख) इंटरनेट

आर्थिकदृष्ट्या कमजोरामध्ये कौशल्य विकसन घरगुती काम करणाऱ्या महिलांमध्ये विकसित होणाऱ्या कौशल्यविकसनाचा अभ्यास

प्राचार्या डॉ. पांढरे विदयुलता ज्ञानेश्वर, प्रा. डॉ. संजय रणदिवे
उमा शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय पंढरपुर

प्रस्तावना:-दारिद्र्य निर्मुलन हे एक भारतासमोरील एक महत्त्वपूर्ण आव्हान आहे.त्यामध्ये महिला सक्षमीकरण हा एक आवश्यक आणि महत्त्वपूर्ण घटक असून त्याचे स्थान सर्वात प्रथम आहे. अनेक आंतरराष्ट्रीय व राष्ट्रीय संस्थानी स्त्रियांच्या सक्षमीकरणाच्या शिक्षणावर आणि आरोग्यांवर लक्ष केंद्रित केले आहे. आज आंतरराष्ट्रीय दृष्ट्या भारतदेश महिला सशक्तीकरणदृष्ट्या फार मागे असलेला दिसून येतो. साक्षरता त्यात महिला साक्षरतेचे प्रमाण भारतात अत्यंत अल्प आहे. 'वर्ल्ड इकॉनॉमिक फोरम' द्वारे मांडला जाणारा स्त्री पुरुष असमानतेचा अहवालात चार निकषांद्वारे देशाची स्थिती मांडली जाते त्यामध्ये १) आर्थिक कामामध्ये महिलांचा सहभाग व संधी २) शिक्षण ३) आरोग्य व जीवनमान ४) महिलांचे राजकीय सबलीकरण हे चार निकष देशांच्या प्रगतीसाठी आवश्यक सांगितले आहेत. भारताची क्रमवारीत अत्यंत पीछेहाट झालेली दिसून येते. अशी परिस्थिती आज आपणास दिसत असली तरी अल्प प्रमाणात का होईना महिला सक्षमीकरणाची पावले पुढे चाललेली दिसून येतात.

तोच विचार घेवून प्रस्तूत संशोधनात महिलांची सशक्तीकरणाद्वारे उपलब्ध महिला रोजगाराची सद्यस्थिती त्यामध्ये अत्यंत तळागाळातील रोजगाराचा विचार केला आहे. तसेच सकारात्मक विचारसरणी या बाबीचा विचार करून प्रस्तूत संशोधन करण्याचा प्रयत्न केला गेला आहे.

संशोधन समस्येचे विधान -घरगुती काम करणाऱ्या महिलांमध्ये विकसित होणाऱ्या कौशल्यविकसनाचा अभ्यास

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये :-

- १) रोजगाराच्या माध्यमातून महिला सबलीकरण भूमिकेचा अभ्यास करणे
- २) रोजगाराच्या माध्यमातून परंपरांगत विचारसरणी पेक्षा आजच्या बदल झालेल्या महिला स्थितीचा अभ्यास करणे.

संशोधनपध्दती :-प्रस्तूत संशोधनासाठी सर्वेक्षण पध्दतीचा वापर करण्यात आला आहे.त्यामध्ये घरगुती काम करणाऱ्या महिलांची सद्यस्थिती जाणून विकसित झालेली कौशल्ये यांचा अभ्यास केला आहे.

जनसंख्या :-प्रस्तूत संशोधनामध्ये सोलापूर शहरातील काम करणाऱ्या महिलांचा समावेश करण्यात आला आहे.

नमुना :-प्रस्तूत संशोधनाची सोलापूर शहरातील १० घरगुती काम करणाऱ्या महिलांचा समावेश सहेतुक नमुना निवड पध्दतीद्वारे करण्यात आला आहे.

माहितीसंकलनाची साधने आणि तंत्रे :-

प्रस्तुत संशोधनासाठी वैयक्तिक मुलाखततंत्राचा वापर केला गेला. कौशल्यांवर आधारित प्रश्न तयार करून त्या प्रश्नांच्या सहाय्याने मुलाखत घेण्यात आली. मुलाखतीलचे विश्लेषणरुपात मांडणी करण्यात आली तसेच निरीक्षण चर्चा ह्या साधनांचा वापर ही सहाय्यक म्हणून करण्यात आला.

माहितीचे संकलन:-

प्रस्तुत संशोधनात वापरलेल्या साधनद्वारे संकलित माहितीचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. विश्लेषणात मुलाखतीद्वारे विचारलेल्या विविध घटकांचा वापर करण्यात आला आहे.

निष्कर्ष :-

- १) **स्वातंत्र्याची गतिशिलतेमध्ये वाढ:-** तसेच मुलाखतीद्वारे स्पष्ट होते की, नोकरीला लागताना सर्व महिला ह्या बाहेरील कामासाठी पूर्णपणे कुटुंबावर अवलंबून असलेल्या दिसून येतात. परंतु कामाला लागल्यानंतर हळूहळू त्या स्वतंत्रपणे कामाला येण्यासाठी सक्षम होतात. नंतर पूर्णपणे त्या बाहेरील कामामध्ये गतिशील झालेल्या दिसून येतात.
- २) **कुटुंबातील नोतेवाईकांचे वर्चस्व :-** तसेच पुरुषांचे वर्चस्व हे काही महिलांच्या बाबतीत नोकरीस लागल्यावर कमी झालेले दिसून येते. परंतु काही महिलांच्या बाबतीत हे प्रमाण अजून ही कमी झालेले दिसून येत नाही आज घरगुती काम करणाऱ्या महिलांना काम मिळाल्यामुळे कुटुंबात अर्थिक स्रोत देणारी म्हणून स्थान ही प्राप्त झालेले आहे.
- ३) **निर्णय प्रक्रियेत सहभाग :-** बहुसंख्य घरगुती काम करणाऱ्या महिलांना आज कुटुंबातील निर्णय प्रक्रियेत सहभागी करून घेतले जात आहे. उदा. खरेदी, मुलांचे शिक्षण, प्रवास इ. तसेच आज त्यांच्या उत्पन्नामुळे त्यांचे निर्णय प्रक्रियेत वर्चस्व ही दिसून येत आहे. काही महिला ह्या स्वतंत्रपणे आज निर्णय घेतात असे ही स्पष्ट करतात.
- ४) **लहान आणि मोठी खरेदीक्षमता:-** नोकरी लागल्यानंतर खरेदी करण्याच्या क्षमतेमध्ये सर्वच महिलामध्ये सुधारणा झालेली दिसून येते. महिलांच्या माहितीद्वारे स्पष्ट होते की नोकरी नसताना पैसा मिळत नसे. त्यामुळे खरेदी करण्याचा प्रश्न निर्माण होत नव्हता. परंतु नोकरी लागल्यावर कुटुंबातील खरेदी त्यात घरगुती कामाद्वारे जुनी खरेदी करण्याचे प्रमाण जास्त दिसून येते.
- ५) **कौटुंबिक सुधारणा :-** घरात आज नोकरीला लागल्यामुळे चांगल्याप्रकारे सुधारणा होते. असे सर्वच महिला सांगतात घरभाडे मुलांची फी, औषधे, घरातील वस्तू इ. ची खरेदी करण्यासाठी कामामुळे पैसा उपलब्ध होवू शकतो आज पती ही त्यामुळे घरात चांगली वागणूक देतो असे काही महिला सांगतात.
- ६) **आर्थिक सुरक्षितता:-** बहुसंख्य काम करणाऱ्या महिलांचे बँकेत खाती उघडली आहेत. तर काही महिला ह्या बचत खात्यामार्फत नियमित बचत करतात हे स्पष्ट होते. तसेच काही महिला ह्या वस्तूच्या स्वरूपात ही गुंतवणूक करतात असे सांगतात. काही महिला ह्या आपली जास्तीत जास्त गुंतवणूक ही मुलांच्या शिक्षणासाठी करतात असे सांगतात.
- ७) **सामाजिक जाणिव :-** आज समाजातील परिस्थिती ही समजण्यासाठी घरातून बाहेर पडणे आवश्यक आहे. याची जाणिव आज घरगुती कामाच्या का माध्यमातून होईना पण झाली असे सर्वच महिला स्पष्ट करतात.
- ८) **सामाजिक दर्जामध्ये वाढ :-** समाजात स्वतः काम करत असल्यामुळे स्वतःचा दर्जा उंचवल्याचे सर्व महिला अत्यंत नम्रतापूर्वक सांगतात.

शिफारशी :- आज घरगुती काम करून महिला सक्षम होण्याचा प्रयत्न करत आहेत.

१) महिला आयोग तसेच शासनाने या महिलांच्या विकासासाठी विविध योजना तयार करणे अत्यंत आवश्यक आहे.

२) घरगुती काम करण्याच्या महिलांच्या संरक्षणासाठी ही शासनाचे आवश्यकता

समारोप :- आर्थिकदृष्ट्या कमजोर असून ही आज महिला आपल्या कुटुंबासाठी घराबाहेर पडून काही कौशल्याचे विकसन करण्यात सक्षम बनल्या आहेत ही महिला सक्षमीकरणाच्या दृष्टीने विकसनशील बाब आहे. त्यामुळे महिलांमध्ये आत्मविश्वास वाढीस होत आहे. हे हया संशोधनाव्दारे स्पष्ट होते. काम करण्याच्या जिद्दीने वातावरणात बदल घडून येत आहे. त्यामुळे संघर्षातून स्वातंत्र्याकडे म्हणजेच सक्षमीकरणाकडे महिलांची आज वाटचाल होत आहे ही बाब जरी स्पष्ट होत असली तरी स्त्रियांच्या घरगुती कामाचा आणि काळजी घेणाऱ्या सेवांचे बाजारी मूल्य ठरवून त्याचे योग्य व्यवस्थापन केल्यास आणखी महिला सक्षमीकरणात वाढ होण्यास मदत होईल.

संदर्भग्रंथ—www. Womenempowerment www. Skill edication

१. आगलावे, प्रदिप, संशोधन पध्दतीशास्त्र व तंत्रेश, २००० श्री प्रमोद मुंजु, विदया प्रकाशन नागपुर
२. दांडेकर वा. ना. शैक्षणिक मूल्यमापन व संख्याशास्त्र श्री विदया प्रकाशन पुणे

महिलांचे कलाशिक्षण

प्रा. अबोली सुलाखे

संगीत विभाग प्रमुख, श्री शिवाजी महाविद्यालय, बार्शी.

सांगीतिक पार्श्वभूमी -

संगीत मोहिनीरूपमित्याहु सत्यमेवतत्

योग्य रस, भाव, भाषा, साधनैः श्रोतृमनसि जनर्यत्फलम्।

अर्थात संगीत ही मनाला निरामय आनंद देणारी मोहिनी रूपी कला आहे. संगीत म्हणजे चांगले कर्णमधुर गीत. आपल्या देशात संगीताची आराधना अतिप्राचीन काळापासून सुरु आहे. भगवान श्री शिवशंकराच्या तांडव नृत्यातून संगीताची उत्पत्ती झाली. नारदाने त्या देवलोकीच्या संगीताचा पृथ्वीवरील लोकास परिचय करून दिला. म्हणूनच संगीत हा ईश्वरापर्यंत पोचवणारा साधा सोपा मार्ग आहे. सामान्यातील सामान्य मानसाला उमजेल त्याच्या काळजाचा ठाव घेईल तेच संगीत खरं व श्रेष्ठ! म्हणूनच म्हणतात म्युझिक इज अ लॅंग्वेज ऑफ सोल.

सृष्टीच्या व प्राणीमात्राच्या प्रत्येक हालचालीत संगीत भरलय याचा प्रत्यय आदिमानवाला आला आणि खऱ्या अर्थाने संगीताचा जन्म झाला. संगीत म्हणजे नाद व लय यांचा भावसंयोग. स्वर हा ईश्वर व लय हे ब्रह्म आहे. परमेश्वराने मानवाला ही कला वरदान म्हणून दिली ज्यामुळे तो आपल्या हृदयातील भावना सुंदरपणे प्रकट करून स्वतःचे व लोकांचे मनोरंजन करू शकतो. मानवाने या संगीताद्वारे ईश्वराची भक्ती व आराधना केली आहे. फार पूर्वीपासून असे म्हटले जाते की,

“नाहं वसामि वैकुंठे योगिनां हृदये न च

मद्भक्ता यत्र गायंति तत्र तिष्ठामि नारदः।”

संगीत कलेचा गौरवपूर्ण इतिहास सांगतो की संगीतात जादू आहे. मानवी मनातल्या सूक्ष्मतम संवेदनांना स्पर्श करण्याची शक्ती केवळ संगीतातच आहे. जन्मापासून मृत्यूपर्यंत संगीत माणसाची साथ देत रहाते. श्रमपरिहारासाठी, प्रार्थनेसाठी, भावनाविष्कारासाठी संगीत या मानवाच्या सांगीतिक गरजा आहेत. संगीताच्या क्षेत्रात जातिपंथ, उच्चनीच, गरीब श्रीमंत इ. भेदभाव समूळ नष्ट होतात.

वीणावादिनी सरस्वती ही संगीताची अधिष्ठात्री देवता –

संगीताचा व स्त्रीत्वाचा परमोत्कर्ष तिच्या ठायी झाला आहे. स्त्री ही आदिशक्ती आहे. या सा-या अखिल विश्वाची जननी आहे. कोणताही सुसंस्कृत समाज पाहिला की अभिजात कलापरंपरा व कलाविष्कार ही त्याची अविभाज्य अंगे आहेत. आपला देश हा जगातील सर्वाधिक समृद्ध व सुसंस्कृत देश आहे. प्राचीन व प्रगत अशा २ शास्त्रीय परंपरा व ७ शास्त्रीय नृत्य परंपरा लाभलेला भारत हा जगातील एकमेव देश आहे. आपापली भाषा व संस्कृती प्रत्येकाने जोपासली आहे. शास्त्रीय संगीत, नाटक व उदंड संत वाङ्मयाची परंपरा लाभलेल्या आपल्या देशातील स्त्रियांनी गायन, वादन, नृत्याच्या क्षेत्रात उदंड यश मिळवले आहे. स्त्रियांचे संगीत क्षेत्रातील योगदान फार मोठे, उत्तुंग आहे.

गायन, वादन, नृत्य कलेत स्त्रियांचा सहभाग फार प्राचीन काळापासून आहे. हडाप्पा, मोहेंजदारोच्या उत्खननात वाद्य वाजविणा-या स्त्रियांच्या मूर्ती सापडल्याचा उल्लेख आढळतो. इ. स. पूर्व ६००-५०० वर्षांच्या मुद्रामध्येही वाद्य वाजवणाऱ्या स्त्रियांची चित्रे आढळली. अथर्ववेदाच्या ७ व्या खंडातही स्त्रियांचा नृत्य क्रियेत उल्लेख आढळतो. वैदिक काळातही पुरुषांच्या बरोबर स्त्रियांचा समावेश होता. ऋग्वेद, शांखायन, गृह्यसूत्र, पंचविश, ब्राह्मण यातही स्त्रियांचा नृत्य करताना व कांडवीणा, पिच्छोरा सारखी वाद्ये वाजवताना उल्लेख आढळतो. महाभारत व रामायण कालातही स्त्रिया संगीतात निपुण असल्याचे पुरावे आढळतात. पहिल्या व दुसऱ्या शतकातील मूर्तीतही संगीतातील स्त्रियांचा सहभाग स्पष्ट होता. महाकवी कालिदासाच्या मेघदूतात यक्षपत्नीच्या वीणावादनाचा उल्लेख आढळतो. तारांमधून ग्राम व मूर्च्छना यांचा प्रयोग केला.

बौद्ध मंदिरे व हिंदू मंदिरातही प्रस्तर शिल्पांमध्ये गायन, वादन, नृत्य करणाऱ्या महिलांच्या मूर्ती आहेत. अजंठा, एलोरा, वेरुळ येथील लेण्यात व दक्षिण भारतात वीणा, बासरी, तबल्यासारखी, चर्मवाद्य वाजवणा-या स्त्रियांच्या मूर्ती, चित्रे

आढळतात. डॉ. आबान मिस्त्री यांच्या संशोधनानुसार इ.स. पूर्व २०० वर्ष जुन्या भांजा येथील लेण्यांमध्ये तबल्यासारखे वाद्य वाजविणारी महिला स्पष्ट दिसते.

बौद्ध साहित्यात स्त्री कलाकारांना 'संगीतपटू' म्हटले जाई. बौद्ध जातकात 'कन्हा' नावाची स्त्री संगीतात पारंगत होती. जैन ग्रंथातही स्त्री कलाकारांचा उल्लेख आढळतो. राजा उदयनची बायकोही नृत्य विशारद होती. ऋग्वेदातही सामगानाचा उल्लेख आढळतो.

वैदिक काळात स्त्री पुरुष दोघांनाही शिक्षणाचे स्वातंत्र्य होते. अपाला, लोपमुद्रा, घोषा सारख्या महिला संगीताच्या क्षेत्रात अग्रगण्य होत्या. याची माहिती 'आपस्तंबश्रौतश्रुत्र' या पुस्तकात मिळते.

पूर्वीच्या काळी फक्त मंदिरातच संगीत सादर केले जाई. केवळ मोक्षप्राप्ती हेच संगीताचे ध्येय होते. ११ व्या शतकातील वेगवेगळ्या संतांनी साध्या सोप्या संगीताद्वारे जनमानसात भक्ती चळवळ फुलविली.

यानंतर संगीताचा पाया पवित्र, सात्विक, अध्यात्मिकतेकडून रंजनाकडे, शृंगारप्रियतेकडे जाऊ लागला. संगीत कला केवळ उन्मादक, उच्चैःखल आनंदासाठी वापरली जाऊ लागली. या कालखंडातील संतकवी कबीर, तुलसीदास, मीराबाई यांनी स्त्रियांवरील सामाजिक अत्याचाराविरुद्ध बंड पुकारले. मीराबाईने स्वतः अत्याचार व बंधनांविरुद्ध लढा देऊन स्त्रियांना मुक्तीचा मार्ग दाखविला. मीराबाईच्या सोप्या अर्थपूर्ण भजनांद्वारे ईश्वरप्राप्ती, मोक्ष, माणुसकीचा संदेश दिला. संत मीराबाईच्या या कार्याला अनन्य साधारण महत्त्व आहे.

स्वातंत्र्यपूर्व काळात सामाजिक व राजकीय अशा दोन्ही आघाड्यांवर स्त्रियांचा दर्जा सुधारण्यासाठी प्रयत्न केले. संगीताच्या प्रांतातही अनोखी क्रांती घडून येऊ लागली. संगीतोद्धारक पं. वि. दि. पलुस्कर व पं. वि. ना. भातखंडे यांच्या अनमोल कार्यामुळे संगीताला समाजात मानाचे स्थान मिळू लागले. शाळा, महाविद्यालयातून संगीताचे शिक्षण सुरू झाले. संगीताला खुल्या मंचावर आणून बसवले. संगीताच्या प्रचार व प्रसारासाठी संगीत जलसे, मैफिली, संमेलने होऊ लागली. पुनः भक्तीभावना व अध्यात्मिकता याच्या आधारावर संगीताला सभ्य समाजात नेण्याच्या महत्त्वपूर्ण कार्यात अनेक स्त्री कलाकारांचा फार मोलाचा वाटा आहे. स्त्रिया संगीत शिक्षणाकडे वळू लागल्या. सभागृहामध्ये महिला कलाकारही जाहीरपणे संगीताचे कार्यक्रम करू लागल्या. या सामाजिक क्रांतीचा पाया ठरणाऱ्या स्त्रियांमध्ये अनेक कलाकारांचा वाटा आहे.

सांगीतिक शिक्षणाची पार्श्वभूमी-

अंगाई गीत ऐकण्यापासून गाण्याच्या प्रवासाला सुरुवात होते. शिशु वयात बोंबडी बालगीते, तर शाळा महाविद्यालयात समूह गीते, देशभक्तीपर गीते, काही काळाने भावगीत, भक्तीगीत, अभंगातून अंतर्मूखही होतात. माणसाच्या बदलत्या अवस्थेनुसार गाण्यांचे स्वरूपही जणू बदलत जातं. गाणं आपल्या जीवनाशी असं कायम निगडीत असतं श्रवण संवेदनेला चालना देणारे विविध प्रकारचं संगीत कानावरून जाणं महत्त्वाचं असतं. काही मुलांना मात्र संगीताची जात्याच आवड व विशेष समज आहे. हे लहान वयातही जाणवायला लागतं.

सांगीतिक बुद्धीमत्ता -

हावर्ड गार्डनर या मानशास्त्रज्ञांनी बहुआयामी बुद्धिमत्तेत सांगीतिक बुद्धीमत्ता असा बुद्धीमत्तेचा स्वतंत्र प्रकार सांगितला आहे. सूर, ताल, लय याची जाण असणं, संगीत समजून त्याचा आस्वाद घेणं आणि गाणं जसंच्या तसं गळ्यातूनही उतरणं असे विविध पैलू या बुद्धिमत्तेत समाविष्ट आहेत. गाण्यांना चाली देणारे संगीतातली बुद्धीमत्ता प्रामुख्याने लागते. संगीत ऐकून नेमका राग ओळखणारे, तसेच वाद्यवृंदातल्या अनेक वाद्यांपैकी अमूक धून कोणत्या वाद्यानं वाजवली असेल ते क्षणात सांगू शकणारे जाणकार अशा व्यक्तींजवळही सांगीतिक बुद्धीमत्ता असते. सात स्वरांमध्ये संगीतातील विविध रचना करताना कल्पकता आवश्यक असते. नव्या चाली देताना संगीतातील शास्त्रीय ज्ञानाला प्रतिभेची जोड मिळते. प्रतिभेचा संगीतमय आविष्कार हा बुद्धीचा एक पैलू काही जणांकडे विशेषत्वाने दिसते.

वाद्यसंगीताच्या अभ्यासाने स्वरांचं ज्ञान व शास्त्रीय माहिती याबरोबरच सूक्ष्मकारक कौशल्य, स्नायूवरचं नियंत्रण तितकचं मोलाचं प्राप्त होतं. तंतुवाद्यांच्या तारा छेडताना, बासरीतून स्वर निर्माण करताना, पेटीचा भाता व स्वरपट्यांवरील हे तंत्र एकत्र जमताना विद्यार्थ्यांमधील सर्व कौशल्य पणाला लागतात. संगीत शिकताना गाण्याच्या पलिकडे जाऊन विद्यार्थी अनेक गोष्टी नकळत शिकत जातात.

संगीताच्या क्षेत्रात स्वातंत्र्यपूर्व काळात बडोद्यात मोलाबक्ष यांनी सुरू केलेले संगीत विद्यालय पं. वि. दि. पलुस्करांचे अखिल भारतीय गांधर्व महाविद्यालय, लक्ष्मीनारायण गर्ग यांचे प्रयाग संगीत विद्यालय, मॉरिस कॉलेज, अशा संस्थांमधून संगीत विषय म्हणून सुरू झाला. या विषयाला कला शाखेतला विषय म्हणून दर्जा मिळाला. स्वातंत्र्योत्तर काळात डॉ. केसकरांनी

संगीत शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणास भरपूर प्रोत्साहन दिले. एक सुसंस्कृत संवेदनशील नागरिक त्यातून तयार व्हावा हा हेतू होता.

संगीत हा विषय विद्यापीठ स्तरावर सुरू करण्यामागचा उद्देश कलाकार तयार करणे हा कधीच नव्हता तर विद्यार्थ्यांच्या कला जाणिवांचा विकास व्हावा, कलाकार घडणीस पोषक वातावरण निर्माण व्हावे आणि भारतीय संगीताचे संवर्धन आणि जतन व्हावे हाच शुद्ध हेतू त्यामागे होता.

आमच्या देशाची कला व संस्कृती यांचे रक्षण करण्यासाठी आम्हाला एकत्रित काय करावे लागेल? शिक्षणाद्वारे विकासाच्या वाटा खुल्या होतात. तरूण पिढीवर पुन्हा संस्कार करावे लागतील. अनुशासन, एकाग्रता, शांतता, आद, नम्रता, आनंद इ. भावनांची निर्मिती करता येईल. कला ही परिवर्तनशील असते. आता काळाच्या गरजेनुसार संगीतास जीवनाच्या आधुनिक प्रवाहाशी जोडून उदरनिर्वाहाची विविध क्षेत्रे संगीतातून शोधून काढली पाहिजेत. संगीताच्या क्षेत्रातील कलाकार व शिक्षण हे दोन प्रचलित व सर्वज्ञात मार्ग आहेत.

इतर अनेक व्यवसायिक अभ्यासक्रमांना लवकरात लवकर संगीत शिक्षणात समाविष्ट करून घेतले पाहिजे अशामुळे विविध क्षेत्रात संगीताची उपयुक्तता वाढेल. उदा. पार्श्वसंगीताचे तंत्र, पार्श्वगायन, संगीत व योगा, संगीतोपचार, आकाशवाणी व दूरदर्शन वरील जाहिराती तसेच कार्यक्रम बसविणे. बँडवादनासाठी शिक्षण, वाद्य दुरुस्ती व विक्री, वैद्यकीय क्षेत्रात संगीताचा उपयोग, समीक्षक, अभ्यासक्रमात गायन, वादन, नृत्याचा समावेश असावा. लोकसंगीताचा अभ्यासक्रम अशा उपयुक्त अभ्यासक्रमांचा समावेश ही काळाची गरज आहे. निवेदन, सूत्रसंचालन यासाठी मार्गदर्शन, नेट-सेट परीक्षांसाठी मार्गदर्शन संशोधन प्रकल्पांबाबत माहिती म्युझिक अरेंजर, स्कोअर रायटींग रेकॉर्डिंग, माईक टेकनिक इ. विविध क्षेत्रांबाबत मार्गदर्शन, विविध वाद्ये शिकण्याची सोय इत्यादी आवश्यक आहेत.

संगीताचा वारसा पुढे चालवणारी पिढी सुशिक्षित, सुसंस्कृत, समृद्ध होण्यासाठी सर्वांनी एकत्र येऊन हा जगन्नाथाचा रथ पुढे नेण्यासाठी हातभार लावावा. ही चिरंतन कला सदैव संघर्षाशी सामना करीत आपले गौरवास्पद स्थान पुन्हा एकदा प्राप्त करेल हे नक्की.

स्त्री कलाकारांचे योगदान –

अनेक महिला कलाकारांचे महत्त्वाचे योगदान आहे. यामधे एम्.एस्. सुबलक्ष्मी, डॉ. सुमती मुटाटकर, डॉ. प्रभा अत्रे, किशोरी अमोणकर, परवीन सुलताना, लक्ष्मीशंकर, निर्मला अरुण, कमल तांबे, धोंडूताई कुलकर्णी, शत्रो खुराना, मीरा बॅनर्जी, मालविका कानन, श्रुती काटकर, वीणा सहस्त्रबुद्धे, शुभदा पराडकर, कंकना बॅनर्जी, पद्मा तळवलकर, सुहासिनी कोरटकर, आशा खाडिलकर, ललितराव, वसुंधरा कोमकली, शोभा गुटू या व इतर अनेक कलाकारांचा वाटा आहे.

गेली अनेक दशके आपल्या मधूर आवाजाने संगीत क्षेत्रावर आपला अधिकार प्रस्थापित करणाऱ्या लता मंगेशकर, गानकोकिळा लतादीर्दीचा अग्रपूजेचा मान आहे. लक्षावधी रसिकांच्या जवळजवळ ३ पिढ्यांना या गायिकेने संरेल व श्राव्य अनहत नादाची प्रचिती दिली आहे. कानात लताचा आवाज म्हणजे सुरेलपणा हे समीकरण बनले आहे. दादासाहेब फाळके पुरस्कार, पद्मभूषण या पुरस्कारांनी त्यांना सन्मानित केले आहे. लता मंगेशकरांप्रमाणेच आशा भोसले, उषा मंगेशकर व मीना खडीकर यांचेही योगदान महत्त्वाचे आहे.

वादनाच्या क्षेत्रातही स्त्रियांचे महत्त्वपूर्ण योगदान आहे पद्मभूषण श्रीमती अन्नपूर्णादेवी, कल्याणी रॉय, जया विश्वास, शरणराणी माथुर, झरीन दारूवाला, श्रीमती एन. राजम, श्रीमती अरूणा नारायण, डॉ. आबान मिस्त्री इ.

संगीत जीवन जगण्यासाठी आवश्यक नाही. तो जीवन समृद्ध करण्याचा मार्ग आहे. महिलांचे कलाप्रशिक्षण ही काळाची गरज आहे. कलाप्रशिक्षणाद्वारे शिक्षक, कलावंत, लेखक, संगीतकार, पार्श्वगायक वादक, लोकसंगीतातील कलाकार इ. विविध माध्यमातून महिलांना स्वतंत्रपणे काम करता येते. दूरशिक्षणाद्वारे भारत व भारता बाहेरील विद्यार्थ्यांना देखील प्रशिक्षण देता येईल. संगीत ही कला आहे. सौंदर्य हा तिचा गाभा आहे. ही सादरीकरणाची कला आहे. गेल्या अनेक शतकांपासून आपण पाहिले महिला कलाकारांनी संगीत कलेचे प्रशिक्षण घेऊन आपले महत्त्वपूर्ण योगदान भारतीय संगीतास दिले आहे. महिला संगीत सम्मेलने, महिला वाद्यवृंद, महिला भजनी मंडळे इ. माध्यमातून आपले कार्य समजापर्यंत प्रभावीपणे पोचविले आहे.

आजचे युग हे कॉम्प्युटर किंवा इंटरनेटचे युग आहे. ज्ञानवर्धनाच्या व शिक्षण मिळविण्याच्या कामात विद्यालये, पुस्तके या व्यतिरिक्त कॉम्प्युटर किंवा इंटरनेट महत्त्वाची भूमिका बजावत आहेत. संगीताचे दूरशिक्षण सुरू करण्याबाबत प्रो. आर. सी. मेहता म्हणतात जगभरात दहा हजारांहून अधिक अभ्यासक्रम दूरशिक्षणाद्वारे सुरू आहेत. संगीत शिक्षणासाठी हे तंत्र

महिला सहज उपयोगात आणू शकतील व याद्वारे प्रशिक्षित होऊन याचा उपयोग कलेतील सूक्ष्मता, सौंदर्य जाणण्याकडे करता येईल.

संदर्भ ग्रंथ -

- १) संगीत आणि शिक्षण - डॉ. राकेशकुमार, संगीत कला विहार सप्टेंबर १५, पृ. १९
- २) संगीतशास्त्र परिचय - प्रा. मोहना माडीकर
- ३) डिस्टन्स एज्युकेशन दूरशिक्षण संगीत शिक्षण परंपरेतील एक परिवर्तन - डॉ. शर्मिला टेलर - संगीत कला विहार सप्टेंबर २००६, पृ. १६, १७
- ४) ललित कलेत संगीत कलेचे स्थान - केदार कुलकर्णी, संगीत कला विहार मार्च १३, पृ. १२
- ५) संगीताचे अध्यापन - स्वरूप व समस्या - सौ. साधना शिलेदार, संगीत कला विहार मे २००६, पृ. १५

हिन्दी उपन्यास और स्त्री —पुरुश सम्बन्ध

डॉ. सुब्राव नामदेव जाधव, हिंदी विभाग,, श्री शिवाजी महाविद्यालय, बाशी

आधुनिक उपन्यास साहित्य सामाजिक धारा के व्यक्तिगत एवं समष्टिगत सजीव एवं मार्मिक यथार्थ प्रस्तुतीकरण की सर्वोत्तम साहित्यिक विधा है। मानव जीवन के सम्पूर्ण पहलुओं का चित्रण करने के कारण आज का उपन्यास साहित्य महाकाव्य का स्थान ग्रहण कर चुका है। मानव जीवन की सम्पूर्ण क्रिया प्रतिक्रिया, चिन्तन—प्रतिचिन्तन एवं स्वाभाविक और अर्जित अन्तर्द्वन्द तथा संघर्षों में कोई भी ऐसा क्षेत्र नहीं है, जो उपन्यास के लिखे आज अछूता बचा हो। ‘प्राचीन काल में जो स्थान महाकाव्य का था, वही स्थान आज उपन्यास का है। उसका महत्व आज साहित्यिक रूपों से कहीं अधिक है, क्योंकि वह जीवन को अधिक निकट से देखता और उसका विष्लेषण करता है।’

‘तीसरा प्रसंग’ में लक्ष्मी कान्त वर्मा ने पारिवारिक उपेक्षा के जीवन मूल्यों, सामाजिकता वष उत्पन्न मानसिकता को प्रभावित करने वाली उत्प्रेरक सम्बन्धगत अनुभूतियों का विष्लेषण करना औपन्यासिक कथानक का मूलभूत उद्देश्य है। काम सम्बन्धों की नवीन सम्भावनाओं के प्रति नर —नारी का सहज समर्पण करता है।

जिज्ञासा एवं भावना की उपेक्षा से उत्पन्न विकृत मानसिकता वष जयन्ती प्रमुख नारी पात्र दामोदर की बौद्धिकता, केवल की समकक्षता, कपूर के काम विष्लेषण एवं नारी पात्र दामोदर की बौद्धिकता, केवल की समकक्षता, कपूर के काम विष्लेषण एवं षंकर की भावनात्मक अनुभूति के प्रति समय समय समान रूप से समर्पित होकर काम एवं भावनात्मक सन्तुष्टि हेतु अपनी बाध्यता परिलक्षित करती है। उल्लिखित सम्बन्धों में क्रमशः वह नर और पुरुश नाम से अपने सम्बन्धों का विष्लेषण प्रस्तुत करती है। नरत्व वह जो पशुओं में भी मादा के प्रति परिलक्षित होता है। पुरुशत्व का वर्गीकरण वह काम संतुष्टि के अलावा भी मानवता की भावना को सम्बन्धों में अपरिहार्य मानती है। इस भावना की स्थिति पर सुखानुभूति एवं सहानुभूति के प्रति समर्पण की भावना परिलक्षित करती है। अन्ततः वह सम्पूर्ण पुरुशीय सम्बन्धों को उपेक्षित कर पुरुशत्व स्वरूप षंकर को ही सम्यक जीवन निर्वाह के लिय चुनती है। और अपनी परिभाषा की विलक्षणता को चरितार्थ करती है। ‘मेरे इस नर्वस ब्रेक डाउन होने के कारण, तुम लोगों ने कभी इस पर ध्यान नहीं दिया है। जानती हो, इसका कारण? इतनी अन्तर्विरोधों में जीती थी.... केवल, दामोदर, षंकर, मि, कपूर किस किस की कहानी तुम्हें सुनाऊँ सिवा षंकर के षेश सब केवल नर थे। षंकर ही अकेला पुरुश था।’³

उपन्यास का द्वितीय पक्ष प्रमुख नारी पात्र जयन्ती की पुत्री वीना और प्रगतिशील युवक दीपक का सामाजिक —पारिवारिक संघर्ष एवं पर्यावरण में सम्पादित प्रेम विवाह है। पुरुश की प्रगति शीलता वास्तव में एक अन्यतम आदर्श का परिचय प्रस्तुत करती है। ‘हर चीज मेरे लिये या तो जिन्दगी के साथ होती है या जिन्दगी के बाहर जो साथ है उसमें मैं दिलचस्पी नहीं लेता.... जो कुछ भी अच्छा बुरा होता है..... मैं उसे स्वीकार करता हूँ भोगता हूँ। जो मेरी जिन्दगी के दायरे के बाहर है उसे मैं यों ही सडने गलने देता हूँ उसकी तरफ देखता भी नहीं।’⁴

इसके अतिरिक्त मैं भी के प्रति उत्सर्ग भावना, नारी के प्रति नारी की सहानुभूति का निरूपण उपन्यास की विशेषता है। पारम्परिक सामाजिक सम्बन्धों की व्यवस्थित और अव्यवस्थित परिस्थितियों का संकेत भी प्रस्तुत किया गया है।

‘दोहरी आग की लपट’ में डॉ. देवराज ने परिवार में नारी जन्म ही उदासीनता का चित्रण किया है इसका आधार भूत कारण पुरुश को नारी की अपेक्षा अधिक महत्वपूर्ण स्वीकार किया जाता है। पर्याप्त या अपेक्षित पुत्रियों की पूर्व स्थिति दम्पति में पुत्र दम्पति में पुत्र की लालशा को बलवती बनाती है परन्तु पुत्र के स्थान पर कन्या का पुनः जन्म परिजनों को यथेष्ट उदासीनता प्रदान करता है। फलतः प्रसुता कन्या की उपेक्षा स्वाभाविक ही है। सबकी कामना और आशा भी थी कि अगला षिषु लडका होगा। इसने उत्पन्न होकर जैसे उस आशा और कामना को भंग कर दिया। इसलिये यह स्वाभाविक था कि सब लोग उसे अनचाहे महमान के रूप में देखें।’²²

प्रस्तुत उपेक्षा को हताशा प्रदान करती है। वह इस अभाव की पूर्ति सामाजिक धारा में करना चाहती है फलतः वह पुरुष के औपचारिक एवं स्वार्थ युक्त व्यवहार का तृप्ति चाहेगा, परन्तु नारी सात्विक प्रणय को पोषित कर दाम्पत्य स्थापन की जिज्ञासू है। जबकि पुरुष स्वार्थ वष काम तुष्टि के लिए बलात् चेश्टा का पश्रय लेता है किन्तु अपनी तीव्र उत्तेजना के कारण सम्बन्ध स्थापन में सफल नहीं हो पाता। सम्बन्धों को सममायिक विच्छेद स्वाभाविक है। लेकिन नारी प्रणयाधिक्य के कारण उसे क्षमा करके भी दाम्पत्य जिज्ञासू है। फिर भी एकाकी भावना का सम्यक निर्वाह दुर्लक्ष है। उसने मनोज की कोई शिकायत नहीं की थी, बल्कि घुमा फिराकर उसका पक्ष दिया था। बाद में उसने उसे एक और पत्र लिखा, उसमें भी उसने थोड़ी सी वक्रता के साथ यह कहने की कोषिष की कि कवह मनोज से नाराज नहीं है।^{२३}

प्रस्तुत नारी अपना सर्वस्व पारम्परिक दाम्पत्य के प्रति समर्पित करना चाहती है। परन्तु भिन्न रूचियों एवं पुरुष की कठोर षासनात्मक प्रवृत्ति के कारण दाम्पत्य बिखराव एवं पुनः विच्छेद जैसी स्थितियाँ ही प्रतिफलित हैं। ‘खुद पढ़ने लिखने का षौक नहीं है, इस सहा जा सकता है। लेकिन यह कि किसी को वैसा षोक न हो, नहीं होना चाहिये, उचित है। आखिर हर व्यक्ति की अलग—अलग रूचियाँ होती हैं।’^{२४}

इस देव जी के साथ पुनः विवाह कर नारी जागरण की सषक्तता का प्रमाण प्रस्तुत करती है परन्तु इन्द्रिय निग्रही पुरुष से उसे काम सन्तुष्टि का अभाव प्राप्त होता है। गणों को तहत तो वह देव जी के प्रति आदर श्रद्धा की भावना से आप्लावित है परन्तु काम सन्तुष्टि के लिये गोपनीय स्तर पर सुबोध नामक पात्र से यौन सम्बन्ध स्थापित करके सम्यक जीवन निर्वाहर करती है। सुबोध के प्रति उसका आकर्षण, उत्कृष्ट षैक्षिक एवं व्यावहारिक बुद्धिमता वष है जो नारी जाति के स्वाभाविक युगों की आधार षिला है। प्रस्तुत सम्बन्धों को वह संयोग मात्र समझती है। ‘सुरेन्द्र, देव जी और अब सुबोध इनमें से किसी के साथ भी मेरा सम्बन्ध स्वयं मेरी इच्छा से नहीं बना। मैंने कभी स्वप्न में भी नहीं सोचा था कि मेरा सुरेन्द्र जैसे गन्दे और घटिया व्यक्ति से विवाह होगा, कभी यह कल्पना भी नहीं की थी कि मुझे देव जी जैसे सचमुच के देवता पति मिलेंगे। न मैंने यह अनुमान ही किया था कि मुझे उक्त दोनों की व्यक्तियों के साथ के एक या दूसरे तरह का असन्तोष रहेगा।’^{२५}

‘अधूरी जिन्दगी’ में ष्याम लाल ‘मधूप’ ने अविकसित पहाड़ी जातियों की परम्परा से ओत—प्रोत सामाजिक रूढियों से ग्रस्त मानसिक उत्सर्ग के परिप्रेक्ष्य में, मानवीय सम्बन्धों की स्वाभाविक स्वीकृति के लिए बाध्यता को उद्घाटित करना, औपन्यासिक कथानक का मूल—भूत उदेष्य है।

पुरुष और स्त्री का प्रणय सम्बन्ध विषिष्ट में, ऐन्द्रिक सम्बन्धों के परिषमन की ओर एक रागात्मक यात्रा का अनुभव है। बेमेल या बाल विवाह इस रामात्मक अनुभति में सर्वथा बाधक सिद्धि हुये है। जहाँ और जब भी ऐसा हुआ है, इससे उत्पन्न होने वाली विसंगितियों का ऑकलन समजा द्वारा सैदव किया गया है। इस पाम्परिक भावना का अतिक्रमण प्रत्यक्ष एवं परीक्षा रूप से प्रस्तुत तो किया जाता है परन्तु अषकय मानवीय सत्ता परम्परा के पोशण हेतु पूर्ण विवषता स्वीकार करती है। परम्परा के प्रति युवा—आक्रोष दर्षनीय है। ‘बचपन में तुमने इसकी षादी की यह मासूम कली तब चुप रही। तुम्हारी गलतियों ने इसके जीवन में षोले भर दिये। किस्मत ने इसके साथ मजाक किया। यह विधवा हो गयी और अब पहाड़ सी जिन्दगी काटने के लिए तुम इस मजबूर कर रहे हो।’^{२६}

‘काली ऑधी’ में कमलेष्वर ने नारी की तीव्र आकांक्षा— षक्ति जब सन्तुष्टि हेतु प्रस्तुत होती है तो क्या—क्या सम्भावित परिणाम प्रस्तुत हो सकते है इसका निरूपण मालती नामक मुख्य नारी पात्र के व्यक्तित्व के माध्यम से प्रस्तुत हुआ है। नारी का सामाजिकता में व्यस्त व्यक्तित्व पति को अभावजन्य प्रताड़ना प्रदान करता है। पुरुष की अभाव ग्रस्त मनसिकता उत्कर्ष के फलस्वरूप विरोधी चिन्तन हेतु विवष है। ‘एक दफा हजार जाओ, तो तुम्हें कुछ वक्त मिलेगा। अपने लिये, मेरे लिये।

बुद्धि सफलता का आधार है। लेकिन बुद्धि का अप्रत्यासित एवं अत्यधिक विकास भावनाओं को उदासीन पर्यावरण ही प्रदान करता है। इस स्थिति तक विकसित बुद्धि प्रगति हेतु लक्ष्य को प्राप्त करने के लिए दीर्घ यात्रा करती है। इस चिन्तन एवं क्रियात्मक यात्रा में षैथिल्य अनावष्यक है जब कि मानव को विश्राम काल में ही भावानात्मक सन्तुष्टि प्राप्त होती है लेकिन विश्राम के अभाव में जीवन सफलता के निमित्त मषीनी प्रवृत्ति आत्मसात करता है। रिषों और सम्बन्धों का मषीनी व्यक्तित्व के लिय कोई औचित्य नहीं, इसे सहज स्वीकार किया जा सकता है। ‘मषीनें नहीं सोचती, मषीनों के लिए आदमी सोचता है। और सफलता.... सिर्फ एक मषीन है। अब तुम औरत नहीं एक सफलता बन गई है।

‘नावें’ उपन्यास में षषि प्रभा षास्त्री ने नारी जीवन की उपलब्धियों का माध्यम पुरूश सोम जी, नारी मालती के जीवन में श्रद्धा एवं कृतज्ञता की भावना वष प्रवेश प्राप्त करता है। कालान्तर में औपचारिकताओं के समापन पर सहानुभुति एवं सहयोग का भावना जन्म लेती है। प्रस्तुत उत्सर्ग एवं समर्पण भावना का आधार नर — नारी को पूर्व प्राप्त अभाव ही है। नारी को सत्तात्मक उपेक्षा का अभाव अपने पारिवारिक से प्राप्त हुआ है। स्वभावतः पुत्र की अपेक्षा पुत्री महत्त्वहीन है ऐसे व्यतीत हुए बचपन की उसे छोटी से छोटी उपेक्षा प्रौढ तक स्मरण रहती है।’

‘छो’ उपन्यास में गिरिराज किषोर ने नारी के अन्तर्द्वन्द, सजगतावष अर्जित संघर्ष एवं हताषा की मानसिक वृत्तियों का उद्घाटन लेखक की उच्च विवेचन षीलता का परिचय प्रस्तुत करती है। अधिकारिक एवं प्रषासक, याचक एवं विनमर जैसी विपरीत भावना से ओत —प्रोत पतिद्वय के मध्य स्थित नीमा यदि एक से षारीरिक प्रताड़ना प्राप्त करती है तो वही दुसरे से मानसिकता प्रताड़ना भी प्राप्त कर आजीवन मसित होती है। ‘तुम जब देखो मिनमिनाया करते हो। अपनी बात जोर से क्यों नहीं कहते। वह इतनी जोर से चिल्लाता था कि कानों के पर्दे हिल जाते थे। तुम बोलते ही इतने धीरे हो कि समझ में नहीं आता कि क्या करूँ — कहों डूब मरूँ। प्रस्तुत नारी इस यथेश्ट अन्तर्द्वन्द के बावजूद भी मानिनी मानसिकता का परित्याग नहीं कर पाती, जो प्राप्त है उसे लेकर सन्तुष्टि लाभ नहीं कर पाती, यही उसकी भावानात्मक विवषता है जो आजीवन अतृप्त भावना का परिणाम प्रस्तुत करती है। ‘मुझे किसी का दिया सुख नहीं चाहिये। उस कमबख्त ने मेरी हड्डिया तुम मेरी आत्मा मसोस डालों।’

‘नरक दर नरक’ उपन्यास में ममता कालिया ने नारी अपनी प्रकृति का परित्याग सामान्य स्थिति में नहीं कर सकती इस बात का आभास उपन्यास की नायिका ऊशा के जीवन निर्वाह से प्राप्त होता है। उसे अभिभावक द्वारा चाहे जितना भौतिक उत्कर्ष प्रदान करने की चेश्टा की जाय, अन्ततः वह प्राकृतिक भावों के प्रति समर्पण की विवषता को ही प्रेशित कर पाती है। उच्च षिक्षित बेरोजगारों की कुण्ठा का परिचय — जोगेन्द्र, साहनी, आतिष एवं बैजनाथ नामक पात्रों के चित्रण से प्राप्त होता है।

ऊशा के पापा उसे उच्च बौद्धिकता प्रधान नारी के रूप में देखना चाहते थे। वे उसे अध्ययन के प्रति एकाग्रता की निरन्तर प्रेरणा दिया करते थे। माँ के स्वाभाविक विरोध पर वह गम्भीरता पूर्वक कह दिया करते थे कि ऊशा सामान्य नारियों से पृथक व्यक्तित्व वाली नारी बनेगी। उसे नारीके सामान्य काम काज सीखने की कोई आवश्यकता नहीं। इसी धारण वष, ऊशा पर उन्होंने षुरू से ज्यादा से ज्यादा ध्यान दिया। इसका ही नतीजा था कि ऊशा की सर्टीफिकेट फाइल में तीन फर्स्ट क्लास थे। उन्होंने ऊशा को रसोई की हद से हमेषा दूर रखा। उसकी माँ काम करते करते थक जाती तो वे डबल रोटी से काम चला लेते। माँ झीकती तुम ऊशा को कहीं का नहीं रखोगें। वे गर्व से कहते मेरी ऊशा रोटियाँ नहीं बेलेगी, वह रसाई में पड़े पड़े पीली नही होगी वह इन्दिरा गांधी बनेगी, विजय लक्ष्मी पंडित बनेगी।

निश्कर्ष रूप में हम कह सकते हैं। हिंदी उपन्यासों में अलग अलग उपन्यासकारों ने स्त्रीपुरूश संबंधों का मनोवैज्ञानिक रूप में चित्रण किया है। साथी ही नारी का परिवर्तीत तथा विद्रोही रूप उपन्यासों के माध्यम से चित्रित किया है। आज हर क्षेत्र में नारी पुरूश के सात सात कार्य करती है।

प्रस्तुत उपन्यासों में नारी षिक्षा नारी जागरण तथा नारी के अलग अलग रूपों का अकण करने में उपन्यासकार सफल रहे हैं। साथ ही साथ भिन्न भिन्न उपन्यासों में नारी समस्याओं का यर्थाथ के साथ चित्रण किया है।

संदर्भ :—

- १) हिन्दी उपन्यासों में स्त्री —पुरूश सम्बन्धों का मनोवैज्ञानिक अनुषीलन — डॉ. चन्द्र प्रकाष पाठक
- २) तीसरा प्रसंग —लक्ष्मी वर्मा
- ३) दोहरी आग की लपट — डॉ. देवराज
- ४) अधुरी जिन्दगी — ष्याम लाल ‘मधूप’
- ५) काली आँधी — कमलेष्वर

ललमानियाँ में नारी विमर्श (फैसला, तुम किसकी को बिन्नी? ललमानियाँ कहानियों के संदर्भ में)

डॉ. अर्चना शिवाजीराव कांबळे
हिंदी विभाग, श्री शिवाजी महाविद्यालय, बारशी

वर्तमान षताब्दी महिला सषाक्तिकरण एवं स्त्री विमर्श का नाम है। जब से महिला सषाक्तिकरण वर्श मनाया गया तभी से नारी, महिला, स्त्री षब्द, विशय या मुद्दों के सागर की गहराई से धरातल पर उभर कर मानों एक तरह से उछल कर सामने आए है। यह षब्द अपनी अर्थवत्ता चाहे जितनी गहराई में हो, किन्तु यह सब जागरूक साहित्यकारों, पत्रकारों, लेखकों समाजसेवियों, फिल्म कार्यकर्ताओं, मीडिया तक विष्वस्तरीय समस्त जगत् में ऊथल-पुथल मचा देने वाला सिध्द होकर आया है। स्त्री की वर्तमान स्थिति, स्त्री मुक्ति, स्त्री स्वातंत्र्य, स्त्री की आस्मिता का सर्वेक्षण, स्त्री आंदोलन उसके निरंतर सुधार के लिए जा रहे प्रयत्नो, प्रयासों पर सर्वेक्षणात्मक लेख बिल्कुल आधुनिक फैशन के बाजार में चल रहा है। उसका अपरिहार्य अंग बन गया है। सभी की नजर में नारी केंद्र है। साहित्य का ज्वलंत विशय स्त्री विमर्श है। लेखक, साहित्यकार और बुध्दजीवी सदियों से पीछे ढकेली गयी। षोशित, दलित स्त्री को ही केंद्र मे लाने के लिए संघर्शरत है। सभी समय के साथ परिवर्तित हो रही स्त्री की स्थिति को नजरबंद कर रहे है। हर तरफ स्त्री की पुकार, उसके लिए कुछ करने का जुनून स्त्री स्वयंसेवी संस्था, संगठनों तथा स्वयं महिलाओं में भी ऐसी सजगता पनप रही है। हर जगह स्त्री पर आंदोलन हो रहे है तथा स्त्री पर छपते लेख, विचार, चिंतन, है किन्तु उन सबका अर्थ या तो किसी भावुकता संकल्प, इच्छाषक्ति आदि षब्दो से होता है।

स्त्री की आजादी का प्रष्न हमारी सारी बहसों का मुख्य मुद्दा है। हमारे यहाँ वर्शा से जब की स्त्री का स्वातंत्र्य और अस्मिता की बात हमारे सामने आती है। स्त्री या तो अबला होती है या फिर सबला हो जाती है किन्तु जिस मोड पर पुरूश खडा है उस मोड पर वह नहीं आ पाती है। उसके प्रति कभी तिरस्कार भाव से देखा जाता है। कभी उसे संकुचित निम्न वर्ग का मानकर उसका षोशण किया जाता है, या कभी उसकी तरफ व्यापक दृशिट से भी देखा जाता है, उसे वंदनिय पूजनीय योग्य भी माना जाता है। लेकिन उसे मानव रूप नहीं दिया। कायम उसके प्रति निम्न संकुचित दृशिट रखी। यही उसकी एक विडंबना है। स्त्री एक मानव रूप है, उसे सारे मानवाधिकार मिलने चाहिए ।

आज स्त्री विमर्श का मुद्दा ज्वलंत होने से अनेक विचारों के मंथन से अनेक लाभ हुए है। आज समाज में स्त्रियाँ खुद को कमजोर नहीं समझ रही है। वह स्वयं को अबला नंही सबला समझ रही है, वह अनेक पुरूषों के समाज के रूढी परंपरा के विविध बंधनों से मुक्त हुई। उसका षैक्षिक, वैचारिक स्तर उँचा हुआ है, उसे यह लगने लगा है, "हम औरतों को भी भूख लगती है, हमारे अंदर भी कुछ कर गुजरने के सपने जगते है, हमारे अंदर क्षमता है, करूणा है तो वक्त—बेवक्त नफरत और ईश्या के भाव भी पैदा होते है। एका तानाषाहा व्यवस्था और संस्कृति हमें भी उतना ही तानाषह बन सकती है, जितना किस पुरूश को सत्ता का नषा हमें भी उस हद तक पागल बना जा सकता है, जिस हद तक पुरूशो को, जिस तरह मर्दों को यौन की भूख सताती है, उसी तरह समाज ने जो यौन अधिकार उन्हें दे रखे है, हमे भी चाहिए। समाज जिन पाबंदियों को न्यायजनक मानता है, उसे मानने को पुरूशों को भी उतना ही बाध्य होना है जितना हमें।" स्त्री एक पुरूश की प्रतिस्पर्धा कर रही है, या पुरूश से बराबरी करना चाहती है, या उससे अपने आप को बड़ा मानती है। वह आज षिक्षित है, हर क्षेत्र में पुरूशों से आगे है, हर बात में पुरूशो से भी सक्षम होने के बावजूद उसे अपना और परिवार का निर्णय लेने का अधिकार नहीं है या निर्णय लेने का स्वतंत्र नहीं दिया है, हमेशा वह दूसरों पर अवलंबित है, उसका जीवन एक पुरूश के बिना पूरा नहीं है। उसे बार—बार यह एहसास दिलाया जाता है कि, वह दूसरों पर अवलंबित है, खास तौर पर पुरूशो पर। आज आधुनिक युग में स्त्रियाँ अपने आप को परिवर्तित कर रही है। वह स्वयं निर्णय ले रही है, वैचारिकता उच्चस्तर की रख रही है, अर्थात वह आत्मनिर्भर बन रही है, सक्षम हो रही है फिर भी इतना सब

कुछ होने के बावजूद वहीं की वहीं रह जाती है। खाना बनाने से सहवास तक, गर्भ धारण से गर्भ नष्ट करने तक वह स्वयं निर्णय नहीं ले सकती है, सिर्फ बालने के लिए या मौखिक रूप से उसका अस्तित्व या वजूद है।

मैत्रेयी पुष्पा का कहानी संग्रह "ललमनियों" जो १९९६ में प्रकाशित हुआ। इस कहानीसंग्रह में "फैसला", "तुम किसकी हो बिन्नी?" "ललमनियों" आदि कहानियाँ संग्रहित हैं। कहानियों में मैत्रेयी जी ने नारी हृदय की आकांक्षाओं, मानसिक ग्रथियों एवं समस्याओं को विशेष रूप से अंकित किया है। इसके ही साथ मैत्रेयी जी ने नारी स्वातंत्र्य और उसकी मुक्त जीवन शैली का नारी की संवेदनाओं का, नारी मनोभावों का सूक्ष्म अंकन अपनी कहानियों में किया है। इस प्रकार कहानीकार मैत्रेयी जी ने नारी के विभिन्न रूपों का चित्रण बड़ी उत्कटता से किया है। मध्यवर्गीय और निम्नवर्गीय नारी जीवन के विविध पहलुओं को, उनकी समस्या, संघर्ष और टूटन की सहजता से मुखरित किया है।

"ललमनियों" कहानीसंग्रह में संग्रहित "फैसला" कहानी में प्रमुख पात्र वसुमती है। राजनीति समाज से ही निर्माण होती है और समाज में चलती है। राजनीति से समाज का नियंत्रण होता है। समाज में स्त्री और पुरुष की समान भागीदारी रहने पर ही समानता के स्तर पर विकास होता है। स्त्री के लिए राजनीति जैसे उपेक्षित क्षेत्र माना गया। राजनीति में स्त्री का सहभाग इसलिए आवश्यक है क्योंकि राजनीति में आकर वह अपने हक को प्राप्त कर सकती है। अन्याय के खिलाफ लड़ सकती है। राजनीति में सहभाग लेने से स्त्री में आत्मविश्वास बढ़ जाता है। वसुमती चुनावी क्षेत्र सहभाग लेती है। गाँव की महिला वसुमती को वोट देकर उसे नेता बनाती है। वे चाहती है कि वह, अपना पक्ष ले, हमारे अन्याय, अत्याचार के प्रश्नों को लेकर ग्रामपंचायत के पंचों से नेतृत्व कर लड़े न्याय दे। लेकिन वसुमती चाहकर भी अपने पति रनवीर के कारण अपने गाँव की स्त्रियों को न्याय नहीं देती है। ग्रामपंचायत में महिला आरक्षण तो मिल गया है, पर यदि स्त्री अपने अधिकारों का उपयोग सही दिशा में करेगी तब ही उन्नति हो सकेगी, लेकिन यथार्थ में देखा जाता है कि ग्रामपंचायतों में सरपंच रहती है और कारोबार पति देख रहा है।

वसुमती स्त्री सरपंच है लेकिन सब कारोबार पति ही देखते हैं, वे ही गाँव के प्रश्नों को देखते हैं, न्याय देते हैं। वसुमती अपने पति रनवीर के दबाव में संतस्त, परेशान है। वह चाहकर भी पति के दबाव से गाँव के स्त्रियों को न्याय नहीं देती है। इसप्रकार वसुमती पढ़ी-लिखी, सुशिक्षित होने के बावजूद कुछ नहीं कर सकती है। वह अपने पति के अन्याय, शोषण के प्रति लड़ती है, पति के प्रति गाँव के स्त्रियों के लिए संघर्ष करती है, लेकिन अंत तक उसे न्याय नहीं मिलता है, उसका कारण उसका पति रनवीर के दबाव के कारण गाँव के ही स्त्रियों के पक्ष में वह न्याय नहीं दे पाती है।

"तुम किसकी हो बिन्नी?" कहानी की प्रमुख नायिका बिन्नी है। कहानी में मुख्य समस्या स्त्री भ्रूण हत्या है। स्त्री को जन्म से ही नकारा गया है। भ्रूण हत्या के कारण स्त्री की संख्या कम होती हुयी नजर आ रही है। बिन्नी दादी से प्रश्न पूछती है कि, "दादी मेरी माँ सौतेली है।" इस प्रश्न का उत्तर दादी क्या देगी ? बिन्नी दादी के पास सोती है। फिर से एक दिन बिन्नी दादी से पूछती है कि "मगना कहती है कि तेरी माँ डायन है, पेट में ही बच्चों को मार डालती है।"⁸

बिन्नी माँ इसलिए गर्भपात कर ही है क्योंकि उसकी दो बेटियाँ हैं और तिसरी संतान बेटा चाहती है। बिन्नी को लेकर दादी गाँव लेकर जाती है। वहाँ उसे स्कूल में डालती है। बिन्नी के पिता बिन्नी को लेने गाँव आते हैं। कारण यह है कि बिन्नी की माँ फिर से पेट से है, अर्थात् वह फिर से माँ बननेवाली है। अब उसे घर का काम नहीं हो रहा है। अगर वे बिन्नी को साथ लेकर जाएँ तो बिन्नी घर संभालेगी, माँ का काम करने में मदद करेगी। लेकिन दादी उसे भेजना नहीं चाहती है। दादी अपने बेटे को बिन्नी के स्कूल का महत्व बताती है। दादी बिन्नी को पढ़ाकर अपने पाँव पर खड़ा करना चाहती है। यहाँ दादी का बिन्नी के लिए बेटे से किया संघर्ष दिखाई देता है।

मैत्रेयी जी ने कहानी में सामाजिक रूढ़ी परंपराओं का परिणाम माता-पिता पर भी किस तरह होता है, यह स्पष्ट करते हुए बताया है कि माता-पिता की यह सोच होती है कि लड़का बूढ़ापे का सहारा है। लड़की ब्याह कर ससुराल चली जाएगी। लड़का वंश का दिया होता है, मृत्यु के पश्चात वही मुखाग्नि देता है।

आधुनिक दृष्टि से विचार करने पर स्त्री पुरुष को समान अधिकार दिए गए हैं। भारत में पनप रही सदियों पुरानी पुरुष प्रधान संस्कृति की सोच ही स्त्री भ्रूण हत्या को जिम्मेदार है।

”ललमनियों“ कहानी पुरुष समाज की बेईमानी और छल को उजागर करनेवाली कहानी है। पुरुष अपने छल के बल से ही स्त्री को अपने इच्छानुसार नचाता आया है। स्त्री आदिम काल से सदैव छली जाती रही है। वह असहाय और बेबस है, फिर भी उसने अपना स्त्री धर्म नहीं छोड़ा और सृजन की सहयोगी बनती रही है।

”ललमनियों“ ब्रज में गाया जानेवाला एक गीत और नृत्य प्रकार जो बारात के स्वागत में आयोजित किया जाता है। नाचनेवाली स्त्री हाथ में आईना लेकर बारातियों के सामने गाती है, नाचती है। अब नए जमाने में यह रिवाज कम हो रहा है।

गाँव के विवाह में ”ललमनियों“ का आयोजन किया जाता है। मोहरों ”ललमनियों“ हाथ में आईना लेकर गा रही थी, नाच रही थी। बारातियों में आया हुआ जोगेश उस पर मोहित होकर उससे शादी करता है। जोगेश के घर में मोहरों अस्वीकृत होने से वह उसकी अलग व्यवस्था करता है। वह मोहरों के पास आता जाता है। अनेक वादें करता है। मोहरों उस पर विश्वास रखती है। अपने गाँव लौट आती है। पिडकुल का जन्म होता है। जोगेश के न आने से मोहरों असहाय और अकेली बन जाती है। कष्ट सहते हुए अपने बच्ची की परवरीष करती है।

एक दिन मोहरों की बहन ”ललमनियों“ के लिए उसे बुलाने जाती है। मोहरों बारात आने पर नाचने लगती हैं। तब उसकी बेटी कहती है, ”साबो मौसी कह रही है, हमारे बाबु आ गए।”^१ मोहरों के पैर लड़ खड़ाते हैं, वह समझा गयी की बारात जोगेश की है। वह छली गयी है। लेकिन वह असहाय है। दर्पन के लष्कारे मारते हुए बेसुध होकर वह नाचती है मानों वह ”आदिम नाच” नाच रही है।

मोहरों ने कहानी में अपने पति जोगेश के प्रति संघर्ष किया है। वह ”ललमनियों“ नृत्य दिखाकार अपना संघर्ष, विद्रोह व्यक्त करती है। इस व्यवस्था में आदिम काल से पुरुष स्त्री को नचाता आया है, उसका उपयोग कर, उसे फेंकता आया है। स्त्री पुरुष इषारों पर नाचती है और नाचने के लिए विवश भी है। मोहरों को जोगेश ने एक भोग वस्तु के रूप में स्वाद लिया और छोड़ दिया। अब प्रतिशठा और भोग के लिए दूसरे स्त्री को लेने आया है, मानों ’स्त्री’ व्यक्ति नहीं एक वस्तु बन गयी है।

पुरुष व्यवस्था में छली जानेवाली असहाय स्त्री की कथा को व्यक्त करनेवाली ”ललमनियों“ एक सषक्त कहानी है। ”ललमनियों“ एक व्यक्ति नहीं बल्कि एक प्रतिक है। समाज से सारी स्त्रियाँ किसी न किसी रूप में किसी न किसी प्रकार से छली जा रही है। उनकी वेदनाएँ मूक बनकर रह गयी है। उसी अव्यक्त वेदना और छल को यह कहानी व्यक्त करती है।

निष्कर्ष :

मैत्रेयी पुष्पा का कहानी संग्रह ”ललमनियों“ देखने पर पता चलता है कि मैत्रेयी जी ने अपनी इन कहानीयों में उन तमाम प्रश्नों को उजागर करने की कोषिष की है, जो नारी जीवन से संबंध रखती है। स्त्री को आत्मसम्मान, आस्तित्व के लिए लड़ने को प्रेरित करती हुयी कहानियाँ दिखाई देती है। मैत्रेयी जी ”फैसला”, ”तुम किसकी को बिन्नी?“, ”ललमनियों“ इन कहानियों में नारी को अपने हकों के प्रति सजग होने का इषारा करती है। स्वयं निर्णय क्षमता, आत्मसम्मान, स्वयं अस्तित्व की पहचान बनाने में नारी को प्रेरित किया है। जीवन में शिक्षा का महत्त्व प्रतिपादिन करते हुए हर नारी की शिक्षा प्राप्त करनी होगी और आत्मनिर्भर होकर जमाने के सामने अपने कर्तृत्व दिखाने होंगे ऐसा करते हुए आगे अपने विचार रखती है कि, नारी का जीवन चैतन्यमय हो, इस तरह के प्रयत्न नारी को स्वयं करने होंगे। राजनीति में जाकर दूसरों के निर्णयों पर नहीं चलना चाहिए स्वयं का रास्ता नारी को बनाना होगा। स्त्री में मानवतावादी विचार विद्यमान है।

संदर्भ :

१. ”ललमनियों“ ”तुम किसकी को बिन्नी?“ मैत्रेयी पुष्पा— पृ. १२०
२. ”ललमनियों“, ”ललमनियों“ मैत्रेयी पुष्पा— पृ. १५०

कमलेश्वर के उपन्यासों नारी विमर्श

प्रा.ए.एस.दळवी
आर.बी.एन.बोरावके कॉलेज, श्रीरामपूर

भारत की सामान्य नारी आज भी सामाजिक दृष्टि से पिछड़ी नजर आ रही है। आज समानता का अधिकार प्राप्त है, फिर भी उनकी कोई स्वतंत्र गति नहीं है। भारतीय संस्कृति की शृंखला में वह जकड़ी हुई हैं। पिता, पति और पुत्र की सर्चस्व में ही नारी अपना समग्र जीवन व्यतीत करती है। भारतीय संस्कृति के मानदण्डों के अनुसार वह पुरुष की समर्पिता बनने में धन्य मानती है। परिणामतः पारिवारिक तथा सामाजिक धरातल पर वह अनेक समस्याओं से ग्रस्त हैं। फिर भी कई नारियाँ परम्परा से विद्रोह कर अपने हकों एवं अधिकारों के प्रति सचेत होकर अपनी समकालीन समस्याओं से संघर्षरत है। डॉ.जालिंदर इंगळे ने लिखा है- "नारी को शक्तिहीन, अबला समझकर पुरुष वर्ग हमेशा नारी वर्ग का शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक, लैंगिक शोषण करता आया है। परंतु अब नारी में संघर्ष भावना जागृत होकर अन्याय के विरुद्ध प्रतिरोध करने में सक्षम हुई हैं।"¹ कमलेश्वर ने नारी की रूपरेखा चित्रित करते हुए लिखा है- "मेरे ख्यालों की नारी वह है जिसमें सांस्कृतिक चेतना हो और यह स्वीकारने का धैर्य और बोध हो कि उसका वास्ता एक ऐसे इन्सान से है जिसमें कुछ कमियाँ भी हैं क्योंकि पूर्ण कोई भी नहीं होता। अतः कहीं-न-कहीं उसके मन में मेरे प्रति इतना लगाव हो कि वह मेरी भूलों को नजर अंदाज करने का प्रयास कर सके और संबंधों में परम्परा का विकास करे।"² कमलेश्वर ने स्त्री-पुरुषों की समन्वित जीवन की कामना कर नारी जीवन के विभिन्न आयामों को अपने उपन्यासों से प्रस्तुत किया है। कमलेश्वर का नारी के प्रति दृष्टिकोण निम्नांकित विभिन्न आयामों से उद्धृत करना हमारा अभीष्ट है।

परम्परा से विद्रोह करनेवाली नारी -

आज नारी घर के चार दीवारी का लॉघकर समाज के हर कार्य क्षेत्र में अग्रेसर है। वह परम्परा से विद्रोह कर नयी सामाजिक मान्यताएँ प्रस्थापित करती रही है। वह अपने पैरों पर खड़ी होकर स्वाभिमान से जीवन बिताना चाहती है। दूसरों पर बोझ बनकर जीना उसे स्वीकार नहीं है। आज की नारी परम्परागत नारी की तरह परित्यक्त हो जाने पर भी वह 'अहं' छोड़कर उसके पास नहीं जाती बल्कि 'अहं' को बनाए रखने के लिए आर्थिक स्वतंत्रता के लिए नौकरी हासिल करती है। प्रा.विजयसिंह ठाकुरजी का कथन नारी के परिवर्तित दृष्टिकोण के सम्बन्ध में धातव्य है- "आज की नारी के कदम भविष्य के ओर बढ़ रहे हैं। जिसमें वह एक नई व्यवस्था का निर्माण एवं स्त्री-पुरुषों की साझा मानवीय संस्कृति चाहती है। नारी की नई भूमिका के कारण वह, न सम्बन्धी परम्परागत मान्यताओं, धारणाओं और नैतिकता के नियमों को नकारने लगी है। यौन भावना, काम सम्बन्ध, दाम्पत्य जीवन आदि के सम्बन्ध में उसके दृष्टिकोण में परिवर्तन आया है।"³ कमलेश्वर के उपन्यासों में 'तीसरा आदमी' उपन्यास की नायिका चित्रा अहमवादिनी है। उसका पति नरेश दिल्ली से तबादला कर पटना जाता है। परंतु परिवार का पालन-पोषण करने में असमर्थ पति के साथ जाने में वह इन्कार कर दिल्ली में ही नौकरी करना चाहती है। वह अपने पति से स्पष्ट शब्दों में कह देती है- "मुझे वह जगह मिल गई है, अब नौकरी छूटने का सवाल नहीं है। जो टीचर छुट्टी पर गई थी, उसका त्यागपत्र आ गया है। फिर प्रिंसिपल का कहना है कि डिपार्टमेंट से वे मुझे एप्रूव करा लेगी"⁴ पति से विद्रोह कर चित्रा स्वाभिमान से दिल्ली में ही नौकरी कर अपने परिवार का गुजारा करती है। उसका झुककर पति के साथ न जाना परम्परा का विद्रोह ही है। 'डाक बंगला' उपन्यास की नायिका इरा सामाजिक नैतिक मूल्यों को आसानी से टुकरा देती है। इसी उपन्यास पात्र तिलक इरा की अलगाव निर्धारित करते हुए कहता है- "न जाने क्यों सामान्य स्त्रियों की भाँति ऐसी बातों पर उसमें कोई हलचल नजर नहीं आती थी, जैसे कुछ भी अनुचित न हो। वह स्त्री-पुरुष की इन तमाम छोटी-छोटी सामाजिक और नैतिक धारणाओं को बड़ी सरलता से नकार देती थी, जिन्हें मैं महत्वपूर्ण समझता था।"⁵ इरा का प्रियकर उसे छोड़ जाने पर वह परम्परागत नारी की तरह अपने घर में बैठकर उसके नाम से सस्वर न रोती हुई उसकी तलाश के लिए निकल पड़ती है। वह कहती है- "नागपूर पहुँचकर एक बार मन हुआ कि बम्बई हो आऊँ। न जाने मन में क्या यह बात आई थी..शायद विमल कहीं मिल जाए।..शायद वह मिल ही जाए..।"⁶ सामान्यतः प्यार और लगाव किसी भी सामान्य नारी को चाह होती है, परंतु इरा को यह चीजें क्षणजीवी लगती है। वह कहती है- "प्यार और लगाव तो बहुत छोटी चीजें हैं- क्षणजीवी, जो बुलबुलों की तरह उठती हैं और फट जाती हैं, मिलती हैं और खो जाती हैं।"⁷ परम्परागत नारी की तरह कमलेश्वर के उपन्यासों की नारी

पति परस्त्रीगमन को सहती नहीं है। 'पति पत्नी और वह' उपन्यास का नायक रंजीत अनुभव करता है- "आज पहली बार उसे अनुभव हुआ कि सचमुच औरत का दिल कितना छोटा होता है। अपने पति के साथ वह किसी भी पराई औरत का अस्तित्व तो दूर उसकी परछाई को किसी भी सूरत में बर्दाश्त नहीं कर सकती।"⁶ उनके उपन्यासों की नारी पति के मर्द होने के अहंकार को चुनौति देकर उसकी तानाशाह वृत्ति का पर्दाफाश करती है। इसी उपन्यास की शारदा अपने पति को सबक सिखाती हुई कहती है- "मेरा खयाल है कि आज इस घटना के बाद तुम इस सच्चाई को कभी नहीं भूलोगे कि औरत भी एक व्यक्ति होती है। उसे खिलौना मत समझो। उसके महत्व को स्वीकार करो और उसके अधिकारों का सम्मान करो।"⁵ आज नारी अपना स्वतंत्र अस्तित्व निर्माण करना चाहती है। अपने जीवन का सम्मान एवं अधिकार वह चाहती है। स्वतंत्रता के बाद नारी मानसिकता में युगानुरूप आए परिवर्तनों का कमलेश्वर ने अपने उपन्यासों में प्रदर्शित किया है। 'तीसरा आदमी' की चित्रा 'काली आँधी', 'की मालती', 'सुबह दोपहर शाम' की सन्तो, 'लौटे हुए मुसाफिर' की नसीबन, 'आगामी अतीत' की चाँदनी, 'झाक बंगला' की इरा आदि में भिन्न-भिन्न धरातल पर परम्परा से विद्रोह दृष्ट्य है। उनकी नारी परम्परागत सामाजिक रूढ़ मान्यताओं के साथ विद्रोह कर नयी सामाजिक नैतिक मूल्यों की प्रतिष्ठा कर अपना स्वतंत्र अस्तित्व निर्माण करती हैं।

नारी की औदार्यशीलता -

नारी अनेक उदात्त मूल्यों से प्रेरित होती है। वह हमेशा स्वयं पीड़ा सहकर दूसरों के दुखों को हरण करने का प्रयास करती है। नारी जैसी वात्सल्य भावना किसी और में पायी नहीं जाती है। कमलेश्वर के उपन्यासों में नारी की औदार्यशील वृत्ति की सराहना की गयी है। 'कितने पाकिस्तान' उपन्यास की शुगुप्ता अपने वात्सल्य प्रेम की पूर्ति अपने कठिन जीवनानुभव से करती है। वह अपनी व्यथा दूरराते हुए अपनी वात्सल्य पूर्ति का अनुभव साकार करती है- "उस वक्त मुझे एक सौ तीन डिग्री बुखार था। अस्पतालवालों को अपने पैसों की दरकार थी। तब मैंने कहा था- मेरे बेटे की लाश रेहन रख लीजिए। मैं पैसे चुका कर इसे ले जाऊँगी.. एक शख्स ने तब मुझे शक की निगाह से देखा था। मैंने कहा था, मैं भागूँगी नहीं, लौटकर आऊँगी.. और अदीब ताज्जुब यह था कि दुनियावालों में अभी तक यह विश्वास मौजूद था कि और कोई लौटे या न लौटे, मैं अपने जिन्दा या मुर्दा बच्चे के लिए जरूर लौट कर आती है।"¹⁰ नारी अपने घर की मान-मर्यादाओं की हमेशा रक्षा करती है। मान-मर्यादाओं की संस्कृति की परिपाटी के अनुसार निर्वाह करती है। 'अम्मा' उपन्यास की सास सरस्वती इसी परम्परा के अनुसार अपनी बहु शान्ता के हाथ चाबियों का गुच्छा देती हुई कहती है- "ठीक इसी तरह जब मैं बहु बनकर इस घर में आई थी, मेरी सास ने चाबियों का गुच्छा मेरे आँचल में बाँधते हुए कहा था- "यह घर की चाबियाँ नहीं हैं सरस्वती, यह घर की मान-मर्यादा और परम्पराओं की धरोहर है जो मैं तुम्हें सौंप रही हूँ। मुझे पूरा-पूरा विश्वास है कि इसी तरह एक दिन तुम मेरी इस धरोहर को अपनी बहु को सौंपकर घर-परिवार के कामों से संन्यास ले लोगी।"¹¹ इसीलिए कहा जाता है नारी भारतीय संस्कृति की संवाहिका है। इसी उपन्यास के पात्र कुन्दनलाल नारी के सती होने का विरोध कर नारी के माँ रूप की सराहना करते हुए कहते हैं- "यह बलिदान नहीं हत्या है.. आत्महत्या है। मृत्यु बड़ी नहीं है। बड़ा है जीवन। समूची दुनियाँ को समाप्त कर देना बड़ा काम नहीं है। बड़ा काम है संसार के सुख-दुख सहकर इसे चलाना। इसका संचालन करना।"¹² नारी में प्रेम की पवित्रता तथा सरिता जैसी प्रवाहमयता होती है। 'पति पत्नी और वह' उपन्यास का नायक रंजीत नारी की उदात्त प्रेम व्यंजना की प्रतिमा साकार करते हुए शारदा और निर्मला की प्रेम की तुलना करती है- "शारदा के प्यार में सागर जैसी गम्भीरता थी, उपवन जैसी शान्ति थी और निर्मला का प्यार उस पर्वतीय सरिता की चंचलधारा के समान था, जो अपने मार्ग में आनेवाले पथरों और चट्टानों को रौंदती हुई उच्छृंखल अहसास के साथ दौड़ती हुई सागर की बाँहों में लिपट जाती है।"¹³ अतः स्पष्ट है कमलेश्वर के उपन्यासों की नायिकाएँ अनेक उदात्त जीवन मूल्यों से प्रेरित हैं। वह साक्षात् वात्सल्य की मूर्ति है, सतीत्व की प्रतिमा, प्रेम की साकार मूर्ति है, सृष्टि की उत्पादक है और आदर्श संस्कृति की संवाहिका है।

राष्ट्रप्रेम की भावना से प्रेरित नारी -

भारतीय स्वतंत्रता संग्राम पर आधारित कमलेश्वर के 'सुबह दोपहर शाम' और 'अम्मा' महत्वपूर्ण उपन्यास हैं। इन दोनों उपन्यासों की नायिकाओं में राष्ट्रप्रेम की उदात्त भावना है। नारी में केवल त्याग-बलिदान एवं ममता की भावनाएँ मात्र नहीं होती बल्कि अपनी जान की बाजी लगाकर लड़ने की अद्वितीय शक्ति भी होती है, वह प्रसंगानुरूप शक्ति रूप दुर्गा का रूप भी धारण करती है। 'सुबह-दोपहर-शाम' उपन्यास की नायिका शान्ता अपने घर होली खेलने के लिए आये अपने क्रान्तिकारी देवर को अँग्रेजों के चंगुल से निकाल देती है। इसीलिए उनके घर होली खेलने आए लोग शान्ता के एहसास से अवाक होते हैं। वे फुसफुसाते हैं- "शेरनी है शेरनी। दस हाथ का कलेजा है इस बहु का। कैसा मुकाबला किया

फिरंगी का। निडर औरत है हम लोग को भी इतना डरना नहीं चाहिए..गोरी चमड़ी से।"⁹⁸ शान्ता लोगों में राष्ट्रप्रेम की भावना का निरूपण कर साहस का परिचय देती है। नवीन क्रान्तिकारी होने के कारण वह अँग्रेजों को जिन्दा या मुर्दा चाहिए था। एक दिन नवीन अपने घर आने की खबर अँग्रेज इंस्पेक्टर को मिलते ही वह उसके घर पहुँचता है। उसी समय शान्ता नवीन को पकड़कर ऊपर छत पर ले जाती है। उसी समय अँग्रेज इंस्पेक्टर हिन्दुस्थानी सिपाहियों को दरवाजा तोड़ने का आदेश देता है। शान्ता को अपने देश की आजादी के लिए क्रान्तिकारी नवीन का जीवित रहना आवश्यक लगता है। इसलिए नवीन को बचाने के लिए वह अपनी धोती खोलकर खिड़की से बाहर फेककर हिन्दुस्थानी सिपाहियों को भावना विवश कर चीखती है- "शरम करो..तुम तो हिन्दुस्तानी हो! तुम्हारी आँखों में तो अपनी बहनों-माओं के लिए कुछ इज्जत होगी।"⁹⁹ शान्ता के चीखने पर भी इंस्पेक्टर हिन्दुस्थानी सिपाहियों को डटे रहने का आदेश देता है। शान्ता फिर चिखती है- "ठीक है। तोड़ दो दरवाजा..पर सोच लो..मेरे नत पर एक भी कपड़ा नहीं होगा..देख पाओगे अपनी बहन हो नंगा।"¹⁰⁰ नारी केवल बहु, पत्नी, माँ या बहन न होकर उसमें देश का इतिहास रचने की उद्भूत शक्ति है। इस उपन्यास में चित्रित शान्ता मातृभूमि की रक्षा के लिए खतरों का कुशलता एवं साहसपूर्ण ढंग से सामना करती है। इसी तरह से 'अम्मा' उपन्यास की शान्ता पूरी सहानुभूति नवीन के साथ थी। वह मानती है- "हथियार से हथियार का सामना किया जा सकता है। रात-दिन रामधून गाते हुए चरखा चलाते रहने से देश को स्वाधीनता कभी नहीं मिलेगी। वह रात-दिन विविध अर्न्तद्वन्द्वों में घिरी रहती थी।"¹⁰⁰ शान्ता का पति प्रवीन जब क्रान्तिकारी नवीन का पता अँग्रेज अधिकारियों को देता है तब शान्ता अपने पति को देश का गद्दार मानकर उसके साथ सम्बन्ध तोड़ देती है। शान्ता अपने पति को स्पष्ट शब्दों में फटकारती है- "देश के माथे का कलंक मेरे माथे की सुहाग की बिंदी नहीं बन सकता। जो अपने सगे माँ जाये भाई का साथ नहीं दे सकता, वह मेरा क्या साथ देगा।"¹⁰¹ अतः स्पष्ट है कमलेश्वर के उपन्यासों नायिकाएँ राष्ट्रप्रेम की भावना से अभिभूत हैं। वह अपने देश की स्वतंत्रता के लिए अपना सबकुछ न्योछावर कर राष्ट्र के प्रति समर्पित होती हैं।

समग्रता से कहा जा सकता है कि नारी की समग्र चेतना पूरी संवेदना के साथ कमलेश्वर ने अपने उपन्यासों में अभिव्यक्त की है। उन्होंने नारी के लक्ष्मी, सरस्वती और दुर्गा तीनों रूपों का चित्रण किया है। समाज की निर्ममता, कठोरता, अन्याय, अत्याचारों को उनके उपन्यासों की नारी सहती हुई भी वह प्रगतिशील विचारधारा से प्रभावित है। वह भारतीय संस्कृति के विषमता के जाल को छेदकर समाज के उन्मुक्त वातावरण में साँस लेने की आकांक्षी है। कमलेश्वर ने अपने उपन्यासों के माध्यम से नारी जीवन के विभिन्न दृष्टिकोण प्रस्तुत किये हैं। एक ओर समाज द्वारा उपेक्षित-प्रताड़ित नारी नारी की कुंठाग्रस्तता, नारी की त्रासदी, शोषण, वेश्या जीवन, सहनशीलता तो दूसरी ओर नारी की जिजीविषा, आशावाद, स्वाभिमान, अहम्, परम्परा से विद्रोह, औदार्यशीलता तथा राष्ट्रप्रेम जैसी उदात्त भावना से उनके उपन्यासों की नारी स्वानुभूत हैं।

संदर्भ संकेत

1. समकालीन हिन्दी उपन्यास- डॉ.जालिंदर इंगळे- पृ-१६०.
2. मेरे साक्षात्कार- कमलेश्वर- पृ-१३९.
3. उत्तरशती का हिन्दी साहित्य- डॉ.सुरेशकुमार जैन- पृ-६७.
4. समग्र उपन्यास (तीसरा आदमी)- कमलेश्वर- पृ-२०६
5. समग्र उपन्यास (डाक बंगला)- कमलेश्वर- पृ-२१६.
6. वही -पृ-२६५.
7. वही -पृ-२७९.
8. पति पत्नी और वह- कमलेश्वर- पृ-१४०-१४१.
9. वही -पृ-२३५.
10. कितने पाकिस्तान- कमलेश्वर- पृ-१४९.
11. अम्मा- कमलेश्वर- पृ-२७-२८.
12. वही - पृ-७३.
13. पति पत्नी और वह- कमलेश्वर- पृ-१५८.
14. समग्र उपन्यास (सुबह-दोपहर-शाम)- कमलेश्वर- पृ-६६१.
15. वही -पृ-६६८.
16. वही -पृ-६६८.